

Регистрационный № 4188-Ж № 4, 2013 г.

Основан в 1997 году

Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Жетысуского государственного университета
им. И.Жансугурова

Научный журнал

Бас редакторы - главный редактор

Ә.Е. Бектұрғанов

ректор, доктор юридических наук, профессор
член-корреспондент Национальной академии Наук
Республики Казахстан

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

главный редактор – ректор, доктор юр. наук, профессор,
член-корреспондент Национальной академии Наук Республики Казахстан

А.Е. Бектурганов

зам. главного редактора – д.э.н. М.Т. Кантуреев
ответственный секретарь – к.ф.н. М.К. Бисенкулов

Члены редколлегии:

Л.К. Еркинбаева – д.ю.н., профессор
М.Ж. Мальтекбасов – д.п.н., профессор
Е.Ш. Дусипов – д.ю.н., профессор
Д.Н. Нургабыл – д.ф.м.н., профессор
Г.Б. Блеутаева – д.э.н., профессор
Ш.Г. Гуллыев – д.и., профессор
Р.К. Дюсембинова – д.п.н., профессор
А.Н. Нугусова – д.п.н., профессор
Н.Н. Смаил – д.м.н., профессор
Т.С. Сыдыков – д.ф.н., профессор
А.С. Бахтаулова – к.б.н., доцент
А.Ж. Рахымбеков – к.ф.м.н., доцент
К.Б. Сарбасова – к.ф.н., доцент
Н.К. Байгабатова – к.и.н., доцент

**Регистрационное свидетельство издания № 4188-Ж выдано
Министерством информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 12 сентября 2003 г.**

**Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал
журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің хабаршысы» под номером
ISSN 1813-1123**

**МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА,
ИНФОРМАТИКА**

УДК 517.12

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

А.А. Алдибеков, Ж.Н. Нысамбаев

Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Мақалада интернет құралдарын, оның мүмкіндіктерін білім беру ортасында қолдану мәселесі қарастырылған. Оңда интернеттің оқу процесінде қолдану жолдары, оқушының интернетті қолдану нәтижесінде өз білімдерің кеңейту мүмкіндіктері қарастырылған.

В статье рассматриваются возможности применения интернет ресурсов при обучении учащихся. Указаны пути применения интернета в учебном процессе и методы улучшения расширения знаний обучающихся.

This article discusses the possibility of using online resources in teaching students. Ways to use the internet in the learning process and methods to improve the expansion of students' knowledge.

Ключевые слова: *интернет, информационные технологий, образование, информационная подготовка, образовательная среда.*

Каждый день все больше и больше людей в мире с помощью сети Интернет открывают для себя новые, невиданные ранее возможности. Аудитория эта весьма различна и состоит совсем не из специалистов в компьютерных областях. Каждый, от талдыкорганского школьника до австралийской старушки ищет и находит для себя что – нибудь новое.

Интернет стирает границы между людьми и государствами. Плохо это или хорошо – этот вопрос не так прост, как кажется, тем более развитие интернет – технологий продвигается с огромной скоростью. Сложно даже представить какие изменения нас ждут завтра, и какими были бы эти изменения, если бы человечество не имело в своём распоряжении подобных информационных возможностей.

С помощью интернета намного проще становится осуществлять оперативное общение с бизнес – партнерами, и с коллегами по работе, с клиентами, или с близкими друзьями, на каком расстоянии от вас они бы не оказались.

Можно принимать и передавать различные тексты, сообщения тем же друзьям, коллегам или просто знакомиться с интересными личностями.

Можно получить доступ к огромнейшему количеству справочной информации.

Список возможностей современного интернета не ограничивается даже одним – двумя десятками пунктов.

Чаще всего случается ли так, что люди заходят в интернет, чтобы узнать последние события в мире.

Развитие образовательной среды может осуществляться посредством инноваций(от латинского «innovation» - нововведение, изменение, обновление). Под инновационной деятельностью понимается деятельность по разработке, поиску, освоению и использованию новшеств, осуществлению нововведений.

Современное образование немыслимо без внедрения в учебный процесс инновационных технологий, обеспечивающих успешное усвоение знаний, формирование опыта практической деятельности. Компьютеризация отечественного образования, уходящая истоками ко второй половине и к концу XX века, в наше время становится неотъемлемой частью теоретической и методической сторон усвоения

любой из дисциплин среднего и высшего профессионального обучения. Однако нередко использование новых технологий, к которым следует, прежде всего, отнести компьютерные информационные технологии и созданные на их основе обучающие компьютерные программы, ставит перед современной педагогикой целый ряд вопросов, относящихся к теоретико – методологическому обоснованию их применения в образовательном процессе средней школы и высшего учебного заведения[1].

Стремительное развитие информационного общества, проявление и широкое распространение технологий мультимедиа, электронных информационных ресурсов, сетевых технологий позволяют использовать интернет в качестве средства обучения, общения, воспитания, интеграции в мировое пространство. Совокупность традиционных и информационных направлений внедрения интернет ресурсов в образовательную среду создает предпосылки для реализации новой интегрированной концепции применения интернета в образовании.

Широкое внедрение информационных технологий в учебную деятельность ведет не только к повышению компьютерной грамотности, к индивидуализированному образованию на основе компьютерных технологий образования, но и раскрытию индивидуальных возможностей учащегося. Изменяется культура быта, возможности и средства обучения, появляются новые горизонты в самообразовании.

Внедрение в образовательный процесс средств мобильной и других видов интернет технологий позволяют обучающемуся быть не только потребителем информации, но и ее создателем.

Информационные технологии на основе интернета благотворно влияют на процесс воспитания учащихся. Приобщению к искусству и научной деятельности способствуют такие проекты как мультимедийные энциклопедии или возможность с помощью программы серфинга в сети интернет – браузера – увидеть известные полотна выдающихся художников с очень высоким разрешением и качеством.

Использование интернет ресурсов в образовательной среде при обучении учащихся способствует их приобщению к мировому информационному пространству для самореализации и получения знаний[2].

Образовательная среда ставит перед обучающимся целый ряд задач, разрешение которых зависит от психолого – педагогических факторов организации этой же образовательной среды. Одной из таких задач выступает необходимость усвоения большого количества информации и умение ее использовать в практической деятельности. Эффективность обучения нередко зависит не только от методической стороны организации учебного процесса, но и от психологических факторов – мотивов учения, направленности личности в предметных интересах и профессионализации формирующихся качеств, складывающихся отношениях в структуре взаимодействия «педагог – учащийся» и пр. Применение в условиях образования новых информационных технологий, поддерживаемых современными персональными компьютерами, создает иные возможности в компьютеризации образования и ведет к поиску и определению места педагога в этом процессе – в процессе складывающихся коммуникативных отношений субъектов совместной деятельности, педагогического взаимодействия[3].

Для успешной деятельности в условиях глобализации и развития рыночных отношений, обеспечения конкурентоспособности на рынке труда, постоянного саморазвития и совершенствования в рамках парадигмы «образование через всю жизнь» преподаватель должен обладать глубокими познаниями в области информатики, иметь практические навыки по использованию современной компьютерной техники и телекоммуникаций, знать основы использования и

перспективы развития новых информационных технологий в области информационных отношений, уметь эффективно использовать информационные ресурсы для принятия решения. Поэтому одним из важнейших видов подготовки в системе высшего профессионального образования является информационная подготовка (ИП), направленная прежде всего, на формирование у обучаемых компетенций по применению интернет технологии в дальнейшей профессиональной деятельности[4].

Для реализации познавательной и творческой активности учащихся в учебном процессе используются современные образовательные технологии, дающие возможность повышать качество образования, более эффективно использовать учебное время и рационально использовать свое свободное время.

Использование интернет технологий позволяет улучшить качество знаний учащихся и повысить их активность. Интернет стал неотъемлемой частью современной действительности. Интернет оказывает огромную помощь в изучении предмета информатики, так как информационно – коммуникационные технологии (ИКТ) создает уникальную возможность для учащихся пользоваться дополнительной информацией, проверять свои знания, умения и навыки, быть в курсе современных открытий. Доступ к сети интернет дает возможность преподавателям воспользоваться огромным количеством дополнительных материалов, которые позволяют обогатить занятия разнообразными идеями и упражнениями.

Активное участие преподавателя в создании и моделировании образовательных компьютерных программ, учитывающих педагогические условия, в том числе и в сфере интерактивных коммуникаций, способствовало бы повышению эффективности обучения – решению одной из важных задач профессионального высшего образования – усвоению и практическому использованию полученных знаний[5].

Использование широкого спектра информационных технологий дает возможность преподавателям продуктивно использовать учебное время и добиваться высоких результатов обученности учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дидактические свойства сети Интернет в гуманитарном образовании школьников – <http://www.college.biyisk.secna.ru>
2. Домозетов Х. Компьютеризация и проблемы здоровья, свободы и развития личности // *Философская и социологическая мысль*. 2000. № 4.
3. Алексеева, Л. Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента (Л. Н. Алексеева) *Учитель*. - 2004.
4. Дебердеева, Т. Х. Новые ценности образования в условиях информационного общества.
5. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие. – М.: Академия, 2000.

УДК 536

ҒАРЫШ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

Анарбек Жанель, №175 гимназия,

Научный руководитель - Ауесбай Ерлан, доктор технических наук, профессор
Алматы қаласы

Адамзат ғарыштық денелер қозғалысы мен математика арабайланысын баяғы заманнан байқаған. Ғарыш туралы ғылым әртүрлі санаулар түрлерімен тығыз байланысты.

Человечество давно обнаружило взаимосвязь движения между космическими телами и математикой. Наука о Космосе тесно связана разными моделями вычисления.

Humanity a long ago found out intercommunication motion between space bodies and mathematics. Science dealing with Space is close bound by the different models of calculation.

Адамзат жүздеген жылдар бойы ғарышты, яғни өзге планеталарды, күн жүйесін, галактиканы зерттеп білуге ұмтылып келе жатыр. Уақыт өте келе тұтастай Ғаламның қасиеттері мен эволюциясын зерттейтін, астрономияның құрамына кіретін жаңа ғылыми пәндер пайда болды. Мысалы, космология сияқты осындай пәннің негізін математика, физика мен астрономия құрайды. Барлық жаратылыстану ғылымдары заңдылықтарды бақылау негізінде теориялар мен гипотезалар ұсынады, алайда олардың көпшілігі тек математикалық есептеулер арқылы ғана дәлелденуі мүмкін.

Космос дәуірі басталған, яғни дүние жүзінде тұңғыш рет Жердің жасанды серігін ұшырған 1957 жылдың 4 қазанынан бергі жылдары зерттеудің ғарыштық әдістері пайда болып, даму үстінде. Ғарыш кеңістігін игерген алғашқы қадамдардан бастап ғарыштық жобалар мен бақылаулар үшін математикалық есептерді шешу әдістерін әзірлеу қажет болды. Содан бері ғарышты зерттеумен бірнеше ұрпақ айналысып келеді. Сонау Ежелгі Грекияда ұлы математик Пифагор Жердің шар тәріздес екенін дәлелдеп берген болатын. Ай, Күн мен Жер қозғалыс жағдайында болатыны да сол тұста айқындалды. Астрономиядағы арақашықтықты анықтаудың кейбір әдістері (*параллакс әдістері*) және Күн жүйесі денелерінің көлемін анықтау әдістері тригонометриялық функциялар мен тікбұрышты үшбұрыштың қасиеттеріне негізделген.

Күн жүйесі планеталарының қозғалыс заңдары XVII ғасырдың басындағы немістің ұлы ғалымы Иоганн Кеплердің математикалық заңдарына негізделген. Планеталар қозғалысындағы заңдылықтар мен траекториялар формасын анықтау үшін Кеплер XVI ғасырдағы дат ғалымы Тихо Брагениң математикалық дәл мәліметтерін қолданды.

Планеталардың қозғалысын, жұлдыздардың орналасуын анықтау жөніндегі практикалық есептерді шешу және өлшеу үшін астрономияда «аспан сферасы» ұғымы, яғни аспан координаттары жүйесіндегі бұрыштық арақашықтықтардың орталық бұрышы қолданылады.

Космос кеңістігінің маңызды қасиеттерінің бірі – бұл онда жүріп жатқан үдерістердің циклділігі. Уақыт есебінің ең ежелгі жүйесі – ай күнтізбесі – біздің дәуірімізге дейінгі бірнеше мыңжылдық бұрын пайда болды. Жалпы кез-келген күнтізбенің негізіне табиғи үдерістер – Ай фазасы ауысуының ұзақтығы алынады. Қандай аспан денелерінің қозғалысына негізделетініне байланысты күнтізбелерді ай, жұлдыз, ай-күн деген түрлерге бөлуге болады. XI ғасырда шығыстың ұлы ақыны және математигі Омар Хайям құрастырған күнтізбе ең дәл күнтізбе деп есептеледі.

Күнтізбелердің ақиқат уақыттан ауытқуы сияқты кемшіліктер математикалық есептеулермен анықталады.

Математика әрдайым басқа ғылымдардың дамуына ықпал етті және өзі де солардың әсерімен үздіксіз дамып отырды. "Математика" атауының өзі гректің "*матейн*" (*mathein*) – оқу, тану деген сөзінен шыққан. Жалпы ежелгі гректер "*математика*" (*mathematike*) және "*ғылым*", "*таным*" (*mathema*) ұғымдарын синоним сөздер деп санады. Оларға "Математика саласына не тәртіп, не болмаса өлшем қарастырылатын ғылымдар жатады, және де бұлардың сандар, фигуралар, жұлдыздар, дыбыстар немесе тағы сондай бірдеңе болуы аса мәнді емес..., осылайша, ешбір жеке пәндердің зерттеуіне жатпайтын, тәртіп пен өлшемге қатыстының бәрін түсіндіріп беретін қандай да бір ортақ ғылым бар болуы тиіс" деп жазған Рене Декарттың екі мың жыл кейін айтылған осы саланың әпбебаптығы туралы пайымдауы тән[1].

Математика астрономия саласында көптеген жаңалықтарды ашуға көмектесті. Математиктер жасаған жаңа алгоритмдер астрономдарға қызмет етуге көшті. Ньютон жер шарының формасын зерттей отырып, математиканың құралдары арқылы Жердің шар тәріздес екенін, экваторда кеңейіп, полюстерде тарылатынын дәлелдеп берді. Ньютон Юпитер мен Сатурнның орбиталарын есептеді және осы мәліметтерді қолданып, Жер Айды қандай күшпен тартатынын анықтауға мүмкіндік алды. Бұл мәліметтер шамамен 250 жылдан кейін жер маңындағы алғашқы космостық ұшуларға даярлық кезінде қолданылды. Ньютон планеталардың және Күннің өзінің массасы мен тығыздығын шамалап анықтады. Оның есептеуінше, Күннің тығыздығы Жердің тығыздығынан төрт есе аз және Күнге анағұрлым жақын планеталардың тығыздығы едәуір үлкен. Ғалым Ай мен Күннің Жер бетіндегі теніздер мен мұхиттардағы тасу мен қайтуға бірлескен әсерін түсіндіріп берді. Ньютонның есептеулерін қолдана отырып, Э. Галлей арнайы есептеулер арқылы орасан зор кометаның пайда болуын болжап берді. Бұл комета аспанда 1759 жылы байқалды және Галлей кометасы деп аталды.

Математика абстрактілі ғылым деп саналады, математикалық аппарат білім салаларының барлығында қолданылуы мүмкін және іс жүзінде қолданылып келе жатыр. Оған қоса, математикалық аппараттың әзірлемелерін қолданбай космосты игеру де, адамзат өмірінің саналуан салаларында қолданыс тапқан электронды-есептеу машиналарын жасау да мүмкін емес. Математиканы жалпыға ортақ ғылымдарға жатқызуға болады. Математика, бір қарағанда басқа ғылымдардың бәрінен аулақ тұрған ғылым болып табылады және сондай-ақ бұл ғылымның дамуы қалған ғылымдардың бәрінің, яғни арнайы ғылымдар деп аталатындардың дамуына алып келеді, мұның өзі ақыр соңында қоғамның даму деңгейіне тікелей ықпал етеді.

XVI ғасырда итальян ғалымы Г.Галилей тұңғыш рет телескоптың жобасын, сипаттамасын әзірледі және оны жасап шығарды. Ол аспан денелерін бақылауға және керемет астрономиялық жаңалықтар ашуға мүмкіндік берді. Ньютон, Эйнштейн, Джинс, Эддингтон және өзге де жаратылыстанушылардың табиғат заңдарын математикалық түрде сипаттап беруге болатынына көздері жетті, рухтың таза логикалық туындысы болып табылатын математиканың Ғарышпен тілдесуге күші жететінін ұқты.

Саналуан гипотезалардың қосалқы авторы ретінде математика бүкіл адамзатқа шындықты тану үдерісіне қызмет етіп келеді. Қазіргі заманғы космологияның пайда болуы XX ғасырда Эйнштейннің салыстырмалылық теориясының және элементарлық бөлшектер физикасының дамуымен тығыз байланысты. 1922 жылы А.А.Фридман-Эйнштейннің изотропты ғалам бастапқы сингулярлықтан кеңейетін тендеуін шешуді ұсынды. 1929 жылы Э.Хабблдың галактикалардың космологиялық қызылжылжуын

ашуы бейстационарлы ғалам теориясының дәлеліне айналды. Осылайша, қазіргі жалпыға ортақ қабылданған Үлкен Жарылыс теориясы туды.

Математикалық тіл табиғатты зерттеу кезінде де тиімді, Эйнштейннің мына сөзі тегін айтылмаған: «Табиғаттың шым-шытырық жұмбағын оны математикалық заңдылықтардың торына ұстап алып шешуге болады». Өзге ғылымдар мен теориялар ескіруі мүмкін, ал матрицалық есептеу ешқашан ескірмейді, эмпирикалық жүйелер өзінің өзектілігін жоғалтады, бірақ математикалық жүйелер – мәңгілік [2].

Жердің жасанды серіктерін ұшыру, ғарыш кемелерінің ұшуы – осының барлығы ғаламат есептеулерді қажет етеді. Авиацияның тууы мен дамуына қарағанда, космонавтиканың пайда болуы мен дамуында математика одан да маңызды рөл атқарды. Теориялық космонавтиканың негізін қалаушы К. Э. Циолковский өзінің басқа планеталарға ұшудың мүмкіндігі туралы дәлелдерінде және космостық поездар жобаларында үнемі математиканы қолданды, соның арқасында космостық жобалар конструктивті және сенімді.

Математиктер көпсанды, элементарлық, таза техникалық операциялар өндірісінің қажеттілігінен құтылды, бірақ сонымен бірге оларға анағұрлым күрделі және қызықты жұмыстар жүктелді: модельдерді құру, адамның машинамен қарым-қатынасы әдістерін жасау, эксперименталдық мәліметтер мен оларды өндеуді автоматты жинау мүмкіндіктерін меңгеру [3].

Ақпараттық-математикалық қамтамасыз ету – кез-келген ғарыштық жобаның міндетті құрамдас бөлігі. Бөтен территорияда «Космостық бақылау» жүргізуге халықаралық құқық тыйым салады, сол себепті бақылаулар қисық және жанама бағыттармен жүргізіледі. «Ракеталық-ядролық қалқан» және «Ғарыштық жер-шолу» міндеттерін шешу үшін, сондай-ақ ракетаның ашықтық суреті бойынша Айдан Жерге оралуының «Ай» бағдарламасын және тағы да басқа көптеген қосымша міндеттерді шешу үшін радиациялық өрістің көпөлшемді сфералық және жазық модельдері қызықты болып табылады [4].

Біз космостық дәуірдің төртінші онжылдығына ғана қадам бастық, соның өзінде бүкіл Жерді қамтыған спутниктік байланыс және ауа райын бақылау жүйесі, құрлық пен теңіздегі зардап шеккендерге көмек көрсету навигациялары сияқты кереметтерге әбден үйреніп алдық.

Осылайша, математиканың қазіргі заманғы ғылымдағы рөлі де үздіксіз өсіп барады. Мұның бірнеше себебі бар, біріншіден, нақты құбылыстарды математикалық сипаттамасыз терең ұғынуға және меңгеруге ұмтылу қиын, ал екіншіден, физиканың, лингвистиканың, техникалық және өзге де бірқатар ғылымдардың дамуы математикалық аппаратты кеңінен қолдануды білдіреді. Оған қоса, математикалық аппараттардың әзірлемелерін қолданусыз космосты игеру де, электронды-есептеу машиналарын құру да мүмкін емес. Мұның бәрі қазіргі таңда адамзат қызметінің барлық салаларынан берік қолданыс тапты.

Математика мен космостық кеңістік тығыз байланысты. Космос деген не және оның құрылысы қандай екенін ұғыну математиканы қолданбай мүлдем мүмкін емес. Өйткені, математика – барлық жаратылыстану ғылымдарының, оның ішінде Космос туралы ғылымдардың да негізі. Математиканы білу адамның дүние сырларын түсінуі үшін өте қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гнеденко Б.В. Математика в современном мире. – М.: Просвещение, 1990г. – 128 с.
2. <http://lem.academic.ru/>

3. Непостижимая эффективность математики в естественных науках. – 1991. - № 10.- С. 23.

4. Сушкевич Т.А. Математические модели переноса излучения. - М.: «БИНОМ. Лаборатория знаний», 2005. - 661 с.

ӘОЖ 491

КОСМОСТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ЖӘНЕ ГРАВИТАЦИЯ

Анарбек Жанель, №175 гимназия,

Ғылыми жетекші - **Ауесбай Ерлан**, техника ғылымдарының докторы, профессор

Алматы қаласы, kenzhegul.sakhi@mail.ru

Әлемдегі кез-келген қозғалыс гравитацияға байланысты. Жердегі құбылыстарға да гравитацияның әсері зор және нақты. Ұлы ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалған.

Любое движение во Вселенной связано с гравитацией. Влияние гравитации и на явления на Земле тоже огромное и действенное. Сделан общий обзор на труды великих ученых.

Any motion in Universe is related to the gravitation. Influence of gravitation on the phenomena on earth is enormous and effective too. A general review is done on labours of great scientists.

Бізді қоршаған шетсіз-шексіз бүкіл әлем саналуан және өзара тығыз байланысты. Дегенмен, осы алуан түрлі дүние бірнеше іргелі күшке бағынады. Бұл күштер – кез-келген әрекеттің, қозғалыстың, ұмтылыстың, кеңістіктегі барлық заттардағы өзгерістердің бастауы, көзі, негізгі себебі. Орасан зор космостық денелердің қозғалысын, зымырандардың траекторияларын, атомдардың ішінде жүріп жатқан үдерістерді, элементарлық бөлшектердің ыдырауы және өзара құбылуларын физика заңдарымен түсіндіруге болады. Физикада «күш» ұғымы анық әрі дәл берілген. Галилей мен Ньютонның классикалық механикасы «күш» ұғымын ғылыми түрде негіздеп берді.

Ньютонның тұжырымы бойынша бүкіл әлем – қатты, белгілі бір массасы бар, қозғалмалы бөлшектерден тұрады. Әлемнің сапалық алуан түрлілігі – бөлшектердің қозғалысындағы айырмашылықтардың нәтижесі. Мұндағы ең бастысы қозғалыс болып табылады, яғни, бұл бөлшектер қалай қозғалады деген мәселе өзекті. Ньютонның денелердің қозғалысы туралы заңдарына ғаламат үлкен аспан денелері де, жел айдаған тозаңның бөлшектері де бағынышты. Бұл заңдардың басты идеясы бойынша, денелер қозғалысының (жылдамдығының) өзгеруі олардың бір-бірімен өзара әрекеттесуі арқылы пайда болады. Осы өзара әрекеттесудің сандық өлшемі механикада «*күш*» деп аталады. Денелердің бір-бірімен өзара әрекеттестігі саналуан екендігіне қарамастан, элементарлық бөлшектердің өзара әрекеттестігінің бар болғаны төрт типі бар: бүкіләлемдік тартылыс, электромагнитті, ядролық және әлсіз өзара әрекеттестіктер. Бүкіләлемдік тартылыс, немесе гравитациялық күштер табиғаттың біртұтастығы идеясының бастауында тұр [1].

Ньютонның «Натуралды философияның математикалық бастаулары» еңбегінде: «Лақтырылған тас ауырлықтың әсерімен түзу жолынан қисаяды және қисық траектория сызып, Жерге құлайды. Егер де ауаның қарсылығы болмаса, онда траекториясы қажетті жылдамдық алған тас ешқашан да Жерге түспей, оның айналасында қозғалып жүре беретін еді» делінген. Демек, планеталардың қозғалысы, мысалы, Айдың Жерді,

Жердің Күнді айналуы да қозғалыс немесе құлау болып табылады. Мұндай құлаудың себебі тартылыс күшіне байланысты [2].

Тартылыс заңының ашылуы ғылымдағы ұлы жаңалық болды. Материяның кез-келген түрінің массасы бар және олар міндетті түрде гравитациялық әсерге тәуелді. Оны тіпті жарық та айналып өте алмайды. Гравитациялық әсер кез-келген дене арқылы беріледі. Массы ауырлаған сайын гравитациялық күш те ұлғая береді. Мысалы, Жер мен Ай бір-біріне жиырма млн тонна күшпен тартылады. Жерден саңдаған жарық жылына тең қашықтықта орналасқан жұлдыздардың гравитациялық күші де жүздеген мың тоннамен өлшенеді. Тартылыс күшінің радиусы да шексіз. Гравитациялық күштер алысқа әрекет ете алады. Осындай ерекшеліктеріне байланысты гравитация Ғаламның барлық денелерін ұстап тұр. Гравитациялық күштер ғарыштық денелер қозғалысының негізгі ұстыны болып табылады.

Бүкіләлемдік тартылыс заңына сәйкес *«барлық заттық нысандар бір-біріне олардың массасының туындысына тура пропорционал және олардың арақашықтығының квадратына кері пропорционал күшпен тартылады»*. Бұл классикалық механика аясындағы Ньютонның теориясы. Жалпы гравитация Эйнштейннің салыстырмалылық теориясымен сипатталады. Тартылыс заңы іргелі өзара әрекеттестіктің төрт типінің ең әлсізі. Кванттық шекте гравитациялық әрекеттестік гравитацияның кванттық теориясымен сипатталады. Бұл құбылыс әлі де зерттелу үстінде. Ньютондық механикада гравитациялық әрекеттестік алысқа әсер етуші болып табылады. Яғни, ауыр дене қозғалған кезде кеңістіктің кез-келген нүктесінде гравитациялық потенциал дененің сол уақыт мезетіндегі орналасуына байланысты.

Гравитацияның екі түрі бар: **космостық денелер (жұлдыздар мен планеталар) гравитациясы** және **метеориттер гравитациясы**. Космостық денелер гравитациясы метеориттер гравитациясынан ауқымды, себебі космостық денелер ішінде атомдардың өсуімен қатар жаңа ауыр элементтердің түзілуі, жарық пен жылудың түзілу үдерістері жүріп жатады.

Ірі космостық объектілер – планеталар, жұлдыздар мен галактиканың массасы ауыр, демек, олардың гравитациялық аумағы да едәуір. Гравитация әлсіз әрекеттестікте болғанмен, ол кез-келген қашықтықта әрекет етеді және Ғаламдағы маңызды күштердің бірі болғандықтан бүкіл материямен және энергиямен әрекеттесуімен ерекшеленеді. Ауқымдық сипатына байланысты гравитация галактикалардың құрылымы, қара тесіктер мен Ғаламның кеңеюі сияқты ірі көлемді әсерге ие болуымен қатар, планеталардың орбитасы, Жер бетінің тартылысы және денелердің құлауы сияқты қарапайым астрономиялық құбылыстарға да ықпал етеді [3].

Гравитация туралы ерте замандарда-ақ белгілі болған. Мысалы, Аристотель әртүрлі массалы объектілер әртүрлі жылдамдықпен құлайды деп пайымдаған. Кейіннен Галилей тәжірибе жүзінде мұны теріске шығарды, яғни ауаның қарсылығы жойылса, барлық денелер бірдей жылдамдайды. Ал Исаак Ньютонның бүкіләлемдік тартылыс заңы гравитацияның жалпы сипаттамасын түсіндіріп берді. Денелердің тек гравитацияның ықпалымен қозғалуын зерттейтін аспан механикасы үшін бос кеңістіктегі екі нүктелік немесе шар тәріздес денелердің гравитациялық өзара әрекеттестігі жеңіл есеп болып табылады. Нептун мен Плутон планеталарының ашылу тарихы Коперниктің гелиоцентрлік теориясының, Бүкіләлемдік тартылыс теориясының және Ньютонның классикалық механикасының ақиқаттығына керемет дәлел болды [4].

Астрономияда Ньютонның тартылыс заңы негізінде аспан денелерінің қозғалысы мен құрылысы, олардың массасы, эволюциясы есептеледі. Бос кеңістікте

тек қана гравитацияның ықпалымен денелердің қозғалысын зерттейтін механиканың саласы *аспан механикасы* деп аталады.

Космостық денелердің гравитациялық өзара әрекеттестігі туғызған космостық құбылыстар – бұл планеталардың қозғалысындағы ауытқулар, аккрециялар, ұстап алу, спутниктердің болуы, шар тәріздес форма және ауыр ғарыштық денелердің атмосферасының бар болуы. Жердегі үдерістерге гравитацияның ықпалы теңіздер мен мұхиттардағы көтерілу мен қайту, прецессиялар мен нутациялар, Жер айналысы жылдамдығының өзгерістерінен байқалады.

Бүкіләлемдік тартылыс теориясы мен классикалық механика заңдарының құрылуы және тексерілуі, Нептун мен Плутонның ашылуы, Күн жүйесі объектілерінің және оның құрылымының негізгі сипаттамаларын зерттеу ғарыштық объектілердің Жерге гравитациялық ықпалымен негізделген құбылыстардың себебін, космостық жүйелердің, жұлдыздар мен планеталардың өмір сүруінің космостық үдерісіндегі гравитацияның рөлін, Ғаламдағы космостық үдерістердің гравитациялық негізінің рөлін түсіндіріп берді. Гравитация күштерінің әрекеті туғызатын өзге де көптеген космостық құбылыстар бүкіләлемдік тартылыс заңының салдары болып табылады.

Осылайша, Бүкіләлемдік тартылыс заңы Бүкіл Ғаламға тән, өйткені гравитация материяның маңызды қасиеттерінің бірі болып табылады. Сонау ежелгі дәуірде «алтынның, қорғасынның немесе салмағы бар кез-келген басқа дененің сынығы оның салмағы көп болған сайын жылдамырақ құлайды» деп ұлы Аристотель бастап берген физикалық ғылыми ой әлі де даму үстінде.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Григорьев В.И., Мязишев Г.Я. Силы в природе. – М.: Наука, 1988. – 448 с.
2. Ньютон И. Математические начала натуральной философии // www.math.ru
3. Янчилин В.Л. Неопределённость, гравитация, космос. - М.: Едиториал УРСС, 2003. - 248 с.
4. Купер Л. Физика для всех. Т.1. Классическая физика. – М.: «Мир», 1973. – 477 с.

ӘОЖ 518

ӘЛЕМНІҢ ҚОЗҒАУШЫ КҮШІ - БҮКІЛӘЛЕМДІК ТАРТЫЛЫС

Анарбек Жанель, №175 гимназия, Алматы қаласы

Ғылыми жетекші - **Ауесбай Ерлан**, техника ғылымдарының докторы, профессор

Алматы қаласы, kenzhegul.sakhi@mail.ru

Әлемдік тартылыс күштері Әлемдегі табиғи үдерістерге қатты әсер етеді. Ғарыштағы нысандар мен Жердегі барлық қозғалыстар осы күштерге байланысты. Кеплердің заңдары толығырақ қарастырылған.

Силы всемирного тяготения безусловно влияют на процессы Вселенной. Разные движения космических объектов и любые движения на Земле сильно зависят от этой силы. Подробно рассмотрены законы Кеплера.

Forces of world gravitation undoubtedly influence on the processes of Universe. Different motions of space objects and any motions on Earth strongly depend on this force. The laws of Kepler are considered in detail.

Ғарыштағы аса зор космостық денелердің қозғалысын, зымырандардың траекторияларын, атомдардың ішінде жүріп жатқан үдерістерді, элементарлық бөлшектердің ыдырауы және өзара құбылуларын физика заңдарымен түсіндіруге болады. Физикада «күш» ұғымы анық әрі дәл берілген. Галилей мен Ньютонның классикалық механикасы «күш» ұғымын ғылыми түрде негіздеп берді.

Әйгілі ғалым Ньютонның тұжырымы бойынша бүкіл әлем – қатты, белгілі бір массасы бар, қозғалмалы бөлшектерден тұрады. Мұндағы ең бастысы қозғалыс болып табылады, яғни, бұл бөлшектер қалай қозғалады деген мәселе өзекті. Ньютонның денелердің қозғалысы туралы заңдарына ғаламат үлкен аспан денелері де, жел айдаған тозанның бөлшектері де бағынышты. Денелердің бір-бірімен өзара әрекеттестігі саналуан екендігіне қарамастан, элементарлық бөлшектердің өзара әрекеттестігінің бар болғаны төрт типі бар: бүкіләлемдік тартылыс, электромагнитті, ядролық және әлсіз өзара әрекеттестіктер. Бүкіләлемдік тартылыс, немесе гравитациялық күштер табиғаттың біртұтастығы идеясының бастауында тұр [1].

Әлемдік тартылыс заңының ашылуы ғылымдағы ұлы жаңалық болды. Материяның кез-келген түрінің массасы бар және олар міндетті түрде гравитациялық әсерге тәуелді. Оны тіпті жарық та айналып өте алмайды. Гравитациялық әсер кез-келген дене арқылы беріледі. Бүкіләлемдік тартылыс заңына сәйкес *«барлық заттық нысандар бір-біріне олардың массасының туындысына тура пропорционал және олардың арақашықтығының квадратына кері пропорционал күшпен тартылады»*. Бұл классикалық механика аясындағы Ньютонның теориясы. Жалпы гравитация Эйнштейннің салыстырмалылық теориясымен сипатталады.

Негізі гравитацияның екі түрі бар: космостық денелер (жұлдыздар мен планеталар) гравитациясы және метеориттер гравитациясы. Космостық денелер гравитациясы метеориттер гравитациясынан ауқымды, себебі космостық денелер ішінде атомдардың өсуімен қатар жаңа ауыр элементтердің түзілуі, жарық пен жылудың түзілу үдерістері жүріп жатады.

Ірі космостық объектілер – планеталар, жұлдыздар мен галактиканың массасы ауыр, демек, олардың гравитациялық аумағы да едәуір. Гравитация әлсіз әрекеттестікте болғанмен, ол кез-келген қашықтықта әрекет етеді және Ғаламдағы маңызды күштердің бірі болғандықтан бүкіл материямен және энергиямен әрекеттесуімен ерекшеленеді. Ауқымдық сипатына байланысты гравитация галактикалардың құрылымы, қара тесіктер мен Ғаламның кеңеюі сияқты ірі көлемді әсерге ие болуымен қатар, планеталардың орбитасы, Жер бетінің тартылысы және денелердің құлауы сияқты қарапайым астрономиялық құбылыстарға да ықпал етеді [2].

Гравитация туралы ерте замандарда-ақ белгілі болған. Мысалы, Аристотель әртүрлі массалы объектілер әртүрлі жылдамдықпен құлайды деп пайымдаған. Кейіннен Галилей тәжірибе жүзінде мұны теріске шығарды, яғни ауаның қарсылығы жойылса, барлық денелер бірдей жылдамдайды. Ал Исаак Ньютонның бүкіләлемдік тартылыс заңы гравитацияның жалпы сипаттамасын түсіндіріп берді. Нептун мен Плутон планеталарының ашылу тарихы Коперниктің гелиоцентрлік теориясының, Бүкіләлемдік тартылыс теориясының және Ньютонның классикалық механикасының ақиқаттығына керемет дәлел болды [3].

Гравитация күштерінің әрекеті туғызатын өзге де көптеген космостық құбылыстар бүкіләлемдік тартылыс заңының салдары болып табылады. Олар мынадай:

- Кеплер заңдарымен сипатталатын, тартылыстың орталық өрісіндегі космостық денелердің қозғалысы. Бұл типтегі космостық құбылыстардың жекелеген түрлерін бөліп көрсету қажет. Олар:

- 1) аз массалы космостық денелердің көп массалы денелер

айналасында қозғалуы, мұнда жүйе массаларының орталығы ауыр объектінің массасының орталығына жақын орналасады.

Космостық денелердің *спутнигі (серігі)* деп олардың айналасында (ауырлықтың негізгі орталығы) тартылыс күштерінің ықпалымен айналатын объектілерді атайды. Ай – Жердің бірден-бір табиғи серігі, ал Жердің жасанды серіктерінің саны қазіргі кезде 7500-ден асады. Меркурий мен Венерадан басқа Күн жүйесі планеталарының бәрінің серіктері бар, Марста 2 спутник, Юпитерде 17 спутник, Сатурнда - 30, Уранда - 20, Нептунда - 8 және Плутонда - 1 спутник. Үлкен астероидтардың да серігі бар, яғни кішігірім астероидтар. Күн жүйесінің бүкіл планеталарын Күн жүйесінің серіктері деп санауға болады.

Біздің Галактиканың 2 үлкен серігі бар – Үлкен және Кіші Магеллан Бұлтты және 14 кішігірім жұлдыздар жүйесі.

2) *Массасы бойынша салыстырмалы екі немесе одан көп космостық денелердің массалардың негізгі орталығы айналасында айналуы.* Оған мысал ретінде қосжұлдыздарды, жұлдыздар шоғырын және галактиканы айтуға болады.

Орталық денемен қатар өзге космостық денелердің тарапынан болатын тартылыс салдарынан космостық денелердің қозғалыс сипаттамасының өзгеруі ауытқу деп аталады және екі дененің есебі, яғни Кеплер заңдары негізінде шығарылған траекториялардан ауытқу түрінде бақыланады. Ықпал етудің қуаты мен уақытына байланысты ауытқулар *ғасырлық және кезеңдік* деп бөлінеді, олар космостық денелердің орбиталарының эволюциясында маңызды рөл атқарады.

Ғасырлық ауытқулар космостық денелердің өзара орналасуына тәуелді және уақыт өте келе біртіндеп шоғырлана отырып, бір бағытта өрбиді. Күн жүйесінде ғасырлық ауытқулар шығыс бұрыштың ұзақтығын және планеталық денелер орбитасы перигелиясының (Күнге жақын орналасқан нүктесі) ұзақтығын ғана өзгертеді; ал біздің планеталық жүйеміздің құрылымы уақытқа қатысты өзгермейді.

Ұзақмерзімдік және қысқамерзімдік ауытқулар космостық денелердің салыстырмалы орналасуына тәуелді, олардың орбиталарының барлық элементтерін кезек-кезек қарама-қарсы бағыттарда өзгертеді және мезгіл-мезгіл қайталаанады.

Космостық жүйенің ішіндегі космостық денелердің қозғалысында кеңінен таралған орташа қозғалыстардың өлшемдестігі – орбиталды резонанстар ерекше рөл атқарады: яғни, Сатурн мен Юпитердің Күнге қатысты айналу периодтары 5:2 қатынасымен; Уран мен Нептун 1:2; Нептун мен Плутондыкі 2:3 түрінде сипатталады. Планеталық орбиталардың резонанстары шамамен 4,5 миллиард жыл бұрын, Күн жүйесінің түзілуі дәуірінде пайда болды. Резонанстық орбитаға Меркурий мен Венера, планеталардың көптеген серіктері, астероидтар мен кометалар ие [4].

Ауытқулардың болуы ұзақ уақыт бойына аспан денелері орбитасының дәл есебін шығаруға кедергі келтіреді. Дәл есептеулер жүргізудің мүмкін еместігіне ең алдымен космостық денелердің кішігірім, оның ішінде гравитациялық емес ауытқуларға қатысты орбиталарының локальдық тұрақсыздығы себеп. Бұл ауытқулардың қосындысы ұзақ мерзім бойы орбиталардың элементтеріне болжаусыз әсер етеді. Күн жүйесінің тұрақтылығы жайлы мәселе ХХ ғасырдың көптеген көрнекті ғалымдарын мазалаған болатын, алайда ең қуатты электронды есептегіш машиналар бар болғанның өзінде де қазіргіден 15 миллион жылдай бұрынғы мерзімдегі планеталардың орбиталары элементтерін есептеп шығару тіпті мүмкін емес. Юпитердің, Сатурнның, Уранның, Нептун мен Плутонның алты дене есебін сандық шешу шеңберінде Күнге қатысты қозғалысының бірінші теориясы 1951 жылы құрылды. 1980-ші жылдардың басында Күн жүйесінің 9 планетасының, Айдың және бес ірі астероидтың қозғалысын сипаттайтын DE200/LE200 теориясы әзірленді. Ол

планеталардың *эфемеридін* (Күннің, Айдың және т.б. аспан координаттарының кестесі) құрудың негізіне айналған 16 дененің есебі шеңберінде жүзеге асты. Қазіргі тұста Күн жүйесінің үлкен планеталары қозғалысының сандық-аналитикалық теориясын жасау әлі аяқталған жоқ.

Ауытқулардың салдарынан мынадай космостық құбылыстар жүреді:

1. Қозғалыстағы аспан денесін оның қозғалыс траекториясын параболалықтан немесе гиперболалықтан эллипстікке құбылта отырып ұстап алу. Массивті орталық дененің ауырлық өрісінде қозғалыс классикалық траекториялар – эллипс, парабола және гипербола бойынша жүретіні белгілі. Мұнда ұстап алынған аспан денесі оны өз тартылыс күшімен ұстап алған массивті аспан денесінің спутнигіне айналады. Көптеген алып-планеталардың спутниктері ілгеріде осы планеталардың гравитациялық өрісі ұстап алған астероидтар болған. Мысалы, Шумейкер-Леви-9 кометасы Юпитердің гравитациялық өрісімен ұсталды, сөйтіп өз орбитасын эллипстікке өзгертті және кезекті жақындау кезінде планетамен соқтығысты.

2. Аккреция – айналадағы космостық кеңістіктен заттың космостық дененің тартылысының әсерімен оған құлауы.

3. Көтерілу – космостық денелер литосферасы мен гидросферасының өзге космостық денелер тартылысының ықпалы нәтижесінде деформацияға ұшырауы. Жерде көтерілулер Ай мен Күннің бүкіл Жерді тұтастай және оның су қабатын тартуы арасындағы әркелкілік салдарынан теңіздер мен мұхиттардағы су деңгейінің маусымдық көтерілуі немесе төмендеуі ретінде байқалады. Көтерілулер мен қайтулар тәулігіне 2 рет жүреді. Ай текті көтерілулер күн көтерілулерінен 2,2 есе қуатты. Олардың орташа ұзақтығы 12 сағат 25 минут. Ең жоғары (сизигийлық) көтерілулер айдың тууы мен толуынан 1-2 тәулік өткен соң, Ай мен Күн тарапынан тартылыс күштерінің бағыттары сәйкес келген кезде жүреді. Көтерілуге алғаш рет ғылыми түсінік берген И. Ньютон болатын. Көтерілулер энергиясын пайдалану теңіз жағалауындағы елдердің энергетикасына елеулі үлес қоса алады. Осындай көтерілу электростанциялары Ресейде, АҚШ-та және бірнеше елде бар.

4. Прецессия – Жердің айналу осінің өзінің орташа орналасу аумағы айналасында $23,5^\circ$ бұрышымен конус бойынша орын ауыстыруы. "Прецессия" ежелгі грек тілінен аударғанда «күн теңесуінің алды» дегенді білдіреді. Прецессияның жиынтық себептері: а) Ай мен Күннің тартылыс күштерінің әсері; ә) Жер экваторында оның полюстерде «сүйірленуі» салдарынан «артық массаның» болуы; б) жер экваторының эклиптика жазықтығына $23,5^\circ$ бұрышпен еңкеюі; в) Жердің өз осін айналуының гироскоптық эффекті.

Прецессияның космостық құбылысының салдары аспан құбылыстарына байланысты:

- көктемгі және күзгі күн теңелуі нүктелерінің эклиптика бойымен бір зодиакалды шоқжұлдыздан екіншісіне жылына $0,52^\circ$ жылдамдықпен ауысуы;
- әлем полюстерінің аспан сферасы бойынша конус түріндегі қозғалысы;
- жұлдыздық жылдың тропикалықпен салыстырғанда аса ұзақтығы;
- аспан шырақтарының экваторлық координаттарының өзгеруі және т.б.

Тартылыс күштерінің салдары туралы сөз қозғағанда планеталар мен жұлдыздар атмосферасының шар тәріздестігін де атап айту қажет. Жер маңындағы космостық кеңістікте Жер, Ай және Күннің тартылыс күштері өзара бірін бірі теңестіретін нүктелер бар. Осы аймаққа орналасқан Жердің жасанды серіктері және басқа да космостық аппараттар, сондай-ақ космостық тозаң бұлттары өз орбиталарында шектеусіз ұзақ уақыт бола алады. Мұндай аймақтар *Лагранж нүктелері* (олардың бар екенін болжап айтқан XIX ғасырдағы француздың физик-астрономының

күрметіне аталған) деп аталады және оларды аспан денелерінің кез-келген жүйесінен табуға болады.

Күннің тарапынан болатын тасу күштері оған жақын орналасқан планеталардың өз осінен айналу жылдамдығын азайтады: меркурийлік жыл ($87,94^d$) $3/2$ меркурийлік тәулікті құрайды ($58,64^d$); Венераның Күнді айналуы ($224,7^d$) мен өз осін айналу кезеңдері ($243,0^d$) шамамен сәйкес келеді [5].

Бүкіләлемдік тартылыс - әлемге қатты әсер етуші күш.

ӘДЕБИЕТТЕР

5. Григорьев В.И., Мякишев Г.Я. Силы в природе. – М.: Наука, 1988. – 448 с.
6. Янчилин В.Л. Неопределённость, гравитация, космос. - М.: Едиториал УРСС, 2003. - 248 с.
7. Купер Л. Физика для всех. Т.1. Классическая физика. – М.: «Мир», 1973. – 477 с.
8. Основы небесной механики // <http://www.astronet.ru>

ӘОЖ 519.6

ҚАРАПАЙЫМ САНДАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІКТЕР МЕН ТАНЫМДАР

Г. Байсалхан, магистрант

Ғылыми жетекшісі: филос.ғ.к.доцент **Аликенова К.Н**

ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдықорған gulnaz-gkb@mail.ru

Бұл мақалада сан ұғымының қалыптасуы жайлы түсініктеме және сан ұғымы туралы әр ұлттың көзқарастары мен ырымдары айтылады.

В данной статье рассмотрено формирование понятий о числах, а также взгляды и суеверия разных народов о числах.

This work is devoted to formation of concepts of numbers, also concepts of believe about numbers in different nations.

Кілт сөздер: сан, таным, ырым, философия, математика.

Сан — мөлшерді сипаттайтын, санауда пайдаланылатын абстракт нәрсе. Сан — математиканың негізгі ұғымдарының бірі. Қарапайым түрде алғашқы қоғамдарда-ақ пайда болған, кейін бірте-бірте қолданыс аясы кеңейіп әрі жалпыланды. Кейбір заттарды санауға байланысты бүтін оң (натурал) Сан дар ұғымы, кейіннен Сандардың натурал қатарының (1, 2, 3, 4, ...) шексіздігі туралы идея пайда болды. Сан ұғымының алғашқы кеңеюі — натурал Сандарға бөлшек Сандардың қосылуы болды. Ол ұзындықты өлшеу, ауданды табу, сондай-ақ, атаулы шамалардың үлесін бөліп шығару қажеттілігіне байланысты қолданысқа енгізілді. Теріс сандар арифметикалық есептерді шешудің жалпы тәсілдерін беретін алгебраның ғылым ретінде дамуына байланысты шықты. Бүтін, бөлшек (оң және теріс) және нөл сандары рационал сан деп аталды. Айнымалы шамалардың шексіз өзгеруін зерттеу үшін Сан ұғымы кеңейтіліп, нақты сандар жиынтығы пайда болды. Шамалардың қатынасын (мыс., квадрат диагоналының оның қабырғасына қатынасы) дәл өрнектеу қажеттігі иррационал сандар ұғымын енгізуге себепші болды. 16 ғ-да квадрат және куб тендеулерді шешуге байланысты жорымал сандар ұғымы енгізілді. Сан ұғымы дамуының соңғы кезеңі комплекс Сандардың енгізілуі болды. Бұл идея 16 ғ-да 3- және 4-дәрежелі алгебр. тендеулердің шешімін табуға байланысты пайда болған. [1]

Сандардың мынандай түрлері бар:

- Дағдылы сандар — дағдылы сандар жиынын \mathbb{N} деп белгілейді.
- Бүтін сандар — бүтін сандар жиынын \mathbb{Z} деп белгілейді.
- Тиімді сандар — тиімді сандар жиынын \mathbb{Q} деп белгілейді.
- Рабайсыз сандар — рабайсыз сандар жиынын әдетте \mathbb{I} деп белгілейді.
- Нақты сандар — нақты сандар жиынын \mathbb{R} деп белгілейді. Нақты сандардың өздері

алгебралық және трансценденттік болып бөлінеді.

- Терім сандар — терім сандар жиынын \mathbb{C} деп белгілейді. Бұдан әрі кватерниондарға содан кейін октав болып күрделенеді.

Реті бұлай болады: $\mathbb{N} \subset \mathbb{Z} \subset \mathbb{Q} \subset \mathbb{R} \subset \mathbb{C} \subset \mathbb{H} \subset \mathbb{O}$ ^[2]

Тіршілік ете бастаған алғашқы кезеңде адам баласы жазу-сызудан бұрын-ақ санауды үйренгені хақ. Сан туралы ұғым адамзат мәдениетінің тууымен және оның дамуымен тығыз байланысты. Шынында, егер осы ұғым болмаса, өзіміздің рухани өміріміз бен практикалық қызметімізді тиісті дәрежеде көрсете алмас едік. Есеп – қисап жүргізу, уақыт пен қашықтықты өлшеу, еңбек нәтижесінің қорытындысын есептеу тағы сондай тұрмыстық қолданымымыздағы есеп-қисаптар сан ұғымынсыз мүмкін емес еді.

Адамзат баласы сандардың атауын ойлап тапқанға дейін саусақтар есептеудің ең қолайлы құралы болып келді. Саусақтарыңа қарап-ақ, сандарды атамастан оларды көз алдыңа елестете аласың. Саусақтар мен сандар арасындағы байланыс көне замандардан бері бар. Тіпті қазір де біз “сан” сөзін пайдаланамыз. Ол “саусақ” деген ұғымды білдіреді. Ең алғашқы сандар, яғни цифрлар б. з. д. 2 мыңжылдықта болған деседі. Тарихқа жүгінсек, дерек көздері сандардың ежелгі Вавилонда қолданылғанын айғақтайды. Ол кезде сандар 1 мен 0-ден ғана тұрған секілді. Бірлік, ондық, жүздікті құрайтын санақ жүйесі болған. Кейіннен атақты ойшыл Пифагор сандарды 1-ден 9-ға дейін қысқартқан. Бірнеше бірліктерге бөлген. Ол өз шәкірттеріне сандар әлемді билейді деп үйреткен. Әрбір сан, цифрдың түбінде қандай да бір ой, идея жатады. Сол идеяның мән-мағынасын түсіну үшін ғалымдар арнайы ғылым - нумерологияны ашқан. Нумерология арқылы әр санның шығу төркінін, мән-мағынасын, оның адам өміріне деген әсерін ұғынуға болады. Нумерологияшыл ғалымдардың ойынша әр адамның жаны өзінің нумерологиялық кодымен тікелей байланысты. Ол кодты шеше білген адам өз тағдырының толық иесі бола алады.^[3]

Қазақ халқыда бір санынан бастап әр санның қадірі мен қасиетін салмақтап, өзіне тән ерекшелігін саралай білген, орнына, маңызына сай қолданған. Әр санда өзіндік кие болатынын, мақсаты мен мағынасы болатынын сезе, түйсіне білген. Әр санның өзіндік қасиеті шарифатқа қатысты, тәрбиелік мәні, саналы орны болған. Ұлы ғұлама, әлемнің екінші ұстазы Әбу-Насыр Әл-Фараби бұдан мың жылдан аса уақыт бұрын «адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берген білім адамзаттың қас жауы»-деген қағидасын ұстанған. Ал Пифагор болса: «Әр сан өзіндік ерекшелікке ие» деген екен. Ғалымдардың бұл тұжырымдарына сену-сенбеу әркімнің өз еркінде. Басқа ғылымдар мен дін қағидаларының да болжамдарға сай келе бермеуі мүмкін. Дегенмен, әр санның адам өмірінде белгілі бір маңыз иеленетін жоққа шығара алмаспыз.^[4]

Сандардың атаулары, шығу тарихында көптеген сыр жатыр. Апта күндері «сенбі» сөзінің алдына парсының 1-жек, 2-дүй, 3—сей, 4-сәр, 5-бей реттік сан есімдерін қою арқылы жасалған. Ағылшын тіліндегі апта күндерінің атауларын қарастырайық: Sunday- жексенбі, Monday –дүйсенбі, Tuesday –сейсенбі, Wednesday-сәрсенбі, Thursday-бейсенбі, Friday –жұма, Saturday –сенбі. Қазақ тілінде апта күндерінің атауларының жоғарыдағы жасалуын ескере отыра, ежелде апта барлық халықтарда жексенбіден басталған деп түсітеміз.

Қарап отырсақ, әркімнің өзі сенетін бақытты және бақытсыз сандары болады. Біреудің бақытты саны - 13, бақытсыз саны - 9 делік. Мұндайға шын көңілімен сенетіндер айдың 13-і күні кез келген тірлігін сенімділікпен іске асырады. Ал 9-ы күні әр қадамын абайлап басып,

тіпті үйден шықпай, төрт қабырғаның ішінде күн ұзаққа қамалып отырып алатындар да бар. Сөйтіп, ол 13 саны байқалған жерде батыл жүрсе, 9-дан үнемі сақтанады. [5]

Халқымыз қашан да 3,5,7,9, тіпті 10 сандарына ерекше мән беріп, оның астарына терең үнілген. Тағылымдық жағы, тәрбиелік мәніне ден қойған. Өзіміздегі «жеті қазына», «ер кезегі үшке дейін», «сәрсенбінің сәтті күні», «алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі кетеді» деген секілді ұғымдарымыз, орыстардың «қасиетті үштігі», америкалықтардың естігенде жандары түршігетін, күні бойы үреймен өткізетін «айдың 13-дегі жұмасы», қытайдың 8 санын бақыт, байлықтың нышаны деп ал 4 санын өлім әкелудің белгісі деген секілді тағы басқа түсініктер жоғарыда айтқанымызға дәлел бола алады.

Қазақ халқында сан атаулының бәрі бірдей қолданылмайды. Атап айтсақ, ерекше мәнде қолданылатын «төрт», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары. Сан есімдердің ішінде кейбір сандар сандық мәнімен қатар басқа мағынада қолданылуымен ерекшеленеді. Бұндай жағдай, әсіресе осы сандардың тұрақты тіркестерде, аңыз-әңгімелерде, жыр-дастандарда, салт-дәстүрлерде және басқа дүниетанымға байланысты қолданылғаны көзге анық түседі. Сонымен бірге бұл құбылыстың тарихы да арыда жатқаны байқалады.

Жердің жүзін мекендеген халықтардың көбісі ерте кезден-ақ жеті санында сикырлық күш бар деп санаса, оны киелі, қасиетті деп ұғатын да ұлттар бар. Біздің ата-бабаларымыз да жеті санын қастерлеп, бірқатар таным-түсінігі мен табиғат құбылыстарын, аспан денелері мен заң, жүйелерді жеті санымен атайды. Аллаһ Тағаладан пенделеріне түскен қасиетті кітаптардың бірі – Тауратта жеті саны 500 рет қайталанатын.

Қазақ халқында 7 саны - ерте замандардан киелі сан болып есептеледі. Ол дегеніміз - 7 қазына, ұлттық тағамдардағы 7 түрлі қоспалар, әлемнің 7 кереметі, аптаның 7 күні, кемпіркосақтың 7 түсі, Жетіқаракшы жұлдызы т. б. Ертегілерде 7 батыр, 7 ағайынды, 7 ұл, 7 қыз... т. с. сияқты болып кездеседі. Халқымыздың ежелгі дәстүрінің бірі, бала туғаннан кейін 7 күннен кейін тойлап, адам дүниеден өткеннен кейін 7 күннен кейін жетісін өткізеді. Қазақтардың таным - түсінігінде Жеті атасын білу деген салтымыз бар. Бұл – қазақ халқының дәстүрлі салт-санасында адамның ата жағынан тегін таратудың нақты жүйесі. Әрбір қазақ баласы өзінен бастап жеті атасының аты жөнін білуге міндетті. Мұны әке-шешесі, ата-әжесі үйретіп, жаттатуға тиіс. Егер адам 7 ұлттың тілін білетін болса – дана адам болып есептеледі. Қазақтарда мынадайда ырым бар, кімде-кім өз жанында жайсыздық сезінетін болса, өзінің немесе жақындарының өміріне қауіп төніп тұрғанын сезініп, киелі жұма күні - 7 шелпек пісіреді. Бұл 7 шелпекті 7 үйге таратып беру керек. Сондай-ақ шелпекті жеген адам «Қабыл болсын» деп, ал берген адам «Әумин» деп айту керек. Осы тұрғыда қазақтарда «Өлі разы болмай, тірі байымайды» деген мақалда бар. Яғни, осылай аруақтарды еске алып отырса адамның өмірде жолы болып отырады, аруақтар қолдап, қоштап жүреді деген мағына береді. Сол себепті де 7 саны сәттілік, ырыс-береке әкелетін киелі сан болып есептеледі.

Жеті, тоғыз, төрт, он екі, қырық сандарына байланысты кейбір ырымдар бар. Қазақ халқында жеті, тоғыз, он екі, қырық сандары қасиетті, киелі сандар деп есептелген себебі орта ғасыр алхимиктері мен астролоктарының жеті күнге, жеті жұлдыз атын беруі, жеті металдың (алтын, күміс, темір, сынап, қалайы, мыс, қорғасын) пайда болған күні деп жексенбі, дүйсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма, сенбі күндеріне ат беру. Бұл күндердің ішінде әр күнге арнайы ырымдар жасауы (мысалы, жолға сәрсенбі – сәтті күні шығуы немесе тойды сәрсенбі күні жасауы, жұма ауыр күн деп есептеп жолға шықпай, құдайы садаққа, мешітке намазға баруы). Өлген адамды жұма күні жерлемеу, баланың ер жетуін жаспен мөлшереп, “жетіге келгенше жерден таяқ жерсің”, “жеті қабат жер асты” деуі т.б. Сондай – ақ ерте кезде арабтар тоғыз санын да қасиетті деп санаған. Өлген адам үшін, тоғызын беріп еске түсірген. Сол арабтар арқылы ислам дінінің қазақ даласына енуіне байланысты тоғыз санының ерекше құрмет тұтулуы да байқалады. “Тоғыз ай, тоғыз күн бала көтеру”, “тоғыз қабат торқа кию” т.б.

Байырғы қазақ күнтізбесі бойынша (оның негізгі ертедегі араб күнтізбесінде жатыр) он екі айға арнайы жәндіктер мен хайуанаттар атын беру (тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, қой, мешін, тауық, ит, доңыз) олар 12 қазына деп атап өту, “оң екі мүше сау болсын”, “он екіде бір нұсқасы жоқ”, “он екі баулы өзбек, тоғыз баулы түркімен” немесе лиро эпос жырларында кездесетін :

“Орай да орай от атқан

Он екі тұтам жай тартқан !”

(Қобыланды батыр)

“Он екі айдың жартысы жаз болады,

Жаз белгісі үйрек пен қаз болады”

(“Қозы Көрпеш – Баян сұлу”)

“Үлкендігі басының

Он екі қарыс қазандай”

(Қамбар батыр)

деген сөз тіркестері он екі санын ерекше қасиет түтудың белгісі. [5]

Қорытып айытқанда, қарапайым сандардың қалыптасуы мен оған деген әр халықтың түсініктері де әр түрлі. Сондай-ақ, халқымыздың сандарға деген ырымдары мен салт-дәстүрімізге бойсынуында сан қағидаларына жүгінуі бекерден бекер келген емес. Бұдан кейін де ұлтымызда сан ережелері мен құпияларын заманымыздағы ғалымдардың зерттеулеріне негізделіп арықарай тереңдетіп зерттеу әліде қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ Энциклопедиясы, 7 том
2. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі — Алматы. "Сөздік-Словарь", 2005. ISBN 9965-409-88-9
3. <http://kk.wikipedia.org/wiki>
4. Бәрі де сандар туралы, Алматыкітап 2008жыл
5. <http://kze.docdat.com/docs/264/index-30538.html>

УДК 539

КАПЛЕВИДНЫЙ РЕЗЕРВУАР

Г.К. Калжанова

Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова, г. Талдықорган

Для хранения газов и жидкостей на заводах применяют специальное оборудование, которое служит для проведения некоторых элементарных процессов (отстаивание), для сбора и хранения нефти, нефтепродуктов, растворов щелочей и других жидкостей, сжатых и сжиженных газов. По технологическому назначению различают сосуды для процессов и сосуды для хранения. Сосуды для процессов - это отстойники, дренажные сосуды и сепараторы. К сосудам для хранения относятся ёмкости - сосуды объемом до 200 м³, предназначенные для приема и хранения сжиженных газов и легких нефтепродуктов, газгольдеры - сосуды для хранения газов и резервуары - сосуды для хранения больших объемов жидкостей и сжиженных газов. По конструкции ёмкости бывают горизонтальные и вертикальные, газгольдеры - сферические, вертикальные, сухие и мокрые, резервуары - вертикальные, сферические, каплевидные, многоторовые.

Наиболее часто используются вертикальные цилиндрические резервуары наземного типа. Резервуар может работать под небольшим избыточным давлением или вакуумом. При заполнении резервуара из него вытесняются пары нефтепродуктов. Это явление называют: «большим дыханием». При повышении температуры в заполненном резервуаре из него выходят пары нефтепродуктов, а при остывании - засасываются газы или воздух. Это явление называют "малым дыханием". Для снижения потерь нефтепродуктов при «дыханиях» резервуара предусматривают специальную систему. Для устранения потерь от «малых дыханий» применяют резервуары повышенного давления. К таким резервуарам относятся каплевидные резервуары. Они служат для хранения нефтепродуктов, обладающих значительной упругостью паров. Недостатком каплевидных резервуаров является сложность изготовления и монтажа. Однако это окупается уменьшением потерь бензина при хранении по сравнению с цилиндрическими вертикальными резервуарами [1].

Каплевидный резервуар отличается тем, что во всех точках оболочки, кроме зоны сопряжения с основанием, возникают равные напряжения растяжения. В этих резервуарах нефтепродукты можно хранить под избыточным давлением 0,04 МПа, что значительно сокращает их потери. Такой резервуар представляет собой цельносварное сооружение, оболочку которого собирают из стальных листов двойкой кривизны различной формы.

Основными уравнениями равновесия каплевидной оболочки являются уравнения

$$\frac{d\eta}{d\xi} = \theta - \frac{\eta}{\xi} \tag{1}$$

$$\frac{d\theta}{d\xi} = \frac{1}{\sqrt{1-\eta^2}}$$

С помощью математического преобразования вместо системы уравнений (1) получим

$$\frac{d^2\eta}{d\xi^2} + \frac{1}{\xi} \frac{d\eta}{d\xi} - \frac{\eta}{\xi^2} - \frac{\eta}{\sqrt{1-\eta^2}} = 0 \tag{2}$$

Точное решение таких уравнений существующим математическим аппаратом не представляется возможным. Применяя метод частичной дискретизации дифференциальных уравнений, разработанный профессором А.Н.Тюреходжаевым, определим общее решение этого уравнения [2].

Дискретизирование последнего члена дифференциального уравнения (2) дает

$$\frac{d^2\eta}{d\xi^2} + \frac{1}{\xi} \frac{d\eta}{d\xi} - \frac{\eta}{\xi^2} = \frac{1}{2} \sum_{k=1}^n (\xi_k + \xi_{k+1}) \left[\frac{\eta(\xi_k)}{\sqrt{1-\eta^2(\xi_k)}} \delta(\xi - \xi_k) - \frac{\eta(\xi_{k+1})}{\sqrt{1-\eta^2(\xi_{k+1})}} \delta(\xi - \xi_{k+1}) \right] \tag{3}$$

Общее решение дифференциального уравнения (3) имеет вид

$$\eta(\xi) = C_1 \frac{\xi}{2} + \frac{C_2}{\xi} + \frac{1}{4} \xi \sum_{k=1}^n (\xi_k + \xi_{k+1}) \left[\frac{\eta(\xi_k)}{\sqrt{1-\eta^2(\xi_k)}} H(r-r_k) - \frac{\eta(\xi_{k+1})}{\sqrt{1-\eta^2(\xi_{k+1})}} H(r-r_{k+1}) \right] - \frac{1}{4\xi} \sum_{k=1}^n (\xi_k + \xi_{k+1}) \left[\frac{\eta(\xi_k)}{\sqrt{1-\eta^2(\xi_k)}} \xi_k^2 H(r-r_k) - \frac{\eta(\xi_{k+1})}{\sqrt{1-\eta^2(\xi_{k+1})}} \xi_{k+1}^2 H(r-r_{k+1}) \right] \quad (4)$$

где $H(z)$ - единичная функция Хевисайда.

Постоянные C_1, C_2 определяются из граничных условий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Корниенко В. С. Поповский Б. В. Сооружение резервуаров. - М., 1971.
2. Тюреходжаев А.Н., Калжанова Г.К. Сложный изгиб неоднородной круглой пластины в условиях неравномерного по толщине нагрева. Международная научная конференция «Актуальные проблемы дифференциальных уравнений и математической физики», Алматы, 2005. С. 203.

УДК373.1.02:372.8:514

О СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫХ КРАЕВЫХ ЗАДАЧАХ ДЛЯ САМОСOPЯЖЕННЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ ВТОРОГО ПОРЯДКА С ПОСТОЯННЫМИ КОЭФФИЦИЕНТАМИ

Д.Н. Нургабыл, Ю.В. Мухина

ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдыкорган

milashka_17_90@inbox.ru

Бұл статьяда өзіндік түйіндес тұрақты коэффициентті екінші ретті дифференциалдық тендеулер үшін ерекше ауытқыған шекаралық есеп қарастырылған. Шектік секірістердің шамалары анықталған.

В данной статье рассматривается сингулярно возмущенная краевая задача для самосопряженного дифференциального уравнения второго порядка с постоянными коэффициентами. Определяются величины граничных скачков.

In this article, we consider the solution of a singularly perturbed boundary value problem for self-adjoint second order differential equation with constant coefficients. Determined phenomenon initial jump.

Түйінді сөздер: өзіндік түйіндес дифференциалдық тендеулер, ерекше ауытқыған шекаралық есептер, фундаментальды шешімдер жүйесі, шекаралық функциялар.

Ключевые слова: самосопряженное дифференциальное уравнение, сингулярно возмущенные краевые задачи, фундаментальная система решений, граничные функции.

Keywords: self-adjoint differential equation of singularly perturbed boundary value problems, the fundamental system of solutions of boundary functions.

Для широкого класса сингулярно возмущенных начальных и краевых задач, обладающих явлением начального скачка были разработаны эффективные асимптотические методы, позволяющие строить равномерные приближения с любой точностью. В первую очередь здесь следует назвать метод М.И.Вишика и Л.А.Люстерника [1-2]. К.А. Касымов и Д.Н.Нургабыл [3-5] разработали метод,

позволяющий строить решения сингулярно возмущенных краевых задач с начальными скачками.

Однако, сингулярно возмущенные краевые задачи обладающих явлением граничных скачков для обыкновенных дифференциальных уравнений мало изучены [6].

Поэтому исследования асимптотического поведения и построения асимптотики решений сингулярно возмущенных краевых задач с начальными скачками по-прежнему остается актуальной и представляет собой определенный теоретический интерес и важен в приложениях.

Предлагаемая работа посвящена исследованию решения сингулярно возмущенной краевой задачи для самосопряженных дифференциальных уравнений второго порядка с постоянными коэффициентами.

Рассмотрим сингулярно возмущенное самосопряженное дифференциальное уравнение второго порядка с постоянными коэффициентами

$$\varepsilon p y'' - q y = F(t), \quad (1)$$

где $p, q - const, \varepsilon$ – малый положительный параметр, причем p и q , удовлетворяет неравенству

$$p \cdot q > 0. \quad (2)$$

Зададим краевые условия

$$y(0, \varepsilon) = a; \quad y(1, \varepsilon) = b, \quad (3)$$

где $a, b - const$.

Корни характеристического уравнения

$$\varepsilon p \lambda^2 - q = 0,$$

соответствующего однородного дифференциального уравнения

$$\varepsilon p y'' - q y = 0 \quad (4)$$

имеет вид

$$\lambda_{1,2} = \pm \frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}, \quad \delta = \sqrt{\frac{q}{p}}.$$

Очевидно, система функции:

$$y_1 = e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-t)}, \quad y_2 = e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t} \quad (5)$$

образует фундаментальную систему решений уравнения (4), гдеопределитель Вронского

$$W(t, \varepsilon) = \begin{vmatrix} e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-t)} & e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t} \\ \frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}} e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-t)} & -\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}} e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t} \end{vmatrix} = -\frac{2\delta}{\sqrt{\varepsilon}} e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} \neq 0.$$

Теперь составим общее решение уравнения (4):

$$y = C_1 e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-t)} + C_2 e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t}. \quad (6)$$

Применяя метод вариации постоянных определим

$$C_1 = \int_t^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}s} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t}} ds + \widetilde{C}_1,$$

$$C_2 = - \int_0^t \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-s)} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t}} ds + \widetilde{C}_2.$$

Тогда, используя найденные значения C_1 и C_2 в (6), получаем общее решение неоднородного уравнения (1) в виде:

$$y = \widetilde{C}_1 e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-t)} + \widetilde{C}_2 e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t} + \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-t)}}{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t}} \int_t^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}s} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds - \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t}}{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t}} \int_0^t \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-s)} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds. \quad (7)$$

Для определения значений \widetilde{C}_1 и \widetilde{C}_2 воспользуемся граничными условиями (3), которые дают

$$\widetilde{C}_1 = \frac{ae^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} - e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} \int_0^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}s} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds - b - \int_0^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-s)} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds}{e^{-\frac{2\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} - 1},$$

$$\widetilde{C}_2 = \frac{be^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} + e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} \int_0^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-s)} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds - a + \int_0^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}s} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds}{e^{-\frac{2\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} - 1}.$$

С учетом найденных значений \widetilde{C}_1 и \widetilde{C}_2 из (7) находим решение краевой задачи (1), (3) в виде:

$$y = a \cdot \Phi_1(t, \varepsilon) + b \cdot \Phi_2(t, \varepsilon) - \int_0^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}s} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds \cdot \Phi_1(t, \varepsilon) - \int_0^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-s)} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds \cdot \Phi_2(t, \varepsilon) + \frac{1}{\sqrt{\varepsilon}} \int_t^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(s-t)} \cdot F(s)}{2p\delta} ds - \frac{1}{\sqrt{\varepsilon}} \int_0^t \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(t-s)} \cdot F(s)}{2p\delta} ds, \quad (8)$$

где функции:

$$\Phi_1(t, \varepsilon) = \frac{\begin{vmatrix} e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-t)} & e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t} \\ 1 & e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} & 1 \\ 1 & e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} \end{vmatrix}}, \quad \Phi_2(t, \varepsilon) = \frac{\begin{vmatrix} 1 & e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} \\ e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}t} & e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-t)} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} & 1 \\ 1 & e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}} \end{vmatrix}}. \quad (9)$$

являются граничными функциями краевой задачи (1), (3). Полученный результат сформулируем в виде следующей теоремы.

Теорема. Неоднородная краевая задача (1), (3) имеет единственное решение и выражается формулой (8)

С целью исследования асимптотического поведения решения задачи (1), (3) определим:

$$\begin{aligned}\Phi_1(0, \varepsilon) &\rightarrow 1, \quad 0 < t \leq 1, \\ \Phi_2(t, \varepsilon) &\rightarrow -1, \quad 0 \leq t < 1.\end{aligned}\tag{10}$$

$$\begin{aligned}\Phi_1(t, \varepsilon) \cdot \int_0^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}s} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds &= \frac{\Phi_1(t, \varepsilon)}{2q} F(0) + O(\varepsilon); \\ \Phi_2(t, \varepsilon) \cdot \int_0^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(1-s)} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds &= \frac{\Phi_2(t, \varepsilon)}{2q} F(1) + O(\varepsilon); \\ \int_t^1 \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(s-t)} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds &= \frac{F(t)}{2q} + O(\varepsilon); \\ \int_0^t \frac{e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}(t-s)} \cdot F(s)}{2\sqrt{\varepsilon}p\delta} ds &= -\frac{F(t)}{2q} + O(\varepsilon);\end{aligned}$$

Тогда в силу условия из (2.23) получим

$$\begin{aligned}\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y'(t, \varepsilon) &= \bar{y}'(t), \quad 0 < t < 1, \\ \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(t, \varepsilon) &= \bar{y}(t), \quad 0 \leq t \leq 1, \\ \bar{y}(0) &= -\frac{F(0)}{q}, \quad \bar{y}(1) = -\frac{F(1)}{q}.\end{aligned}$$

Отсюда заключаем, что в точках $t = 0$ и $t = 1$ решение краевой задачи (1), (3) обладает явлением граничных скачков, причем величины скачков определяются из следующих равенств:

$$\begin{aligned}\Delta_0 &= \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(0, \varepsilon) - \bar{y}(0) = a + \frac{F(0)}{q}, \\ \Delta_1 &= \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(1, \varepsilon) - \bar{y}(1) = b + \frac{F(1)}{q},\end{aligned}$$

ЛИТЕРАТУРА

1. Вишик М. И., Люстерник Л. А. Регулярное вырождение и пограничный слой для линейных дифференциальных уравнений с малым параметром // УМН. -1957. – Т. 12, № 5. - С. 3-122
2. Вишик М.И., Люстерник Л.А. О начальном скачке для нелинейных дифференциальных уравнений, содержащих малый параметр // ДАН СССР. -1960. -Т. 132, №6. –С. 1242-1245.
3. Касымов К.А. Об асимптотике решения задачи Коши с большими начальными условиями для нелинейных обыкновенных дифференциальных уравнений, содержащих малый параметр // УМН. -1962. -Т.17, №5. -С. 187-188.
4. Касымов К.А., Нургабыл Д.Н. Асимптотическое поведение решений линейных сингулярно возмущенных общих разделенных краевых задач, имеющих начальный скачок // Украинский математический журнал. Киев, -2003. -Т. 55, №11. - С 1496-1508.
5. Касымов К.А., Нургабыл Д.Н. Асимптотические оценки решения сингулярно возмущенной краевой задачи с начальным скачком для линейных дифференциальных уравнений // Дифференциальные уравнения. -Москва, -2004.- Т.40, № 4. - С 597-607.
6. Касымов К.А., Жакипбекова Д. А., Нургабыл Д.Н. Представление решения краевой задачи для линейного дифференциального уравнения с малым параметром при старших производных // Вестник Казахского национального университета им. Аль-Фараби, серия мат., мех., инф. -2001. -№3. -С. 73-78.

SPACE AND ITS BIOLOGICAL EFFECTS ON HUMAN

Serikkazy Akbota, Pupil of the 10th class,
Satbaeva Alua pupil of the 11th class,
№159th gymnasium after Ybyrai Altynsarin, Almaty

Исследовано влияние различных эффектов космоса, которые действуют на живые организмы на Земле. С точки зрения биологического развития нашей планеты и ее обитателей важность космоса бесспорна

Influence of different effects of space, that operate on living organisms on Earth, is investigational. From the point of view of biological development of our planet and her inhabitants space importance is indisputable.

Keywords: space, galaxy, gravity, the sun's rays.

The most significant cosmic factors affecting the human body from the universe are cosmic rays, solar activity and the interplanetary magnetic field. Cosmic rays are the galactic particles consisting of protons, electrons, nuclei of helium, hydrogen and some heavier elements, reaching the Earth at a speed, which is close to the speed of light.

These factors affecting the humans mainly through the change in the electric and magnetic fields of the Earth, considered in modern ecology as heliogeophysical. Thus, the solar wind, which is a powerful stream of ionized particles, when interacting with the Earth's magnetic field leads to its fluctuations. Some people feel these fluctuations feeling indisposed and weak.

Contemporary researches in biomedicine give more and more evidence that the rhythms of the Earth, the Sun and the Cosmos have a tremendous impact on the human body. Water is the main and the most important component of a living organism. It is vital to the

organism to a greater extent than the rest, except for oxygen. Moreover, it plays an important role in tissue renewal in the body [1]. Thus, water having this number of properties and being the basis of any living organism, changes its structure under the cosmic radiation: hydrogen bonding is sometimes weakened and the other time amplified.

The effect of cosmic rays on the organisms have been studied relatively little. An influence of magnetic storms on the human condition has been known for a long time. It is found that during magnetic storms an increase in the number of errors committed by a man, indicates the predominance of the excitatory process in the higher parts of the brain, as well as misalignment of internal rhythms with the rhythms of the environment. It is possible that the role of the pacemaker, affecting the person at such perturbations, can be performed by short-period fluctuations in the Earth's field, which fade with the change in solar activity [2].

Solar radiation reaching the Earth has a complex spectral composition and makes a strong biological effect on the human body. A sunlight contains inherently dangerous ultraviolet radiation, from which the Earth is protected by the ozone layer - the accumulation of ozone in the upper atmosphere. Let's allocate the basic biological effects of UV rays on the human body: 1. Bactericidal effect. 2. Sun- tan effect. 3. Erythematous effect. 4. Formation of vitamin D. 5. Small amounts facilitate the repair and regeneration of damaged tissue. 6. Temperate UV light increases the immunobiological reactivity of the skin and blood. 7. It is significant that it increases the tone of the central nervous system and positively affects the sympathetic nervous system, which is followed by the regulation of cholesterol metabolism. 8. Changes in the activity of the endocrine system: a stimulating effect on the sympathoadrenal system (increase of adrenalin substances and blood sugar levels), inhibition of the function of the pancreas.

Apart from a positive effect of UV-rays on the biological body, it is worth noting the disadvantages of light exposure. First of all, it refers to the consequences of uncontrolled sun bath: burns, age spots, eye damage. A carcinogenic action of UV radiation deserves special consideration as it leads to the development of skin cancer. [2]

The temperature is a very important factor for the normal functioning of the body. Therefore, it is necessary, first of all, to determine how it reacts to the current cosmic factors. The atmosphere regulates the earth's climate, diurnal temperature fluctuations on the planet (without it they would have reached 200 ° C). Currently, the average surface temperature is 14 ° C [3].

There is also another way of how cosmic radiation affects a living organism. It is an ionic formation in the organism under the influence of radiation.

Ripples in space also affect the processes of life on Earth. Paying attention to the substantial dependence of bursts of socio- psychic activity resulting from the solar cycle, Chizhevskii considered the necessity of drawing attention to study the effects of environment fluctuations on people's mood and behavior. According to the scientist, an increase in electromagnetic radioactive solar activity causes an increase in illnesses and deaths on Earth. The study of extraterrestrial radiation is capable to significantly affect the development of epidemiology, which should be associated with these phenomena epidemic diseases, human pathology and mortality [4].

A human life on earth is a constant change of rest and activity, sleep and wakefulness, exhaustion from a work and then leisure. In every human body, just as the ebbs and flows, a great rhythm arising from the bond of vital phenomena with the rhythm of the cosmos symbolizing the unity of the world, reigns forever. Due to the relationship of all existing, Cosmos has a great influence on the various processes of life on Earth.

LIST OF REFERENCES

1. Novikov V. Вода как фактор здоровья. (Water as a health factor)
2. Published by: «Знание», 1989.
3. <http://environments.land-ecology.com.ua/>
4. <http://www.doctorali.info/ru>
5. Chizhevskii A.L. Физические факторы исторического процесса //
6. Химия и жизнь.(Physical factors of the historical process //
7. Chemistry and Life) - 1990. - №1.

ӘОЖ 378.8:004

**ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
ОҚУ ҮРДІСІНЕ ЕНГІЗУ**

М.М. Турганова

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ-сы, m_turganova@mail.ru

Бұл мақалада жаңа ақпараттық технологияларды пайдалана отырып мұғалімнің оқу үрдісін жаңа технологиялар негізінде ұйымдастыру құзырлығын жеткілікті деңгейде арттыру. Дербес технологияның көмегімен проблемалық модульдік оқытуды ұжымдық тәсілмен оқыту арқылы талдау.

В данной статье используется тенденция чтения ведение объединения на основе технологий учителя на уровне достаточного увеличения. Проблематика с помощью личной технологии сплоченности способом разработка чтении модульного обучения.

This article uses a reading trend management association based technology teacher at enough of increasing. С problems using proprietary technology to develop cohesion way reading modular training.

Түйінді сөздер: ақпарат, жаңа технология, модульдік оқыту, оқыту технологиясы, оқу үрдісі, педагогикалық технологиялар.

XXI ғасыр ақпарат ғасыры болғандықтан адамзатқа компьютерлік сауаттылық қажет. Білім берудің негізгі мақсаты – білім мазмұнын жанартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Білім сапасын және пәрменділігін арттыру мәселесі оқу үрдісіне оқытудың жаңа технологияларын тереңдете ендіру жолымен шешіле алатындығы сөзсіз және бұл ретте тұтас алғанда білім берудің сапасы мүлде көтеріліп, шығармашылықты жеке тұлғаны дамытудың жоғары деңгейіне қол жеткізу қамтамасыз етіледі.

Педагогикалық теориямен жеткілікті түрде қаруланған мұғалімнің іс-әрекеті тиімді болатыны әркезден-ақ мәлім. Ендеше оқыту технологиясын оқу үрдісіне енгізу білім сапасын қажетті деңгейде және оны басқаруды қамтамасыз етеді.

Оқытуды және педагогикалық қызметті "технологияландыру" талпыныстары XX ғасырдың басында-ақ пайда болған, бірақ педагогикалық ғылымда оқыту технологияларын жобалау мен енгізудің ғылыми қадамдары 80-90 жылдары ғана жасалып, олардың пәрменділігінің критерийлері анықталды.[1]

Қазіргі күннің өзінде де үлкен педагогикалық және экономикалық мүмкіндіктерге ие бола тұра, оқытудың жаңа технологияларының оқу үрдісіне ендірілу қарқыны жеткілікті деңгейде емес.

Бұны түсіндірудің бірнеше себептері бар. Мысалы, оқу орнында жаңа педагогикалық технологияларды ендіруге қажетті педагогикалық, әдістемелік шарттарының болмауы, мұғалімдердің технологиялық әрекетінің жеткіліксіз мотивациялануы мен ынталандырылуы, мұғалімдер мен оқу орындары басшыларының кәсіби әрекетке өзгеріс енгізуге кұлықсыздығы, т.б.

Ең алдымен оның себебін мұғалімдердің жаңа педагогикалық технологияларға қатынасы айқын бейнеленген жағымды мотивация мен саналылықтың жеткілікті жоғары деңгейімен сипатталғанмен, олардың технологияларды жобалау мен ендіруге дайын еместігінен, яғни әлсіз теориялық психологиялық-педагогикалық, технологиялық және технологияларды оқу үрдісіне ендіру бөлгілі-бір шарттарды қажет етеді.

Олар:

- мұғалімнің оқу үрдісін жаңа технологиялар негізінде ұйымдастыруына кұзырлылығының жеткілікті деңгейі;
- оқыту субъектілерінің (мұғалім мен оқушы) жаңа технологияларды қолдануға дайындығы, жағымды психологиялық -педагогикалық ахуал;
- оқытудың жаңа технологияларын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін оқу - әдістемелік, дидактикалық базаның болуы;
- оқу бағдарламасының қамтамасыз етілуде жаңа мақсаттар мен қоғам талабына сай түзетілуі және ақпараттандырылуы.

Білім сапасы мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Мұғалімнің шеберлігі қойылған педагогикалық мақсатқа және бағдарламаға сай қажетті мазмұнды таңдап алуға және де тиімді әдістер мен кұралдарды пайдалана білуінде.

Мұғалімнің педагогикалық қызметін технологияландыру педагогикалық технологиялардың бөлгілері туралы біліммен, мұғалімнің шеберлігіне қарасты белгілі шарттардың сақталуын талап етеді.

Олар:

- мұғалімнің оқытудың жаңа технологияларына бетбұруы, ынта қоюы;
- қолда бар технологиялық ресурстарға талдау жасауы;
- басты бір мақсатқа немесе мақсаттар жиынтығына бағытталған технологияларды таңдауы;
- жоспарлай алуы, жобалау дағдысының болуы;
- мақсат қоя алу және міндеттерді бөлу қабілеті;
- іс-әрекетін ұйымдастыру және оған талдау жасау мүмкіндігі;
- өз тәжірибесін рефлексия арқылы меңгеру, оны технологиялық түрде көрсету;
- технологияның ескіруін көре білу, оны қайта құру, өңдеу дағдысының болуы.

Мұғалім дұрыс ұйымдастыруы қажет:

- жаңа технологияда пайдаланатын жәкелеген әдістер мен тәсілдерді қолдануды;
- түрлі типтегі сабақтарды өткізуді;
- өткізілген сабақтарға талдау жасау, жіберілген кемшіліктердің себептерін анықтауды;
- жаңа технологияда қолданылатын оқу әрекеттерінің әдістерін оқушыларға үйретуді;
- педагогикалық диагностиканың қарапайым әдістерін қолдана отырып, жаңа технологияны пайдалану тиімділігін бағалауды.

Педагогикалық қызметті осылайша ұйымдастыру - жанаша оқытуға жеткізетін жол.

Оқу үрдісін "технологиялауда" оқыту субъектілерінің, яғни мұғалім мен оқушылардың дайындығының психологиялық аспектілері де маңызды рөл атқарады.

Социологтардың мәліметтері бойынша педагогтердің тең жартысы инновациялық әрекетке бірден еруге дайын, ал қалған жартысы сенімсіздік, ұстамдылық, тіпті кей жағдайда өшпенділік те білдіруі мүмкін.

Мұғалімдердің педагогикалық технологияларды енгізуге байланысты кейбір психологиялық қарсылықтары түсінікті. [1-сурет]

Олар үйреншікті іс-әрекетті өзгертуге деген қалауларының болмауымен, жаңалықты игере алмаймын деген қорқыныштың болуымен, іс-әрекеттің жаңа әдіс-тәсілдерін меңгеру қиыншылықтарымен, өзінің күші мен мүмкіндіктеріне сенімсіздігімен, т.б. шартталған.

Бұл мәселені шешуде мектепте кәсіби педагогикалық іс-әрекетті "технологиялауды" мотивациялау мен ынталандыру жүйесінің (материалдық және моральдық ынталандыру шаралары) жасалуы, жағымды психологиялық-педагогикалық ахуал туғызатын арнайы ортаны құру және педагогикалық технологияларды жобалау мен ендіру үрдісіне білікті басқаруда көмектесуі мүмкін.

Оқу орнында технологияны ендіруге жағдай жасайтын ұйымдастыру жағдайлары туралы айтқанда жағымды ахуал, материалдық және техникалық құралдар, технологиялау процесіне әдістемелік қолдау, талап және мұғалімдер іс-әрекетін бағалау, мұғалімдердің кәсіби әрекетін технологиялау туралы білімдерін тереңдету мақсатында біліктілігін көтеруге мүмкіндік беру (қайта даярлау курстары, түрлі ақпараттық ресурстарды пайдалануға қол жеткізу) сөз болады, яғни оқу орны әкімшілігін педагогикалық ұжым мен мұғалім жұмысына жаңа педагогикалық технологияларды ендіру мәселесі бойынша жұмыс жасауға үйретіп, ол жұмыстарды мына жеке бағыттарда ұйымдастыруға болады:

- өз тәжірибесінде жұмыстың инновациялық түрлерін қолданып жүрген тәжірибелі мұғалімдермен жұмыс. [2, 23-24бб.]

Нәтижесінде оқу үрдісінде жаңа педагогикалық технологияны нық қолдануға әкелетін әдістемелік, техникалық қамтамасыз етуді, кеңес беруді, диагностикалау, рефлексияны қамтитын ұзақ кезеңді жұмыс жүзеге асырылады.

Жаңа педагогикалық технологияларды қолданысқа енгізуде оқу-тәрбие үрдісінің қолайлылық жағдайын туғызу, оның базалық қорын жасау - жұмыс сапасының негізі болып табылады.

Осы орайда:

- ең әуелі мектепке керегі білімді, педагогика, әдістемеден хабардар оқыта білетін мұғалім;

- оқыту ісіне керекті құралдар қолайлы һәм салы болуы;

- мектепке керегі белгіленген программа, - деген ағартушы-ғалым А.Байтұрсыновтың көрегендігінің өміршендігін байқамыз.

Оқу үрдісін технологияландыру - білім беру жүйесінің мұғалімнің ғылыми-әдістемелік пен қамтамасыз етілу жүйесі, мұғалімнің жеке әдістемелік жүйесі, оқу үрдісі, оқулықтар мен оқу құралдарын дайындау жүйесі, оқу жоспарлары мен оқу бағдарламаларын құрастыру жүйесі сияқты педагогикалық объектілерін жетілдірудің ғылыми негізделген, көп деңгейлі, көп кезеңді үрдісі.

Оқу үрдісіне жаңа педагогикалық технологияларды ендіруді жүзеге асыруда төмендегі жайттарды ұмытпау керек:

1. Ең алдымен оқу орнының үрдісін технологияландыруда таңдап алынған мәселенің жағдайын тереңдеп зерттеу:

- бітірушілердің біліктілік сипаттамасы негізінде студенттердің кәсіби әрекетке дайындық деңгейіне терең талдау;

- курстық, дипломдық жұмыстарына, мемлекеттік емтихандар қорытындыларына талдау жүргізу;

- бітірушілердің даярлық деңгейіне біліктілік, мөлшерлік талаптарды зерттеу және талдау;

- оқу орнының нақты мамандық бойынша білім беру бағдарламаларына (оқу жоспарына, оқу бағдарламаларына), олардың біліктілік, мөлшерлік талаптарға сәйкестік тұрғысынан талдау жасау:

- квалификациялық мінездеме талаптарының сабақтардың мазмұнында, өндірістік тәжірибе жинақтаудың барлық түрлерінің мазмұнында, қорытынды мемлекеттік аттестациялау сұрақтары мен тапсырмаларында көрініс табуы;

- осы талаптардың оқу пәндері мен тәжірибе жинақтаудың түрлері арасында бөлінуі (кәсіби әрекетке даярлықты қамтамасыз етуге ұжымдық жауапкершіліктің бөлінуі);

- студенттерді кәсіби әрекетке дайындаудың әдістемелік және оқу-материалдық қамтамасыз етілуіне талдау. [3, 9-11бб]

2. Ендірілетін технологияның теориясы мен әдістемесін зерттеу:

- жаңа педагогикалық технологиялар бойынша әдебиеттерді талдау, бұл ұсынылатын әдебиеттер бойынша ақпараттық тізімдерді жасауды, әдебиеттерді жинақтауды, түрлі көрмелер ұйымдастырып, оқытушылар біліктілігін арттыру жүйесінде (әдістемелік сағаттар, озық тәжірибе мектебі, мәселелік семинарлар, т.б.) талдауды қажет етеді;

- басқа оқу орындарының, салалық құрылымдардың оқу үрдісіне жаңа технологияларды ендіру тәжірибесімен танысу (журнал мақалалары, ғылыми еңбектер жинақтары, басқа оқу орындарының жұмысын бақылау, т.б.);

- берілген бағыттағы өз тәжірибесін пәндік циклдік комиссиясы (ПЦК) мәжілістерінде талдау және талқылау;

- жаңа педагогикалық технологияларды оқу үрдісіне енгізуге шешім қабылдап, педагогикалық ұжым алдында перспективаға мақсат-міндеттер қоя отырып, педагогикалық кеңесте жаңашылдықтың мәнін түсіндіріп, оны жүзеге асыру жолдарын жобалау;

- тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың жоспарын құрастыру.

3. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстарды ұйымдастыру.

Жаңа педагогикалық технологияларды меңгеруге оқытушыларды жалпы ынталандырумен қатар оқу орнында тәжірибелі, белсенді, бастамашыл, ендірілетін технологияның мәні мен мазмұнын түсінген 8-12 оқытушылардан тұратын тәжірибелік-эксперименттік топ құрған жөн. [2-сурет]

Оларға барлық оқытушыларға жаңа технологияны меңгеруге көмек көрсету қызметі, өз тәжірибесін демонстрациялау және талдау жасау, нәтижелерін эксперименттік түрде тексеру міндеттері жүктеледі.

Сонымен бірге оларға оқу жоспарлары мен оқу бағдарламаларын қайта жасау, толықтырулар енгізуді қамтитын оқытушылардың жаңа технологияның ғылыми - әдістемеліктің қамтамасыз етілуіне көмектесу міндеті де қойылады.

Тәжірибенің мақсаты - қолданылып отырған технологияның тиімділігін мұқият тексеріп, оны жүзеге асырудың ғылыми-әдістемелік базасын жасап, өз тәжірибесіне және оқыту технологиясының теориялық негіздеріне сүйене отырып, инновацияны насихаттаудың негіздемесін дайындау.

Оқытушылардың эксперименттік тобы жаңа технологияны ендірудің жалпы жоспарына сай келетін өз жоспарларымен жұмыс жасайды. Тәжірибе-эксперименттік

жұмыстың екінші жылында оған қатысушы оқытушылардың шеңбері кеңейіп, жаңа технологияларды жаппай ендіру мәселесі қойылуы мүмкін.

4. Жаңа педагогикалық технологияға негізделген оқу бағдарламалық базаны қамтамсыз ету.

Нақты бір мамандықтар бойынша біліктілік сипаттамасының талаптарына жасалған талдау негізінде оқу бағдарламаларына түзетулер, толықтырулар енгізу (теориялық және практикалық сабақтардың ара-қатынасын қайта қарау, мекеме таңдау пәні, студенттің таңдау пәндері есебінен әрекетті-бағдарлы пәндер көлемін арттыру).

5. Жаңа педагогикалық технологияларды ендірудің материалдық-техникалық базасын құру.

Жаңа педагогикалық технологиялардың қолдану тиімділігін арттыруда осы көрсетілген бағыттардың құрылымдық мазмұнын іске асыру, сапалы жүргізу нәтижелікке бағдарланған жұмыс болып табылады.[4, 12-13бб.]

Жаңа педагогикалық технологияны меңгеруге байланысты оқыту міндеттері

1-сурет

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Н.Ә.Назарбаев «Қазақстанның әлеуметтік стратегиясы» жолдауы
2. «Информатика негіздері» журналдары.
3. «Жаңа педагогикалық даму» оқу – құралы, 2011ж.
4. А. Салихова «Оқушылардың шығармашылығын дамыту», Ғылыми-әдістемелік журнал, №5-2009 ж

**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ**

ӘОЖ 101.1.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ КРЕАТИВТІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Г.Б. Бақауова, магистр, аға оқытушы

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы,
bakauova@mail.ru*

Бұл мақалада студенттердің креативтілік белсенділігі – олардың жеке дамуын қамтамасыз етеді, өзіндік шығармашылық ой-өрісін кеңейте білуімен сипатталатын жеке тұлғаға тән қасиеті туралы жазылған.

В этой статье рассказывается личность в студента, как креативной активностью, охарактеризовано в своей творческой личности.

This article describes the student's identity as a creative activity, characterized by its creative personality.

Кілттік сөздер: *Креативтік – жаңа өнім немесе шығармашылық ойлау нәтижесі деп көрсетеді. Басқа зерттеулерде шығармашылық үдерістің басымдылық нәтижесі жаңаны ойлап табу.*

Халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті, өмірге белсенді көзқарас пен жоғары білімді жеке тұлғаны тәрбиелеу, мектеп қабырғасынан бастап оқушыларды ғылыми-зерттеу және тәжірибелік қызметке қатыстыру, қазақстандық және әлемдік білім беру жүйесінің таңдаулы дәстүрлеріне сәйкес жалпы орта білімнің инновациялық моделін құру- осы заманға сәйкес білім берудегі объективтік қажеттілік. Зияткерлік жеке тұлғаны тәрбиелеу үшін қалыптасқан мектеп құрылымын, қарым-қатынастар жүйесін, білім беру мазмұнын жобалауды, оқыту әдістемесін, білім жетістіктерін бағалау қағидаларын өзгерту қажет.

Бәсекелестікке қабілетті мамандар дайындауды жүзеге асыру мақсатында Қазақстан Болон үдерісіне енді. Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне енуі еліміздің білім беру жүйесін жетілдірудің жаңа бағдары инновациялық білім беру субъектілерін даярлауды талап етеді. Университет студенттерінің қоғамдық өмірдің өзіндік дамуы мен қалыптасуының субъектісі ретінде инновациялық білім беру ортасында педагогикалық креативтігін қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздерін анықтау және оның ішкі тетіктерін табу аса маңызды. Инновациялық білім беру үдерісі университет студенттеріне білім берудің әр кезеңінде жаңашылдық идеялар ұсынуындағы жаңа тұғырлар немесе туындылар, ақыл-ой әрекеттерінің дәстүрлі жүйелермен сабақтастықта және түрлі іс-әрекетте педагогикалық креативтікті қалыптастыру мүмкіндігін тудырады.[5.–22 б].

Креативтік негізіне эвристикалық әдістер және студенттердің зерттеу іс-әрекеті жатады. Студенттердің танымдық ізденушілік іс-әрекетінің нысаны тек шешуді талап ететін мәселелер емес, тұлғалық интеллектуалдық әлеуеті, креативті, когнитивті, рефлексивті әрекеттері.

Креативтік ғалымдарға әр тұлға мен жалпы адамзаттық ізгілікті даму факторы тұрғысынан да маңызды. Креативтік - жалпы адамзаттық феномен. Креативтікті түсінуде үш негізгі бағыт бар. [2,-35-40] креативтік тұлғаның интеллектуалдық және тұлғалық ерекшеліктерінің кешені, мәселені өз бетімен шешетін, жаңа сонылы идеялардың туындауы және мәселенің қалыптан тыс шешілуі деген. Егер креативтік мәселесін қарым-қатынас арқылы қарастыратын болсақ, субъект – пән (шығармашылық үдеріс), сондықтан бұл жерде өнімді ойлау үдерісінің

зерттелуіне тереңірек тоқталу керек. Жоғарыдағы айтылғандарды ескере келе, креативтік педагогикалық-психологиялық тұлғаның категориясы екендігіне дау тудырмайды, мәселе креативтік анықтамасын нақтылауда даулы жағдайлар кездеседі. Креативтік дивергентті ойлау жеке интеллект белсенділік (немесе тұлғаның біріктірілген сапасы. Студенттердің креативтігін қалыптастыру мен шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі зерттеу үшін күрделі болып табылады, бірақ мүмкін болатын барлық бағдарлар қазіргі кезде де өзекті. Сонымен креативтіктің көп қырлылығы ашылады: адам әрекетінің қанша түрі болса, оның сонша түрі болады, адам табиғатында қанша аспекті болса (дене, психикалық, интеллектуалдық, әлеуметтік, эмоционалдық және тағы басқа), онда да сонша болады және олар барлық жаста, барлық мәдениетте кездеседі (Э.Ландау). Бұл түрлер мен аспектілер дәреже мен деңгейіне қарай ажыратылады; үздіксіздікті креативтік өнімінде емес, креативті үдерістен іздеу керек.

Креативтік ғылымдарға әр тұлға мен жалпы адамзаттық ізгілікті даму факторы тұрғысынан да маңызды. Креативтіктің ғылыми «көпқырлылығы» оны кең мағынада өз бетіндік феномен, тар мағынада шығармашылыққа қабілеттілік деп қарастыруда негіз болады. Жоғары оқу орындарында педагогикалық креативтік қалыптасады, өйткені тұлға күрделі құрылымдық, көпдеңгейлі, ашық, белсенді болғандықтан оның көптеген бағытта өзгеру мен даму мүмкіндіктері болады. Бұл бағыттар қандай да бір мәселеден бастау алады. Жоғары оқу орындарының инновациялық білім беру ортасында білім алу кезеңі қабылданатын әсер бағыттарды белгілі бір тұсқа, нысанға көздейді. Кейде даму бағыты онымен емес, кереғар бағдар алуы әбден мүмкін. Сондықтан адамның тұлға, педагог ретінде оңды дамуы белгілі бағыттарды көздеуі керек

Заманауи мектеп және кәсіптік оқу орындарында жұмыс тәжірибесі оқытушы қажетті ақпаратты анық және дұрыс жеткізіп қана қоймай, жаңа, сонылы идеяларды ойлап тауып, жүзеге асыра білуі, мәселелі педагогикалық жағдаяттар мен міндеттерді шешудің дәстүрлі емес түрлерін таба білуі, яғни ойлау креативтігін меңгеруі тиіс. А.В.Морозовтың зерттеуінде әлеуметтік және моральдық сананың жоғары деңгейі, ойлаудың ізденістік – түрлендіруші стилі, дамыған интеллекттік логикалық қабілеттер (талдау, түсіндіру, негізгіні көре білу біліктілігі), мәселені көре білу, шығармашылық фантазия, дамыған қиял, ерекше тұлғалық сапалар (батылдық, инициативалылық, кәсіби әрекеттегі тәуекелге дайын болу, мақсатқа бағыттылық, білуге құмарлық, өз бетінділік, табандылық, энтузиазм), ерекше түрткілер (өзінің «Менін» жүзеге асыруға қажеттілік, басқалардың мойындағанын қалау, креативтік қабілеттер, креативтік үдеріс өз еңбегіне әуестенушілік, педагогикалық еңбектің нақты жағдайында неғұрлым жоғары нәтижеге жетуге ұмтылыс), коммуникативтік қабілеттер, өзін-өзі реттеуге қабілеттілік, жалпы мәдениеттің жоғары деңгейі сияқты педагогикалық креативтік белгілері креативтік нәтижелері бола алады [3,-45]. Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің әлемдік деңгейдегі білім беру стандартына сәйкестенуі мақсатында еліміздің жоғары оқу орындары жаппай кредиттік оқыту жүйесіне көшті. Оқытудың кредиттік жүйесі – күнделікті бақылауды қарастыратын, әлемнің жетекші университеттерінде кеңінен қолданыс тапқан, оқу үдерісін ұйымдастыру технологиясын заманға сай, жаңаша жүргізуді көздейтін жүйе.

Бұл жүйенің артықшылығы ретінде студенттерді оқу үдерісімен күнделікті және белсенді түрде айналысуға ынталандыратын, әрбір білім алушыға, таңдап алған пәндерді оқу және баламалы курстарды игеру арқылы, өз қабілетіне сай бағдарлама құру бойынша білім алуға мүмкіндік беретінін баса айтқанымыз жөн. Сондай-ақ, кредиттерді алдын ала тапсыру арқылы білім беру бағдарламаларын жедел түрде

игеруге жағдай туғызу мен қатар, олардың креативтік дамуына, өздігінен іздену қабілетін жетілдіруге жол ашады. Білім беру саласында инновациялық үрдісті жүзеге асыру мұғалімдерден өз мінез-құлқтарын, ұстанымдарын Мүмкіндіктерін түрлендіруді талап етеді. Инновациялық іс-әрекет адамдардың шығармашылық жемісті қызметінің бір түрі және оған мотивациялық, креативтік, технологиялық, шартты компоненттер жатады. Сонымен қоса мотивациялық компонент педагогтардың педагогикалық жаңалықтарға деген сұранысын, ол жаңалықтарды қабылдау дәрежесін көрсететін кәсіби шығармашылық бағыттарының мазмұнын анықтайды [1.- 176 с].

Креативтік компонент икемделу, өзгеру, қайта өзгеру, бар тәжірибені қайта жанарту, оны педагогикалық жағдайларға ыңғайластыруды қамтамасыз етеді. Технологиялық (іс-қимылдық) компонент инновациялық іс-әрекеттің жүзеге асуымен байланысты, яғни жаңалықты педагогикалық үрдіске енгізу және оның жүру барысын, іске асуын бақылау деген сөз.

Креативті әрекет түрінде қарастыру адам дамуының мүмкіндігінің шексіздігін көрсетеді және оның өзін белсенді етуге бастайды. Креативтілік әрекет тұлғаның шығармашылық міндеттерді өз бетінше бағыттайды. Әр индивидтің бойында болатын креативтіліктің бастауларының болатындығы жайлы мәселе адамның жан қуаттарының барлық қызметтерінің қатысуы нәтижесінде болатын оның жаңа сапалық деңгейі болғандықтан, психологиялық және педагогикалық еңбектерде кең қарастырылған. Сондықтан жұмысымызды оның психологиялық тұрғыдағы мәні мен мағынасын ашу бағытындағы баяндаулармен жалғастырамыз. Біліктілікті арттыру барысында болашақ мамандардың креативтік іс-әрекетін дамыту мәселесінің теориялық-әдіснамалық негізін анықтау тұлғаның, дамуы жайлы психологиялық зерттеулерді талдау қажеттілігін туғызды. Шығармашылық – болашақ маманның өз даралығын түсінгенде орын алады. Өзінің осы бір ерекшелігі арқылы ол қайталанбайтын саналылықтың, ізденудің қуанышына бөленеді, жаңалыққа ұмтылыс жасау арқылы өзінің ішкі дүниесін жаңғыртуға қадамдар жасайды. Біз зерттеп отырған креативтік әрекет Д.Б.Богоявленская, А.В.Брушлинский, А.Я.Пономарев, т.б. ғалымдар еңбектерінде креативтік қабілеттердің дамуы, тұлғаның интеллектуалдық әрекеті аясында қарастырылады. Олар креативтіктің заңдылықтары, шарттары, даму барысы жайлы мәселе көтеріп, бұл сапаның құрылысы креативтілік қабілеттердің процессуалдық сипаттамаларынан түзілетіндігіне тоқталады. «Креативтілік» ұғымы жаңа гуманистік психология бағытында жаңа мәнге ие болды деуге болады. Мысалы Э.Фромм шығармашылықты талдауды оның өнімі тұрғысынан емес, сол әрекеттің адам үшін қаншалықты маңызы бар екендігі тұрғысынан қарауды ұсынады. Осыған жақын ойды тұлғалық бағдарлы психология өкілі К.Роджерс білдірген. Оның пікірінше, креативтілік – адамның қоршаған әлеммен байланысындағы шектеулерді жеңіп шығу үшін өзінің ішкі психологиялық әлемін зерттеуі.

Студенттердің креативтілік белсенділігінің даму деңгейлеріне тоқталатын болсақ, оның ең жоғары деңгейі креативтілік міндеттерді өз бетінше қоюмен, тапсырмалардың шешімін табуға неғұрлым тиімді жолдарын болжаумен және өз бетінше айқындаумен, өздігінен бағалаумен сипатталады. Ал, орташа деңгей жоғары деңгейдің кейбір элементтерінің оқытушының көмегімен орындалатынымен сипатталады. Төменгі деңгейде студентке белгілі бір әрекеттің үлгісі болғанда, оларды орындау тәсілдері туралы көмек болғанда ғана креативтілік әрекетін ынталандыруға, белгілі тәсілдерге бағдарлануда көрініс табады. Креативтілік ізденімпаздық пен белсенділік жеке тұлғаның алуан қырлы болмыс-бітімі болып табылады. Ол – сезімталдық, креативтілік және еріктік үрдіс нәтижесі, креативтілік уәж бен өз бетінше әрекет тәсілдерінің жиынтығы, танымға деген тұрақты құлшыныс болып табылатын креативтілік әрекетке

бейімделу. Студенттердің креативтілік белсенділігін арттырудың негізгі факторларына олардың өз мүмкіндігін сезінуі, студенттердің өз таңдауымен жұмыс істеуі, оларға оқытушы тарапынан қойылатын талап пен қабілеттерінің сәйкес болуы, т.б. жатады. Оқуда белсенділік оқып-үйренетін тақырыпқа, пайда болған мәселеге, міндетке тұрақты ынталық пайда болуымен, назар мен ой-сана операциясының бағыттылығымен (талдау мен синтез, салыстыру мен салмақтау), оқып жатқан материалды ұғыну арқылы машықтанады. [4,-16]. Студенттердің креативтілік іс-әрекетін белсендіруді қалыптастырудағы тиімді әдістерге жеке-жеке тоқталайық. Проблемалық-дамыта отырып оқыту әдістер жүйесі. Бұл әдістер жүйесі мынадай негіздер бойынша топталды: проблема деңгейіне байланысты; мұғалім әрекеті түріне байланысты (мұғалімнің баяндау әдісі: монологты, көрсету, диалогты; студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру әдісі, эвристикалық, зерттеу). Монологты оқыту әдістері. Белгілері: оқытушының оқу материалын ауызша баяндауы, фактілерді қызғылықты суреттей отырып түсіндіруі, т.б., проблемалық жағдайлардың пікірталас түрінде пайда болуы. Студенттердің орындаушылық іс-әрекеті басым: белсенді ойлау, бақылау, тыңдау және есте сақтау, іс-әрекеттің үлгі бойынша орындалуы; білімін, сапасын бағалау. Көрсету әдісі. Белгілері: оқу-креативтілік немесе ғылыми проблеманың шешілу логикасы көрсетіледі; дәлелдеме, пікірлер үлгілері беріліп, шындыққа жету жолы көрсетіледі. [10,-43] Диалогты әдіс. Негізгі белгілері: оқу материалын әңгіме формасында беру. Эвристикалық әдіс. Негізгі белгілері: материалды оқыту эвристикалық әңгіме ретінде ұйымдастырылады; креативтілік сұрақтар қойылады; креативтілік тапсырмалар шешіледі; оқу проблемалары қойылып, оны студент мұғалім көмегімен шешеді. Зерттеу әдісі. Негізгі белгілері: оқытушы проблемалық сипаттағы тапсырмаларды береді, жұмыстың мақсатын студентпен бірлесе отырып құрайды, студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырады. Теориялық және практикалық сипаттағы проблемалық жағдайлар студенттердің тапсырмаларды орындауы барысында туындайды. Интерактивті әдіс. Оқу процесінде оқу ақпаратын меңгеру және қабылдау өзара креативтілік қарым-қатынас арқылы жүзеге асады. Қазіргі кезеңдегі студенттердің белсенділігін қалыптастырудың шарттарының бірі – оқытушы мен студенттердің өзара қарым-қатынасындағы ынтымақтастық болып табылады. Білім берудің ұлттық моделіне көшуде ойшыл, зерттеуші, өз ісінде жаттандылықтан аулақ, тәжірибелік қызметте педагогикалық үйлестіруді шебер меңгерген студентке қоя білетін іскер оқытушы қажет. Оқытушының бағыттаушы рөлінің арқасында студенттердің білімді игеруге бағытталған, әрі қарай өз бетімен білім алуды қажетсінуі, ізденуі креативті түрде ойлауы қалыптасады. Оқу-креативтілік және ғылыми ізденістер жүйесі студенттердің көзқарасын кеңейтуде интеллектін көтеруде, болашақ маманның әлеуметтік-психологиялық мінезіндегі жеке қасиеттерінің дамуына елеулі әсер етеді. Демек, студенттердің креативтілік белсенділігі – олардың жеке дамуын қамтамасыз етеді, өзіндік шығармашылық ой-өрісін кеңейте білуімен сипатталатын жеке тұлғаға тән қасиет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык. - М.: АРКТИ, 2002. - 176 с.
2. Красноперов Е. Ж. Технология личностно-ориентированного обучения ИЯ. // ИЯ в современном мире. – Алматы, 1999 с. 35-40.
3. Нурғалиева Г.К. Ценностные ориентации личности. – Алматы, 1993.-45 б .

4. Полат Е. С. Новые педагогические технологии. - М., 1991.-16 б
5. Министерство образования и науки РК. Комментарий к Государственной программе развития образования РК на 2005-2010 годы // Газета Казахстанская правда. -2004, октябрь -16.-22 б.
6. Әбдіманапов С.Ә. Кредиттік оқыту жүйесі бүгінгі күннің басты мәселесі... // Егемен Қазақстан. – 2004, сәуір-23. -2б.
7. Масырова Р.Р. Тенденции развития инноваций в среднем общем образовании Казахстана: автореф. ... доктор пед. наук. – Туркестан, 2008.
8. Таубаева Ш. Введение в методологию и методику педагогического исследования: учебное пособие. –Түркістан: «Тұран» баспасы, 2007.
9. Ажибеков К.Ж. Теоретико-методологические основы подготовки будущих учителей к инновационной деятельности в вузе: автореф. ... доктора пед. наук.- Шымкент, 2010. - 43 с.
10. Оспанова Б.А. Педагогические основы формирования креативности будущего специалиста в системе университетского образования: автореф. ...докт. пед. наук. –Туркестан, 2006.-43 с.

УДК 378.14; 378.147

КЛАССИФИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ НЕПРЕРЫВНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В.Н. Белкина, д.п.н., профессор

Т.Г. Шкатова, к.п.н., доцент

ЯГПУ им. К.Д. Ушинского, г. Ярославль, РФ

Мақала педагогикалық ЖОО-дары мен колледждарда студенттерді кәсіби даялаудың технологиясын жасау және жүйелендіру мен таңдау проблемасына арналып жазылған. Педагогтың кәсіби құзыреттілігінің құрылымы мен мазмұнын авторлық түсінушілік контекстінде студенттерді оқыту технологиясын классификациялауға деген мүмкін ықпалдардың бірі көрсетілген (мектепке дейінгі білім беру мысалында). Студенттерді педагогикалық даялаудың нәтижелілігі, оқыту технологиясы мен әдістерінің өзараықпалдастығы қарастырылған.

Статья посвящена проблеме выбора, систематизации и разработки технологий профессиональной подготовки студентов в педагогическом колледже и вузе. Представлен один из возможных подходов к классификации технологий обучения студентов в контексте авторского понимания содержания и структуры профессиональной компетентности педагога (на примере дошкольного образования). Обсуждается также взаимосвязь технологий обучения и методов измерения их эффективности в педагогической подготовке студентов.

The article is devoted to the problem of choosing, organizing and developing technology training students in the teacher training college and university. One of the possible approaches to the classification of student learning technologies in the context of the author's understanding of the content and structure of the professional competence of the teacher (for example, pre-school education). We discuss the relationship of learning technologies and methods to measure their effectiveness in teacher training students.

Ключевые слова: *непрерывное педагогическое образование, профессиональная компетентность, структура профессиональной компетентности педагога дошкольного образования, технологии профессионального образования, классификация технологий профессиональной подготовки педагогов*

Высшее педагогическое образование России переживает сегодня серьезные преобразования: оно стало многоуровневым, утвердился компетентностный подход к оценке эффективности подготовки профессионала. Логично, что два основных термина вошли в научный, методический и технологический обиход - компетентность и компетенция, обретя при этом несколько иное, чем было это принято ранее, содержание. Компетенция понимается в педагогической литературе как интегративное умение, определяющее возможность субъекта решать широкий круг профессионально ориентированных задач. Компетентность – как обладание совокупностью компетенций.

Эти термины, если не назывались, то содержательно входили в структуру готовности выпускника к профессиональной деятельности. Сейчас же по-иному расставлены приоритеты. И как следствие – необходимость внедрения новых технологий обучения студентов, направленных на формирование субъектной позиции обучаемого, его активности, самостоятельности и ответственности, а также на разработку новых методов измерения готовности выпускника к профессиональной деятельности, поскольку ранее акцент был сделан на оценку профессиональных знаний, в лучшем случае – первоначальных профессиональных умений. На этом пути много трудностей.

Прежде всего, неоднозначно понимается структура и содержания профессиональной педагогической компетентности. В частности, в наших исследованиях мы выделяем такие составляющие профессиональной компетентности педагога дошкольного образования, как коммуникативность, рефлексивность, креативность, профессиональную направленность, профессиональный интеллект, организаторскую компетенцию, понимая при этом условность такого выделения, тем более что ни одна из них не может рассматриваться изолированно от других. Кроме того, у каждого преподавателя колледжа, вуза сложились свои педагогические стереотипы в использовании в образовательном процессе определенных и эффективных (субъективно или объективно) технологий обучения и измерения результатов. И, наконец, сложно эффективно согласовать педагогические действия всех участников образовательного процесса.

Вместе с тем, опыт работы, в частности, отечественной профессиональной школы, показывает, что вполне возможна классификация как технологий обучения студентов, так и сопряженных с ними методов измерения результатов их подготовки.

Одну из возможных классификаций технологий развития *профессионального интеллекта* у студентов представим в данной статье с учетом того обстоятельства, что в каждой компетенции выделяются, как минимум, три содержательных уровня: профессиональные знания, первичные профессиональные умения, интегративные умения (или умения решать широкий круг профессиональных задач).

Первая группа технологий ориентирована на овладение будущим педагогом профессиональными *знаниями*.

К ним можно отнести, например, **технологии полного усвоения**, предполагающие прохождение студентом законченного цикла приобретения знаний (получение информации, переработка, понимание, закрепление, оценка преподавателем и студентом). Эти технологии обозначены в дидактике высшей школы как наиболее распространенные.

К этой же группе мы отнесли бы и технологии, основанные на дифференциации и индивидуализации обучения, во всяком случае, тот их аспект, который связан с усвоением студентами профессиональных знаний. Они также широко известны, включают в себя анализ педагогом учебной ситуации, комплектование заданий в

соответствии с особенностями мотивации, уровнем подготовленности к деятельности, в том числе и учебной, темпом продвижения, личностными особенностями.

Сегодня интерес представляют и технологии концентрированного (или близко к ним примыкающие технологии) **модульного обучения**. Они направлены на выявление и усвоение студентами внутри- и межпредметных связей, более углубленное познание наиболее важных элементов курсов, их анализа, систематизации, структурирования.

Первая группа технологий демонстрирует скорее общие подходы к организации образовательного процесса в профессиональной школе.

Вторая группа технологий направлена на развитие способности будущего педагога к анализу, обобщению, интерпретации педагогической действительности и процесса развития ребенка.

К таковым можно отнести классическую **технологию проблемного обучения**[3]. Под проблемным обучением, как правило, понимается тип развивающего обучения, в котором сочетаются систематическая самостоятельная поисковая деятельность студентов с усвоением ими готовых выводов науки. При этом взаимодействие процессов преподавания и учения ориентировано на формирование познавательной самостоятельности, устойчивости мотивов учения и мыслительных (включая и творческие) способностей обучающихся в ходе усвоения ими научных понятий и способов деятельности, детерминированных системой проблемных ситуаций. Формирование профессионального мышления студентов - это, по сути дела, выработка творческого, проблемного подхода в будущей профессиональной деятельности [6, 7, 8]. Проблемная ситуация есть "особый вид умственного взаимодействия объекта и субъекта, характеризующийся таким психическим состоянием субъекта (учащегося) при решении им задач, который требует обнаружения (открытия или усвоения) новых, ранее субъекту неизвестных знаний или способов деятельности" (А.М. Матюшкин). К видам проблемного обучения относят "научное" творчество, практическое творчество, художественное творчество (литературные сочинения, рисование, написание музыки, сочинение игры и т.д.).

Одной из форм проблемного обучения является **интеллектуальный диспут**. Диспут, или научная полемика, - это форма сотрудничества, которая используется для изучения двух различных точек зрения по какой-либо проблеме с целью установления истины (правильной точки зрения). В различных исследованиях установлено, что мышление в споре интенсивно развивается (Ж. Пиаже и др.). Поэтому данная технология должна иметь свое место в педагогическом процессе. В виде диспута можно проводить, например, семинарское занятие по теоретическим и прикладным вопросам психологии, педагогики, частных методик. В этом случае диспут позволяет студенту более глубоко вникнуть в проблему, проанализировать различные точки зрения на нее в научной и методической литературе, попытаться найти аргументы в пользу той позиции, которую он будет отстаивать во время диспута. Важно и то, что не только преподаватель, но и студенты могут делать выводы о достоинствах и недостатках того или иного подхода к решению проблемы.

Известной сегодня в педагогической среде можно назвать и **технология критического обучения** (Дж. Стил, К. Мередит, Д. Огл, Ч. Темпл.), которая направлена не только на формирование критической позиции обучающегося, но и развитие способности сформировать свое мнение в процессе поиска соответствующей информации, изменять свои взгляды при обнаружении новой достоверной информации [5].

Концепция критического мышления содержит четкое описание навыков и умений, относящихся к критическому мышлению (интерпретация, анализ, оценка, выводы, объяснение, самоконтроль).

Интерпретация: категоризация, декодирование значения, выявление смысла.

Анализ: рассмотрение идеи, поиск аргументов, анализ аргументов.

Оценка: оценка утверждений, оценка аргументов.

Выводы: проверка данных; рассмотрение альтернатив, формулировка выводов.

Объяснение: изложение результатов, процедура обоснования, изложение аргументов.

Самоконтроль: самопроверка, самокоррекция.

Модификацией стратегии критического мышления является **технология рефлексивного обучения**, основанная на «Модели Педагогического Рассуждения», разработанной Л.Шульманом[9]. Она включает в себя цикл действий: осмысление, трансформацию, оценку, обдумывание и новое осмысление. В данной технологии рефлексия рассматривается как существенная часть профессионального роста. Освоение педагогических знаний в рамках технологии рефлексивного обучения основано на обдумывании собственного опыта и опыта коллег, через использование разных методов: теоретического информирования, разбора ситуаций, исследовательской практики. В стратегиях рефлексивного обучения используется такое средство обучения, как *диалогический журнал*, который ведет студент.

С таких позиций определенный интерес представляет **технология ассертивного обучения**, которая своей основной целью ставит развитие умений внимательно слушать, понять точку зрения другого человека, достигать рабочего компромисса [5].

Ассертивность — это философия личной ответственности и толерантности. Основной составляющей ассертивности является наличие самоуважения и уважения к другим людям. Процесс обучения предполагает эффективное общение, в котором формируется модель ассертивного поведения – уверенности и позитивной установки. В программы обучения включаются тренинги, занятия с разбором критических случаев, дискуссионные методы, ролевые игры. В ходе обсуждения участникам предоставляются возможности для выражения различных мнений и точек зрения.

Рефлексивные практики востребованы также в **технологии контекстного обучения**, разработанной в научно-педагогической школе А.А. Вербицкого. Контекстным следует считать такое обучение, в котором на теоретическом уровне и с помощью системы форм, методов и средств обучения моделируется предметное и социальное содержание деятельности [4].

Контекст – это система внутренних и внешних факторов деятельности человека в конкретной ситуации. При этом внутренний контекст составляет совокупность индивидуальных особенностей, отношений, знаний и опыта человека, а внешний – социокультурных, предметных, пространственно-временных и иных характеристик ситуации действия и поступка.

Основной единицей содержания контекстного обучения является *ситуация*. В теории контекстного обучения трем базовым формам обучения соответствуют три обучающие модели: семиотическая, имитационная и социальная. Особая роль в концепции контекстного обучения принадлежит понятию «профессионального контекста» — совокупности предметных задач, организационных, технологических форм и методов деятельности, ситуаций, характерных для определённой сферы профессионального труда [1].

Чрезвычайно распространенной сегодня в педагогической практике, в том числе и высшей школы, является **технология проектов**[3].

В основе метода проектов лежит развитие познавательных навыков студентов, умений самостоятельно конструировать свои знания, умений ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического мышления. Метод проектов всегда ориентирован на самостоятельную деятельность, индивидуальную, парную, групповую, которую учащиеся выполняют в течение определенного отрезка времени. Этот подход органично сочетается с групповым (cooperative learning) подходом к обучению. Метод проектов всегда предполагает решение какой-то проблемы, предусматривающей, с одной стороны, использование разнообразных методов, средств обучения, а с другой стороны - интегрирование знаний, умений из различных областей науки, техники, технологии, творческих областей. Результаты выполненных проектов должны быть "осязаемыми", т.е. если это теоретическая проблема, то конкретное ее решение, если практическая - конкретный результат, готовый к внедрению. Важно и то, что результаты выполненных проектов должны быть соответствующим образом оформлены, а это тоже является одним из интегративных умений выпускника.

Одним из способов организации познавательной деятельности обучающегося является реализация **технологии «Мастерские»**[3]. Она зародилась во Франции, но принципы ее построения (свобода мнений, доброжелательное отношение партнеров, отсутствие оценки, понимание того, что нет готового ответа на любой вопрос, поиск решений и др.) вполне вписывается в идеи субъект-субъектного подхода, широко сегодня распространенного, в том числе, и в российском образовании.

Мастерская организуется педагогом (мастером) по определенной проблеме и состоит из ряда подготовленных взаимосвязанных заданий, которые направляют работу студентов в нужное русло. Но внутри каждого задания студенты абсолютно свободны. Они всякий раз находятся в ситуации выбора: пути, средств, темпа работы, вида деятельности, учебного материала, способа предъявления результата, участников общения в паре и малой группе и др. Таким образом, в мастерской информация не "выдается" преподавателем, нет простой передачи знаний. Знания выстраиваются в процессе познавательной поисковой деятельности учащихся.

Проведение мастерской предполагает использование совокупности научных приемов, методов, позволяющих преподавателю (мастеру) применить свои знания и умения, организовать целенаправленную, увлекательную, творческую работу учащихся, которая раскрепощает, улучшает настроение и всегда дает положительный результат.

Таким образом, мастерская дает возможность преподавателю уйти от штампов и жестких рамок учебников и учебных пособий, а студентам - увидеть предмет или явление с неожиданной стороны, что немаловажно.

В практике работы педагогов используются три вида мастерских.

1. Мастерские построения знаний (изучение нового материала).
2. Мастерские реконструкции знаний (обобщение и систематизация знаний).
3. Мастерские восстановления знаний.

Такие технологии конструируются не только в отечественном образовании, но и за рубежом. Смысл их использования состоит в развитии у студентов аналитических, проективных, конструктивных и др. способностей. Фактически речь идет о формировании интеллектуальных функций, обеспечивающих грамотное ориентирование в профессионально значимых ситуациях. Логично, что на занятиях используется банк педагогических задач, педагогических ситуаций, требующих анализа и решения. Составление комплекса таких задач, связанных с предлагаемыми сегодня компетенциями, требует специальной работы. Специальной разработки требуют и методы оценивания таких умений у студентов. Уместны здесь и тесты, и решение

педагогических (и психологических) задач с анализом и объяснением вариантов, собеседование по результатам изучения ребенка. Выбор методов диагностирования результатов обучения и в этом случае связан с технологиями обучения.

К третьей группе технологий логично было бы отнести те, которые ориентированы на формирование *прикладных педагогических умений*, входящих в структуру профессионального интеллекта и обеспечивающих по сути осмысление педагогической практики («чужой» и собственной).

В частности, в зарубежной профессиональной школе широко используется **технология обучения на основе опыта** (модель Д. Колба).[2] Цикл обучения в данной модели представлен в виде четырех процессов: личный опыт; осмысление опыта; теоретическое обоснование; применение на практике. Именно результат рефлексирования опыта становится базой для логических заключений, представленных в разных формах (схемах, таблицах, рассуждениях, выводах и т.д.). Теоретическое наполнение новой информацией ведет к новому опыту, который осмыслен и «пропущен через себя», тем самым становясь новым расширенным личным опытом.

Одним из вариантов базовой модели Д. Колба стала **модель обучения в практике**, разработанная К. Мелландером.[2] В ней цикл обучения расширен новыми компонентами деятельности. Таких компонентов шесть: мотивация - психологическая готовность и восприимчивость; информация - факты и данные преобразуются в информацию; обработка - информация преобразуется в опыт и понимание; выводы - момент «озарения», когда опыт и понимание превращаются в знание; применение - знание превращается в навыки и подходы; обратная связь - дальнейшие размышления и совершенствование.

В модели К. Мелландера учение должно состоять из нескольких стадий.

Первая. Знать (что): Вы знаете, что вы знали ранее об этом?

Вторая. Знать (как): Как вы это узнали?

Третья. Знать (почему): Вы понимаете, что это важно, почему это нужно делать таким образом?

Четвертая. Интересоваться (почему): Вы интересуетесь, почему нужно делать те или иные действия?

Эти стадии одновременно являются и содержанием рефлексирования, позволяющим сделать знание личностно значимым.

Эффективны с позиций развития педагогических интегративных умений так называемые **симуляционные технологии** (Х.И. Элиштон, Н.Х Лэштон, Е. Персивалем и др.).[2] Симуляции – это помещение людей в «фиктивные, имитирующие реальность ситуации», с целью обучения или оценки проделанной работы. На основе моделей симуляционного обучения создаются имитационные игры (конфликтные игры, игры для принятия решений, деловые игры, компьютерная имитация на базе деловой игры и др.). Вместе с тем, для формирования компетенций, несомненно, важнее включение студента в профессиональные пробы, квазипрофессиональную деятельность, обеспечивающую непосредственное участие в решении педагогических задач, хотя и под руководством опытного наставника.

Близка по своему содержанию и **технология обучения с использованием кейс - метода (casestudy) или ситуационного обучения**, разработанная в зарубежной педагогике высшей школы [2].Casestudy предполагает обучение с использованием моделей реальных ситуаций. Обучающиеся должны проанализировать ситуацию, разобраться в сути проблем, предложить возможные решения и выбрать лучшее из них. Различают *полевые ситуации*, основанные на реальном фактическом материале, и *кресельные* (вымышленные) кейсы.

Использование кейс-технологии позволяет, кроме аналитических, практических и творческих навыков, развивать социальные навыки (оценка поведения людей, умение слушать, поддерживать в дискуссии или аргументировать противоположное мнение, контролировать себя и т.д.) и навыки **самоанализа** (осознание и анализ мнения других и своего собственного).

Технологии третьей группы отработаны в отечественном педагогическом образовании. Сложнее обстоит дело с оцениванием уровня владения профессиональными умениями в реальной педагогической деятельности – что должно выступать в качестве эталона? Ведь у каждого педагога свой индивидуальный стиль профессиональной деятельности. А эффективность контактов студента с ребенком (при изучении ребенка, в условиях педагогической практики) в короткий промежуток времени зачастую оценить нельзя. Но и в таких условиях, максимально приближенных к реальным, те методы измерения компетенций, которые использовались в предыдущих технологиях, малоэффективны. Поэтому широко стали применяться в работе со студентами с точки зрения оценивания индивидуальные и групповые проекты, взаимооценка проведения различных мероприятий с детьми, творческие работы и презентации и т.д.

Таким образом, применение технологий развития профессионального педагогического интеллекта обеспечивает быстрое встраивание студентов в социокультурное и профессиональное пространство педагогической деятельности, формирует и развивает интеллектуальные, творческие и коммуникативные компетенции, студенты приобретают способность проектировать новые формы действия, творчески проявлять себя, выстраивать коммуникацию при групповом решении проблемы, приучаются мыслить, исходя из контрастных сопоставлений. Уровень самостоятельной умственной активности значительно повышается и способствует эффективности всего процесса профессиональной подготовки будущих педагогов в вузе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход [Текст] / А.А.Вербицкий – М.: Высшая школа, 1991.
2. Джонсон Д., Джонсон Р., Джонсон - Холубек Э. Методы обучения. Обучение в сотрудничестве: Пер.с англ. [Текст]/ Д.Джонсон, Р.Джонсон, Э. Джонсон – Холубек. – СПб.: Экономическая школа, 2001.
3. Егорова Г.И.Технологии развития интеллектуальной культуры будущего специалиста: учебное пособие - Тюмень: ТюмГНГУ, 2010. - 170.
4. Лаврентьев Г.В. Инновационные обучающие технологии в профессиональной подготовке специалистов [Текст]: учебное пособие: в 3 ч. – 2-е изд. доп./ Г.В.Лаврентьев, Н.Б. Лаврентьева, Н.А. Неудахина. – Барнаул: Изд.-во Алт. ун-та, 2009. – Ч.2.
5. Морева Н.А. Технологии профессионального образования: учебное пособие. – М.: Издательский центр «Академия»,2008. – 432 с.
6. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб.пособие / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров; Под. ред. Е.С. Полат. - М.: Издательский центр "Академия", 2000.
7. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998.
8. Щуркова Н.Е. Педагогическая технология. - М., 2002.

9. Shulman L. (1992, September – October). Ways of seeing, ways of knowing, ways of teaching, ways of learning about teaching. *Journal of Curriculum Studies*, 28, 393-396.

ӘОЖ 378.015(574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚУ - АҒАРТУ САЛАСЫНДАҒЫ БАСТАМАЛАРЫ

Г.М. Көккозова, магистр-оқытушы

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы,
k-gulnur-m@mail.ru*

Бұл мақалада білім беру жүйесінің басты міндеті ұлттық және азаматтық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білімді алу үшін қажетті жағдайлар жасау туралы жазылған.

В этой статье главная задача образований национальной и гражданской ценностей, на основе достижений опыта и науки формировать, развивать и профессионального навыки.

In this article, the main task of the national entities and civil values, based on the achievements of science and experience to shape, develop and professional skills.

Кілтті сөзі: «Креативтілік» деген сөздің мәніне үңілсек, ол адамның мақсатты ісіне жету жолындағы талаптануы мен талпынысынан, жігері мен сабырынан, сұранысы мен ізденісінен түзіліп, ақыл-ойы мен сезімінің, қиялының ерекше бітімінен көрінеді.

Жаңа ғасырда прогрессивті өмірге аяқ басқан жастар заман талабына сай өзгеше өмір сүруге дайын болуы керек. Парасатты да саналы азамат болу үшін бүгінгі жастардың білімдері терең де, жан – жақты да болуы тиіс. Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында білім берудің кредиттік жүйеге көшуімен байланысты студенттердің шығармашылық әрекетін, білімді өздігінен ізденіс арқылы табудың жолын, жалпы педагогикалық принциптерді басшылыққа алу біліктіліктерін көтеру мәселесі қойылып отырғандықтан, білім беруді ұйымдастырушы-оқытушы мен білім алушы студенттер арасындағы қарым-қатынас дәрежесі мүлдем басқаша жаңа деңгейге көтерілді.

Осының негізінде оқыту әдістері мен оқу әрекеттері түрленіп, өзіндік жұмыстың құрылымы да, мазмұны да, оны ұйымдастырудың педагогикалық-психологиялық мақсаты да кешенді түрде өзгеріске ұшырады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2011 жылғы 28 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында «Білім сапасы Қазақстанның индустриализациясының және инновациялық дамуының негізі болуы тиіс» деп атап көрсеткен [1,-176]. Қазіргі кезде біздің республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағыт алуда. Қоғам саласындағы өзгерістер мен ғаламды бетбұрыстар сипаты жастардың іс-әрекетіне, қарым-қатынасына жаңаша талаптар қоя бастады. Оларға ең алдымен білікті маман болуы үшін жасампаздық, шығармашылық әрекеттерді жүзеге асыру өзекті мәселе болып отыр. Сондықтан жастардың зор мүмкіндіктерінің, инновациялық ортаға тез бейімделу алғышарттарын, қабілеттерінің даму тетіктерін анықтау мен қалыптастыру қажеттігі туындайды. Бұл ретте жоғары мектепте кәсіби білім берудің маңызды бір құрамдас бөлігі болып табылатын педагогикалық-психологиялық дайындықтың және адам бойындағы әлеуеттерді, шығармашылық қабілеттерді танытуға, қалыптастыруға деген белсенді әрекетті іске асыратын педагогикалық креативтіктің орны ерекше маңызды және мәнді. «Креативтілік» деген сөздің мәніне үңілсек, ол адамның

мақсатты ісіне жету жолындағы талаптануы мен талпынысынан, жігері мен сабырынан, сұранысы мен ізденісінен түзіліп, ақыл-ойы мен сезімінің, қиялының ерекше бітімінен көрінеді. «Креативтілік - проблемалық сипаты бар, барлық ішкі байланыстарды біріктіретін, нәтижеде жаңа материалдық және идеалдық құндылықтар алынатын адамның мақсатты әрекеті» - деп түсіндіріледі философиялық сөздікте [6,-220]. Дарынды, білімді жастар ғана егеменді еліміздің ертенін баянды етіп, қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуына үлес қоса алады. Сондықтан студенттер оқытушы берген білімді, іс-әрекет тәсілдері мен бағалау өлшемдерін қамтитын қоғамдық және ұжымдық тәжірибе тағылымдарын игеріп қана қоймай, оны әрі қарай өзінің белсенді, нысаналы, зерделі креативтілік іс-әрекетімен сабақтастыруға тиіс. Оны жүзеге асыру студенттердің креативтік белсенділігі мен ізденімпаздығын ынталандыруға септігін тигізетін оқу үрдісін ұйымдастырудың тәсілдерін, әдістері мен нысандарын іздестіруге өзекті сипат береді [2,-12]. Біліктілікті арттыру жүйесін құрудың теориялық, әдіснамалық тұғырларын айқындау міндеттерін алдыңғы қатарға шығарады. Егер жеке тұлғаның өз тарапынан креативтілік белсенділікті қалыптастыру әрекеттеріне бақылау жасамаса, ізденіс нәтижесі бағаланбаса, жетістіктерге жетуге болады деп айту қиын. Өзгелердің тарапынан болатын бақылаудан гөрі, студент өз білім деңгейіне, біліктері мен дағдыларына сын көзбен қарап, бақылау жасауы, оның білімді сапалы меңгеруіне жұмыстың нәтижесін көруде барынша көмектесетіні белгілі [7,-181].

Қазақстан Республикасында білім беруді қалыптастырудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасына сәйкес, білім беру жүйесінде Қазақстанның Болон үдерісіне енуіне жағдай жасалынады және оқу үдерісін ұйымдастырудың дәстүрлі жүйесінің орнына студенттердің өздік белсенді жұмыс істеуін ынталандыруды, жеке білім траекториясын таңдауды, мобильділікті, академиялық еркіндіктің кеңдігін қамтамасыз ететін, әлемдік білім кеңістігінде білім беру құжаттарын тануға мүмкіндік беретін оқытудың кредиттік жүйесі енгізіледі [5,-223].

Кредиттік жүйемен оқытудың басты ерекшелігі: әлемдегі білім берудің ең үздік технологиялық тәжірибелерін қолдана отырып, елімізге қажетті мамандарды сапалы дайындап шығару. Мұнда бұрыннан қолданылып жүрген оқытудың әдіс-тәсілдерімен қатар жаңаша көзқарас тұрғысында студенттің ізденуіне, сапалы білім алуына жағдай туғызу қарастырылған.

Интеллект пен креативтік көрсеткіштері арасындағы өзара қарым-қатынас мәселесі қазіргі уақытқа дейін өзекті болып табылады, бірақ сонымен бірге – пікірсайыстық психология-педагогикалық мәселе де болады, – деп санаймыз.

Отандық психологияда интеллект, шығармашылық қабілеттер, креативтік, дарындылықты ғылыми зерттеу ежелгі дәстүрге ие. Бірінші білімді жаңа материалды ұғыну үстінде қолдану, екіншісі жаңа оқу міндеттерін шешу үстінде қолдану. Бұл кезде студент бұрын алған білімін жаңа мәселелерді шешуге байланыстырып, өздігінен әрекет жасай алады.

Бүгінгі таңда білім беру саласында әр түрлі сипаттағы және бағыттағы инновациялар енгізілуде. Азды-көпті мемлекеттік реформалар жүргізіліп, мазмұнға, ұйымдастыруға, оқыту әдістері мен технологияларына жаңалықтар кіруде. Университеттік білім беру жүйесіне енген жаңалықтарға мына өзгерістерді жатқызамыз:

- оқу-тәрбие мекемелерінің жаңаша басқарылуын;
- білімнің қоғамдағы орны, және сол жүйені қаржыландыру деңгейін;
- кредиттік оқыту жүйесі құрылымын;
- білім беру мазмұнын, яғни оқу жоспарларындағы және бағдарламадағы

өзгерістерін;

- университеттің ішкі ұйымдастырушылық әрекеттері.

Оқу үдерісінің негізгі элементі білім емес, ақпарат. Білім мен ақпараттың арасындағы ерекшелікті былайша түсіндіруге болады. Білім қоғам тәжірибесімен тексерілген, негізгі ерекшелігі шынайылық пен қарама-қайшылық емес болып табылатын әрекетті тану нәтижесі. Ақпарат – көбінесе мәлімет берушілердің, кейде шынайылығы күмәнді, сәйкес келмейтін, тіпті бір-біріне қарама-қайшы пікірлерін көрсететін кез-келген сипаттағы мәліметтер. Креативті оқыту технологиясының ерекшелігі – білім алушының қабілеттерін қалыптастыру мүмкіндігі ретінде алынған ақпараттан білім алу мен жасай білу, яғни тек дайын білімді қолданып қана қоймай, ақпаратты да пайдалану. Креативті ойлау үдерісі жеке семантикалық және мағыналық талаптарға жауап беретін жаңа комбинациялардағы байланыс элементтерін қалыптастыру ретінде анықталады. Жаңа амалдау бір-бірінен неғұрлым алыс болған сайын шешу үдерісі соғұрлым креативті болады. [8,-200].

Табысты орындауды анықтайтын ойлау үдерісінің негізгі сипаттамалары болып табылады:

1. байланыстағы жылдамдық (ұсынылған ынталандыруда сыналудың байланыс неғұрлым көп болған сайын креативті шешімнің туындау мүмкіндігі мол болады);

2. дара байланыстарды ұйымдастыру (неғұрлым креативті субъектіде берік стереотипті байланыстардың ақталған ынталандыруға жауапты саны аз болады);

3. селективті үдеріс ерекшеліктері (пайда болған байланыстың көп санынан неғұрлым сонылы комбинацияларды таңдау қабілеттілігі).

Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Бұл үрдіс білім парадигмасының өзгеруімен қатар жүреді. Яғни, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастырудағы бағдарламаның рөлі – бұл біздің еліміздегі білімді жастарды қалыптастыру үшін ауадай қажет. Жалпы креативтілік ұғымына қатысты 60-қа жуық анықтамалар бар екенін анықтай отырып, олардың ішіндегі біздің зерттеуіміз үшін мәні бар кейбірін ыңғайлы болуы үшін төмендегідей етіп топтастырдық:

- шығармашылыққа қабілеттілік, соны ойлау: тұлғаны сипаттайтын шығармашылық қабілеттердің деңгейі.

- креативтілік – адамның қалыптан тыс ойлай алуы; индивидтің жаңа идеяларды ашуға қабілеттілігі; шығармашылық дарындылық деңгейі;

- креативтілік тез арада шығармашылық шешім қабылдай алу; креативтілік – индивидтің әлеуметтік мәні бар шығармашылық белсенділігін туғызатын ерекше қасиеті; [9,101-104].

Қорыта келе, адамзат үшін ХХІ ғасыр оқыту технологияларын кеңінен қолданудың, жаңалықтардың ғасыры болмақ. Білім беру жүйесінің басты міндеті ұлттық және азаматтық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білімді алу үшін қажетті жағдайлар жасау. Бүгінгі жаһандану заманда жас ұрпаққа әлемдік стандартқа сәйкес білім беру мәселесі республикамызда ғылыми педагогикалық тұрғыда ізденіспен әлемдік жинақталған тәжірибеге отандық қол жеткен табыстарды саралай, ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып білім беру жүйесін жаңаша ұйымдастыру көкейтесті мәселе болып отыр. Қазақстанның әлемдік үрдістерге кірігуі, дамыған елдердің стандарттарына деген ұмтылысы еліміздің жаңа сапалық деңгейге жылдам өту қажеттілігін туындатуда. Осыған орай қазіргі кезде жасалып жатқан реформалар даму институттарының қалыптасуына немесе өсуден тұрақты даму кезеңіне өтуге бағытталған. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси бағыттардағы өрлеуіндегі

осындай өзгерістер өмірдің барлық саласындағы шығармашыл тұлғаның мәртебесін көтеріп, мерейін үстем етуде. Ұлттың шығармашылық әлеуеті де әрбір жеке тұлғаның креативтілік және жаһандану кеңістігіндегі білім берудің модернизациялық жүйесінің деңгейімен анықталады. Көптеген зерттеушілердің өркениеттің өзін әр адамда креативтік болуымен байланыстыруы осыдан. Адам баласына шын мәнінде білімді болуы үшін үш қасиет: жан-жақты білім, ойлауға дағдыланғандығы және сезім дарқандығы қажет. Әрбір тұлғаға осы қасиеттерді сіңіріп, жаңашыл үрдіспен еңбек ететін болсақ, бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруда өз шешімін табады. Ұлтты жаңа интеллектуалды белеске көтеру туралы Ел президенті қабылдаған үндеуге сәйкес жүргізіліп жатқан білім беру жүйесіндегі деңгей биік болуы үшін студент әрбір сабағын өзіндік ойы, шиеленісуі мен шешімі бар өнер шығармасындай ойластырып, дайындауы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030: Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Алматы: Білім, 1997. – 176 б.
2. Н. Назарбаев «Болашақты бірге қалаймыз!» Қазақстан Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Астана қаласы, Ақорда. 28.01.2011ж, -12 б.
3. Ә.Н. Дәуренбекова Қазақстанда инновациялық дамудың жаңа бағыттары. ҚазҰУ хабаршысы, №2. 2009ж
4. «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына 2013 жылғы Жолдауы
5. Щербакова Е.Е. Формирование педагогической креативности студентов вуза в условиях профессиональной подготовки. дис. . доктора пед. наук.- Нижний Новгород, 2000. – 223 с.
6. Дронова Т.А. Формирование интегрально-креативного стиля мышления будущих педагогов в образовательной среде вуза: дис. ... кан. пед. наук. – Воронеж, 2005. – 220 с.
7. Пузеп Л.Г. Психологические механизмы развития креативности личности: дис. ... кан. психол. наук. – Омск, 2006. – 181 с.
8. Колпакова А.Н. Креативность студентов-педагогов как фактор их самоактуализации в обучении: дис. ... кан. психол. наук. – Великий Новгород, 2007. – 200 с.
9. Зиновкина М. Креативная технология образования // Высшее образование в России. – 1999. – № 3. – С.101-104.

ИСТОРИЯ

ӘОЖ 901 (574)

ҚЫПШАҚ ТАЙПАЛЫҚ ОДАҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ САЯСИ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

А. Әмірғалиев

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің магистранты,
Талдықорған қ.*

amirgaliev-1985@mail.ru

Мақалада қазақ халқының қалыптасуында маңызды рөл атқарған қыпшақ тайпаларының өз алдына мемлекет құру қарсаңындағы саяси, этникалық тарихы және «қыпшақ» этнонимінің пайда болуы мен мән-мағынасы ғылыми тұрғыда қарастырылады.

В статье рассматривается политическая и этническая история кыпчакских племен в период становления их государства, сыгравших важную роль в формировании казахской народности. С научных позиций раскрывается происхождение и этимология этнонима «кыпчак».

In this article regarded political and ethnical history kypchak ipepin to have played an important role in the foyrnation of the kazakh nation with research attitude reveals the origin and etumologu kypchak.

Кілт сөздер: Швей, сеяньто, сир, шыпшақ, туғу, доланге, түрік сир будун.

ҮІ-ҮІІ ғғ. қыпшақтардың үш атауы болғандығы белгілі, яғни қытай жазбаларында – «сеяньто», ұйғырдың Селенгі тасындағы жазбаларында – «қыпшақ», ал түріктердің Орхон ескерткіштерінде – «сир». Сонымен ҮІ ғасырдың аяғында сеяньто тайпасы Орталық Азияның шығыс бөлігінің екі жерінде өмір сүрді. Нақтырақ атап көрсететін болсақ, аз санды бірінші тобы Хангай тауын мекендеп, көрші жатқан телес тайпалары тарапынан қысымға ұшырайды. Ал өте күшті, қуатты болып саналатын екінші тобы Тянь-Шань тауының шығыс бөлігі мен Алтайдың оңтүстік-батыс сілемдері аралығындағы территорияларды қоныстанып, көшіп-қонып жүрді. Олар алғашында Бірінші Түрік қағанатының билеушілерінің билігінде болса, кейіннен, яғни аталған мемлекеттің күйреуіне байланысты Батыс Түрік қағанатының қағандарына бағынышты болды. Бұл жерде сеяньтолықтардың (қыпшақтар) Алтай тауының батысына қарай жайылымдық жерлері деп санасақ, олардың Қазақстан жеріне, далаларына ертеден бауыр басқанын анық байқатады. «Таншу» еңбегіне сүйене отырып, аталған аймақтың Шығыс Қазақстан аумағындағы жерлер, соның ішінде Ертіс өзенінің жоғарғы ағысы болғандығын нақты түрде айта аламыз.

Түрік-телес арасындағы қарым-қатынас орнаған алғашқы уақыттан бастап, телестердің құрамында болған сеяньто тайпасы түркі қағандарының ерекше назарында болды. Түрік билеушілері олардан бекер қауіптенген жоқ және қайткен күнде де, кез-келген уақытта сеяньтолықтарды әлсіретуге тырысты. Мысалы 605 жылы «түріктердің қағаны Шуло телестердің түгелге жуық ұрпақтарын талқандап, оларға салықтар мен алымдарды көбейтті. Сонымен қоса сеяньтолықтар мен басқа да тайпаларға сенімсіздік білдіріп, өздеріне көрсетіп отырған жағымсыз іс-әрекеттерінен қауіптеніп, олардың бірнеше жүз көсемдері мен басшыларын жинап, барлығын өлтіреді. Бұндай қатігездікке шыдамаған телелер Шулоға қарсы шықты және көтеріліс жасады» [1]. Екеуінің арасында бірнеше жылдарға созылған күрес алма-кезек жеңістермен аяқталып отырды. Тіпті кейбір уақытта, қысқа мерзімдер барысында телестер сеяньто тайпасының маңына топтасып, көрші елдерге өте күшті қауіп төндіре алатындай өздерінің қуатты бірлестіктерін құра алды.

Алайда, Батыс түріктердің қағандары ақыр соңында бірқатар сәтті жасалған жорықтардан кейін басым түсіп, теле тайпаларының құрамындағы ең ірі тайпа – сеяньтолықтарды бөліп жіберді және оларды өз жайылымдық жерлерін тастап кетуге мәжбүр етті. Соның нәтижесінде Инанның басшылығымен 70 мың түтіннен тұратын

сеяньтолықтар Хелли (Ел қаған – 621-629 жж. Бірінші Шығыс Түрік қағанатында билік құрған) қағанның қол астына көшіп кетті. Бұл жерде мынадай заңдылық бар, ол көшпелі халықтарда өздерінің «қатігез» билеушісіне бағынғысы келмеген болса, онда көрші жатқан мемлекеттің немесе тайпаның «қайырымды» әміршісінің қол астына көшіп кету оқиғасы [2]. Бұл сол кезеңдердегі және кейінгі орта ғасырлардағы көрсеткен қарсылықтың ең көп тараған түрлерінің бірі. Мысалы Керей мен Жәнібектің Шығыс Дешті Қыпшақтағы Әбілхайыр ханнан бөліне көшіп кетіп Моғолстанға баруы немесе Ресейдің отарлауы кезінде Жетісу, Оңтүстік Қазақстан, Сырдария өңірі қазақтарының Хиуа және Қоқан хандықтарының территориясына кетіп, солардың боданы болғандығы т.с.с.

Сөйтіп, сеяньто тайпасы Толы өзенінің оңтүстігіндегі байырғы қоныстары болған жерлерге көшіп, шығыс түрік қағандарының билігіне келіп, қоластына түседі. Бұнда да олар тыныш өмір таба алмай, алым-салықтың азабын тартады және оған шыдамай қарулы көтеріліске шықты. Оларға өз кезегінде қандас, туыстас, түбі біртүркілерден тараған ұйғыр тайпалары (бұлар да телестердің құрамында болған белді тайпаның бірі) қолдау көрсетті. Нәтижесінде үлкен күшке ие болған сеяньтолықтар 627 жылы шығыс түріктерге күйрете соққы береді. «Жығылған үстіне жұдырық» дегендей, көп ұзамай, яғни 630 жылы шығыс түріктерді Тан империясы талқандап, Бірінші Шығыс Түрік қағаны өмір сүруін тоқтатады. Бұл саяси мәні зор оқиға туыстас түрік және сеяньтолықтардың бірігіп, қытайларға қарсы одақ құруына алып келді. Өйткені қытай өркениеті түркілерге һәм көшпелі өркениетке мүлдем жат болды және қытайдың ықпалына түсу деген түркілердің рухани, саяси, экономикалық жағынан, тіпті халық ретінде құрып кетуіне алып келері сөзсіз еді. Міне, олар осыны түсінді. Сондықтан бір-бірімен жауласып, соғысып жататын түркі тайпалары шетелдік жат жұрттықтарға қарсы соғыста тез бірігіп кетіп отырды.

Орталық Азияның шығыс бөлігінде орналасқан Хангай таулы қыратындағы түріктердің жайылымдық жерлері үшін сеяньто мен ұйғырлар арасында бәсекелестік, қарсыластық туындайды. Қытай императорының тікелей көмегі арқасында Иеншу Білге-қағанның басшылығымен сеяньто тайпасы жеңіске жетіп, Орталық Азияда жаңа бір қағанаттың іргесі қаланды. Иеншу Білге-қағанның ордасы Гоби шөлінің солтүстік жағында орналасты. Қағанат өзінің ең гүлденген кезінде «шығысында – Шивей (Маньчжурия – А.Ә.), батысында – Алтай тауы, оңтүстікте – түріктермен, солтүстікте – ғұндардың байырғы қонысы болған Байкалға дейін созылып жатты» [3]. Бұл кезеңде олар 200 мың іріктелген әскер шығара алатын жағдайға жетті [4] және бұның өзі сеяньтолықтардың қытайға үлкен қауіп-қатер туғызатын мүмкіндік тудырды.

Тан әулеті, оның дипломатиялық қызметі және барлық әскери шендегі басшылардың түгелі өздерінің күш-жігерін енді сеяньтолықтарды талқандауға, жоюға жұмсады. Оның жарқын көрінісі қытайлардың жүргізген жымысқы, алдап-арбау саясатын жүргізуі болды. Яғни, Иншу Білге-қаған өлгеннен кейін оның екі баласын – Сехун мен Бачжоны бір-біріне айдап салып, қағанатты барынша әлсіретті. Тіпті, билік үшін таласта Бачжо өзінің ағасы Сехунды өлтіреді.

Көріп отырғандай қытайлар сеяньтолықтардың мемлекетін құлату, құрту үшін барлық әдіс-тәсілдерді қолданғанын анық көреміз және жоғарыда айтқан пікірімізге көз жеткізе түсеміз. Сонымен, 646 жылы Бачжоның билігіне наразы болған, оның қол астындағы телестердің – ұйғыр, пугу, доланге, адье, си және т.б. тайпалар Тан императорынан көмек сұрайды. Әсіресе, ұйғырлардың белсенділігі өте күшті болып, соның барысында сеяньтолықтардың басым бөлігін қырып-жойып, жерлерін басып алды [4, 56-57 бб.]. Осы оқиғадан кейін сеяньто тайпалары бірнеше топтарға бөлініп, жан-жаққа бытырап кетті. Ал 70 мың адамнан тұратын негізгі әрі ең көп бөлігі батысқа қарай қашып, қайта күш біріктіруге әрекет жасайды. Алайда, бұндай хабарды естіген теле тайпаларының (тоғызбағыздар, ұйғырлар) барлық ақсақалдарын қорқыныш билейді. Сонымен қатар, қытайлардың билеуші

топтары да сеяньтолықтардың қайта гүлденуінен, күшеюінен қауіптеніп, сеяньто тайпасының қалдықтарын толығымен жою мақсатында оларға қарсы батыл қимылдарға көшеді. Тан империясының әскери генералы Ли Цзы Өтікен қойнауының солтүстік аумағында сеяньто халқының бір бөлігін қуып жетеді және «5 000 адамды бірден жойып, 30 000 қариялар мен балаларды тұтқынға алып, артынша олардың барлығын өлтіреді» [4, 57 б.]. Бұл оқиға 648 жылы тамыз-қыркүйек айларында орын алған болатын.

Бірақ та бұл оқиғалардан бүкіл сеяньто халқы қырылып қалды деген түсінік тумауы керек, тек олардың билігіндегі мемлекеттік құрылым жойылды. Сонымен, олардың басым бөлігі батыс өлкелерге, яғни Қазақстан далаларына кетіп, енді бір бөлігі өздерінің бұрыннан қоныстанған Хангайдағы жерлеріде қалса, тағы бір бөлігі басқа жерлерге бытырап тарап кетті.

680 жылы шығыс түріктер Құтылықтың (ежелгі түркі жазбалары бойынша Елтеріс-қаған деген атпен белгілі) басшылығымен қытайларға қарсы азаттық үшін, тәуелсіздік үшін қарулы күреске шығып, жеңіске жетеді. Нәтижесінде 50 жылдық үзілістен кейін (630-680 жж. түріктер қытайлардың қол астында болады) Орталық Азияда Екінші Шығыс Түрік қағанаты құрылады. Аталған аймақта көшпелі тайпалар түріктер мен сеяньто арасында жана этносаяси бірлестік қалыптасып, ол ежелгі түркі тілінде «түрік сир будун» деген терминологиямен белгілі болды. Тарихшы-ғалым С.Г. Кляшторный екі тайпаның бірге өмір кешкен елу жылдық тарихын былайша суреттейді: «Сирлермен тізе қосып көтеріліске шыққан олар (түріктер) Тан империясының қаһарлы әрі күшті қарсыласына айналды. Елтеріс-қаған мен Тонькөк әскерінің құрамында болған сирлер 648 жылы Өтікен қойнауында қырғынға ұшыраған өз руластары мен жолдастарының өлімі үшін ұйғырлардан кек алады» [5]. Түріктермен бірлескен сирлер Өтікен қойнауын қайтарып алады және екі тайпаның тағдыры бір-біріне ұқсағанымен, олардың бұдан кейінгі тарихы әр түрлі болды. Өйткені осы оқиғадан кейін билікке келген ашина әулеті VIII ғасырдың ортасына дейін ғана өз мемлекеттерін ұстап тұра алды. Яғни, Екінші Шығыс Түрік қағанатын 744 жылы ұйғырлар талқандап, орнына Ұйғыр қағанаты құрылады. Ұйғырлармен ежелден қас сеяньто (сир) тайпасында дұшпандарына қарсы тұратын күш болмай, еріксіз Шығыс Қазақстан территориясына түпкілікті қоныс аударып, Қимақ конфедерациясының құрамына кіреді.

Ал, сеяньто – сир – қыпшақ этнонимдеріне келетін болсақ, сир немесе «сеяньто» этнонимі 735 жылы бірде-бір ғылымға белгілі түпдеректерде ұшыраспайды. Оның орнына VIII ғасырдың екінші жартысынан бастап руникалық текстерде және араб саяхатшылары мен тарихшыларының жазбаларында түрік тайпаларының арасында «қыпшақ-хыфшақ» этнонимдері ұшыраса бастады. Бұдан шығатын қорытынды, VIII ғасырдың ортасында Шығыс Қазақстан аумағына түпкілікті қоныс аударған кезде олар «қыпшақ» атымен келген болатын және бұл этноним аталған тайпалардың төл атауы болып қалды.

Сир атауын тастап, оның орнына қыпшақ атауын қалай ауыстырып алғандығы туралы орыс зерттеушісі С.Г. Кляшторный мынадай құнды пікір айтады: «Сир тайпасының жаңа этнонимге ие болуы немесе жаңа этнонимнің пайда болуына әсер еткен жағдай сыртқы жаулардан өте қатты жеңіліске ұшырауы. Жауларынан, бақытсыздықтан құтылудың жолы жаңа атауға ие болып, соның нәтижесінде жаңа этноним ол бүкіл бір халықты сақтайды» [5, 160 б.]. Өйткені ежелгі түрік ескерткіштерінде «қыпшақ» атауының өзі «жолы болмайтын», «бақытсыз» деген мағына берген [6]. Сонда қандай да бір «қара, жаман күштерді» («Злые духи») адастыру мақсатында «сирдің» орнына «қыпшақ» атауын алған. Бұдан шығатын қорытынды сир (сеяньто) тайпасының басына түскен көптеген қиыншылықтар, тіпті бүкіл бір тайпаның құрып кету қаупі төнгені белгілі. Міне, осы ауыр да қиын тарихи тағдыры өткен уақыт безбенінде, тарихтың қойнауында қалсын, ал қыпшақ аты жаңа әрі бақытты өмір әкелсін деген наным-сеніммен нақ сол «қыпшақ» атауына енші етіп алған.

Бұл пікірімізді зерттеуші Н.Л. Жуковскаяның мына бір келтірген тұжырымы нақтылай түседі: «Осы күнге дейін түркі халықтарында сирек кездесетін, бірақ өте кең тараған дәстүр бар. Ол алғашқы қойылған есімін жаңа есімге алмастыру. Бірінші есімді тастап, орнына екінші есімді алу ол естен шығару, ұмыту үшін жасалған қадам. Бұл қандай да бір баланың қатты науқастан, өлім аузынан қайтып, жазылғаннан кейін бала өмірге қайта келді деп санап, оған жаңа есім қойған. Сонымен қатар, жаңа есім жаман ауруларды шақыратын «қара, зальым күштерді» «жын-шайтандарды» («злые духи») адастырады деп сенген» [7].

Өте күшті сеяньто мемлекетінің күтпеген жерден тез арада күйреуі, ол тайпаның аман қалған мүшелері арасында өздеріне қарша бораған қайғы-қасірет пен зұлымдықтан хабар берген, сақтап қалған қандай да бір тылсым күш туралы аңызды пайда болдырды. Ал ұйғырларға өздерінің қас жауы қыпшақтардың «сир» атын ұмыт қалдырып, оларды төмен түсіріп, масқаралайтын атауды таңу қажет және пайдалы болды. Яғни, «қыпшақ» атауы бақытсыз, жолы болмайтын, қарғыс арқалаған тағы басқа мағыналарды берген болатын. Сондықтан «Елетміш Білге-қаған ескерткішіндегі түріктермен билікті бөліскен тайпа – қыпшақтар деп аталды» [4, 60 б.].

«Қыпшақ» этнонимінің пайда болуы мен оның мән-мағынасы жайында мәселеге тоқталып өтсек, орта ғасырлық тарихшы Рашид ад-диннің еңбегіндегі Оғыз-қаған туралы аңызда қыпшақтар оғыздардың 24 тайпасының бірі ретінде айтылады. Онда мынадай мәліметтер келтіріледі: «Оғыз-қаған Қыпшақ есімін беріп және оның тайпасы да осы атауды енші етіп алған аңыз бала, оғыздардың ит-барақ атты тайпаға жасалған сәтсіз жорығы кезінде дүниеге келген. Баланы ағаштың дінінің қуысынан тауып алып, сондықтан оған берілген есім – «қабық», яғни түрік тіліндегі мағынасы «ағаш дінінің шірігі» [8], - дегенді білдіреді. ХҮІІ ғасырда Хиуа билеушісі болған, тарихшы Әбілғазы Баһадүр де: «Ежелгі түркі тілінде шіріген ағашты қыпшақ деп атайды» [9], - деген мәлімет береді. Көріп отырғанымыздай *gubcaq* – *gucsaq* нақты түрде бір затты білдіріп тұр, ол – «іші бос, қуыс шіріген ағаш».

Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресі» еңбегінде келтірілген бұл мәліметті оқырманға түсінікті болуы үшін түпнұсқадағы мәтінін толығырақ беруді дұрыс деп санадық. Онда былай деп келтіріледі: «Ұлы патшалардың алыс сапарға шыққанда әйелдерін алып жүретін әдеттері болатын. Осы әдетпен нөкерлерінің кейбіреуі де әйелдерін ала жүруші еді. Оғыз ханның бір бегі де әйелін алып барып еді. Өзі ұрыста өліп, қатыны қашып құтылып, екі судың арасында тұрған ханның артынан жетті. Әйел жүкті еді. Толғағы келді. Күн суық еді, кірейін десе үй жоқ, бір іші шіріген үлкен ағаштың қуысына босанды, ұл тапты. Мұны естіген хан: «Әкесі менің көз алдымда соғыста өлді, қамқоршысы жоқ» деп атын Қыпшақ қойып, өз қамқорлығына алды. Түркі тілінде іші қуыс ағашты қыпшақ дер еді, бұл бала ағаш ішінде туғандықтан, атын қыпшақ қоюы содан еді. Бұл кезде іші қуыс ағашты **шыпшақ** дейді. Қара халық тілі келмегендіктен к-нің орнына ш-айтып кеткен. Бұл баланы хан өз тәрбиесінде ұстады, жігіт болғаннан соң көп ел және нөкер беріп, Оғыз ханға жау болған орыс, олақ, мажар, башқыр елдеріне жіберді. Қыпшақ үш жүз жыл Дон мен Еділ атты екі үлкен өзеннің жағасында патшалық етті. Барша қыпшақ елі соның нәсілінен шықты. Оғыз ханның заманынан Шыңғыс-ханның заманына шейін Дон, Еділ, Жайық аталатын бұл үш судың жағасында қыпшақтан өзге ел жоқ еді. Ол жерде қыпшақтар төрт мың жылдай отырды, сондықтан ол жер Дешті Қыпшақ (Қыпшақ даласы) деп аталды» [10].

Қазақ тарихның негізгі дерек көздерінің бірі болып табылатын шежірені жинақтап, таратып жазуда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ түбі» деген атпен шыққан нұсқасында қыпшақ тарихын Әбілғазы Баһадүрдің шежіресімен салыстырып баяндайды. Оның қысқаша түрде баяндап өтсек: «Уыз ханның бір нөкері қарақытайдың ханы Итбарақ хандығымен соғысында өліп, буаз қалған қатыны іші қуыс шірік ағаштың ішінде босанып, ұл тауып Уыз

(Оғыз) хан ол баланың атын Қыпшақ қойып, өскен соң өзін батыр басы қылып, көп қосынмен Орыс, Аулақ, Башқырд жағына жіберіпті. Бұл көп жұртты бағынырып, 300 жыл патшалық дәурен сүріп, сонан Еділ, Жайық, Ертіс, Сырдария аралығындағы дала «Дешті Қыпшақ» атанды. «Қытай көп пе, Қыпшақ көп пе?» – делінген сөз осы қыпшақ заманында айтылған сөз екен» [11]. Бұнда да қыпшақ деген сөздің іші қуыс, шіріген ағаш деген мағына беретінін анық байқасақ, екіншіден қыпшақ тайпаларының санының көптігін дәлелдеп тұр.

Бұл этнонимнің екінші бір мағынасын атақты шығыстанушы В.В. Радловтың еңбегінен кездестіреміз. Ол аңыздың нұсқасы Оғыз-қаған туралы эпоста айтылады. Оқиға былай болған, қыпшақ деген баланың өмірге келуі ағашы қалың өскен жерде болады. Әскерін өзеннен өткізу үшін Оғыз-қаған ағаштарды кесіп, сал жасауға бұйырады. Өзеннен өту кезінде, ол (Оғыз-қаған – А.Ә.) ағаштан жасалған салдың үстінде тұрып, жаңа туған балаға: «О, сен де мен сияқты данқын шыққан әмірші бол, сенің атын Қыпшақ болсын» [4, 61 б.], - деп айтқан екен.

Шығыс, Орталық және Солтүстік Қазақстан территориясына келіп, уақыт өте келе ХІ ғасырдың бірінші жартысынан ХІІІ ғасырдың басына дейін қыпшақ этникалық қауымдастығының қалыптасуы дамудың сапалық жаңа кезеңіне аяқ басады. Мұның өзі ең алдымен олардың жерінде – Шығыс Дешті Қыпшақта қыпшақ хандары күш-қуатының артуына байланысты еді, ал олардың билігін өз мемлекеті шеңберінде күшті әулеттік елбөрілі руы заңдастырды.

Өз кезінде түркі тілдес ру-тайпалардың қыпшақ бірлестігіне қосылғандардың саны өте көп болған. Сол себепті шежірешілер, халық ауыз әдебиеті үлгілерінде оларды «тоқсан екі баулы қыпшақ» деп атаған. Бірақ олардың бірде-бірі қыпшақтардың осы айтылған тоқсан екі руын түгел таратып бере алған емес, ол кезде қыпшақтар өте кең аумаққа жайылып, қыруар тайпаларды өзіне қосып алғандықтан, «қыпшақ» аты кең жайылған, тіпті кей кездерде «түркі» этнонимінің баламасына айналған. Махмұд Қашқаридың айтуынша, қыпшақтардың рулық-тайпалық одағына имек, увар, қаңлы, қарабөрікті, тоқсоба, теле, бөрілі, тағы басқа рулар енген. Ал араб тарихшылары түркі тілдес тайпалардың бәрін қыпшақ деп есептеген. Оны Алтайдан Еділ өзеніне дейінгі жерді қамтып жатқан Дешті Қыпшақ (Қыпшақ даласы) ұғымы арқылы аңғартқан [12]. Дешті Қыпшақта, шынына келгенде, қыпшақтардың этникалық жер аумағы сақталып қалған болатын.

Сонымен қорыта келе, Қазақстан аумағында қыпшақ халқының қалыптасуын этникалық аумақ, шаруашылықты жүргізу түрлерінің біртектестігі, қоғамдық қатынастар жүйесі мен тіл бірлігі жәрдемдескен этникалық-мәдени белгілердің жымдасу үрдісі жеделдете түсті. Қыпшақтардың әр түрлі этникалық топтармен өзара тығыз іс-қимылы этникалық қауымдастыққа әсер етті. Қыпшақтардың саяси салмағының барған сайын өсе түсуіне байланысты көптеген түркі тілдес тайпалар мен этникалық топтар өздерінің біртұтас этносқа жататындығын ұғынып, қыпшақ этнонимін қабылдады және өзін-өзі қыпшақтар деп атай бастады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961. – 39 б.
2. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине ХІУ – начале ХУІ веков (вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата: Наука, 1977. – 252-253 бб.
3. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших Среднюю Азию в древние времена. Второе издание. – Алматы: Санат, 1996. – 340 б.
4. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. – Алматы: Ғылым, 1995. – 55-56 бб.

5. Кляшторный С.Г. Кыпчаки в рунических памятниках. – Л., 1986. – 159 б.
6. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. 499 б.
7. Жуковская Н.Л. Заметки о монгольской антропологии. Ономастика Востока. – М., 1980. – 14 б.
8. Рашид ад-дин. Сборник летописей. – М.-Л., 1952. – Т. I. Кн.1. – 84 б.
9. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. – М.-Л., 1958. 43 б.
10. Әбілғазы Баһадүр. Түрік шежіресі. – А.: Ана тілі, 1991. 19-20 бб.
11. Жүсіпова Л. Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы қыпшақ тарихы // Қазақ тарихы. – 2006. – № 3. – 21 б.
12. Нығмет Мыңжан. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын, 1994.–181-182 бб.

ӘОЖ 901 (574)

МЫРЗА МҰХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИДЫҢ АТА-БАБАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Е.О. Буланов, т.ғ.к., доцент

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

erzhan_bulanov@mail.ru

Мақалада Моғолстан мемлекетінде үлкен беделге ие болған және оның саяси өмірінде айрықша рөл атқарған дулат тайпасынан шыққан атақты тарихшы, қолбасшы, билеуші Мырза Мұхаммед Хайдардың ата-бабаларының тарихы қарастырылады.

В статье рассматривается история родословной известного историка, полководца, правителя выходца из племени доглат Мирза Мухаммеда Хайдара, сыгравшего особую роль в политической жизни Моголистана.

The article under review deals with the genealogy of a well-known historian, commander, ruler, native of the tribe of Dulat, Myrza Muhammed Khaidar, the genealogy which played a main role in the politics of Mogolistan.

Тірек сөздер: Ұлысбегі, Маңлай Сүбе, гураган

Моңғол империясының негізін қалаған Шыңғыс хан өзінің жаулап алған жерлерін көзі тірісінде ұлдарына енші етіп бөліп берген кезде Шығыс Түркістан, Жетісу және Мауереннахр екінші ұлы Шағатайға тиді. Ал, ол қайтыс болған соң мұраға қалған жерлерін ұлдары мен немерелері кезекпен билеп келгенімен, ХІҮ ғ. ортасында Шағатай ұлысы дербес мемлекеттерге айналған батыс және шығыс бөліктерге бөлінді. Мауереннахрды уақыт өте келе Әмір Темір иемденсе (1370-1405 жж. жеке дара билік құрды), Моғолстан атанған шығыс аймақтарының (Жетісу мен Шығыс Түркістан) көшпелі шонжарлары «1347/48 жылдары Шағатай ұрпағы Тоғылық Темірді хан етіп тағайындады» [1]. Мұндағы саяси өмірдегі басты рөлді дулат тайпасының көсемдері атқарды. Яғни, Моғолстанның тарихында мемлекеттік істерді атқарып, биік мансапқа ие болған, Жетісу мен Қашғарды жеке меншігінде ұстаған дулат тайпасының бектері болды. Солардың ұрпағы М.Х. Дулатидың еншісінде де ата-бабаларының дәл осындай атак-даңқы бұйырған еді.

М.Х. Дулати хижра бойынша 905 жылы (1499 ж.) сол кезде моғол хандарының билігінде болған Ташкентте туған. Өзінің өмірге қашан келгені жайлы, автор өз еңбегінде былай деп жазды: «Сұлтан Махмұд хан (Моғолстанда 1469-1487 жж. билік құрған Жүніс ханның үлкен ұлы – Е.Б.) менің әкеме өзінен бір жас үлкен апасы Хұб Нигар ханымға үйлендіріп, ханның күйеу баласы дегенді білдіретін құрмет халатын киіп жүру мүмкіндігіне

ие болады. Бұл неке хижра бойынша 809 жылы (1493 ж.) Шаш (Ташкент) қаласында болды ... Әкем өзіне берілген облысты тоғыз жыл басқарды. Билік еткеніне алты жыл уақыт өткенде, дүниеге мен бишара келіппін» [2].

Мырза Хайдардың әкесі Мұхаммед Хұсайын да жастайынан билікке араласқан. Ол Сұлтан Махмұд ханның жақын адамдарының бірі, әрі күйеу баласы болғандықтан, ол ханның атынан Усрушана, кейіннен Ұра-Тепе деген атпен мәлім облысқа билік жүргізді [2, 190 б.].

1503 жылы Акси (Ахсикент) қаласы маңында Мұхаммед Шайбани ханмен (1428-68 жж. Шығыс Дешті Қыпшақта билік құрған Әбілхайыр ханның немересі) арадағы болған шайқаста Сұлтан Махмұд хан сәтсіздікке ұшырағаннан кейін, М. Хұсайын Ұра-Тепені еріксіз тастап, Қаратегінше кетуге мәжбүр болды. Ал, 1506-1507 жылдары Кабул қаласында Бабырға қарсы қастандыққа қатысып, бірақ бұл оқиға әшкере болғаннан кейін оған кешірім жасалып, Ферғанаға қайтуға мәжбүр болады.

Бұл оқиға туралы Заһир ад-Дин Мұхамед Бабыр өз еңбегінде біршама мағлұмат беріп кетеді. Оқиға былай болып еді. Ташкентті Шайбани хан басып алған соң, Мырза Хайдардың әкесі Мұхаммед Хұсайын Қаратегіндегі Хұсрау шахқа қашады. Одан әрі ол Кабулға келіп, біреулердің азғыруына еріп, Бабырға қарсы сарай төңкерісіне қатысады. Бірақ ол сәтсіз аяқталып, қолға түскен бүлікшілерді Бабыр қатты жазалайды. Оқиға жайлы Бабырдың өзі: «Мұхаммед Хұсайын мырза қорыққанынан ханымның төсек-орны сақталатын қоймасына кіріп кетіпті. Мірім диуан мен тағы бірнеше бектерге «Қамалдан жан шығармай, ханымның бөлмесін тінтіп, жерге кіріп кетсе де М. Хұсайынды алып келіндер!» - деп бұйрық бердім ... Мұхаммед Хұсайын мырза опасыздық, сорақы іс жасап, сойқанды бүлік шығармақ болды. Өттең, мұны жексұрындық қылығы үшін сазайын тарттырып, қыл шылбырдан бұғау салып, өкіртіп, кескілеп тастаса сауап болар еді. Бірақ, қол жіпсіз байланды, мұнымен қарға тамырлы жекжаттығымыз бар-ды! Менің туған нағашы апам Хұб Нигар ханымның ол күйеуі еді, одан ұл-қыз көріп отырған-ды; олар бөлелерім емес пе? Сол жекжаттық жағдайды ескеріп, Мұхаммед Хұсайын мырзаны жазадан құтқарып, Хорасанға аттануға рұқсат еттім» [3] – деп егжей-тегжейлі баяндайды. Бұның өзі Бабырдың үлкен жүректі, парасатты һәм кең адам болғанын көрсетсе, екіншіден, Мырза Хайдарға жақын туыстығын да анық байқаймыз.

Бірақ көп уақыт өтпей Мұхаммед Хұсайын Мауереннахрда Шайбанилер мемлекетін құрған Мұхаммед Шайбани ханның қолынан қаза табады. Әкесінің өлер алдындағы іс-әрекетін, қалай қайтыс болғаны және өзінің аман қалуына жағдай жасағаны туралы жан-жақты баяндай келіп: «Шахибек хан (М. Шайбани хан – Е.Б.) әкеме Гератқа баруына рұқсат етті. Бірақ әкем Гератқа жеткен кезде, Шахибек хан артынан адам жіберіп, менің әкемді Хорасанда азапты өлімге душар етті. Бұл әділетсіздік 914 жылы (1508-09 жж.) болған еді» [2, 280 б.] – деп жазады. Дүниеге келгеннен-ақ тағдыр тауқыметін көп тартқан Мырза Хайдар ертерек, яғни 1501 жылы екі жасқа толған кезде шешесінен [4], ал он жасқа толар-толмастан әкесінен айырылып, жетім қалды.

Осы арада З.М. Бабыр мен М.Х. Дулатидың және оның әкесі Мұхаммед Хұсайынның арасында қандай туыстық бар екендігін көрсете кетейік. Моғолстан мемлекетінің тағында 1469-1487 жж. отырған Жүніс ханның бәйбішесі Исан Даулат бикеден екі ұл – Сұлтан Махмұд хан (1443-1508 жж., Ханыке деген атпен белгілі), Сұлтан Ахмет хан (1465-1503 жж., Алаша деген атпен белгілі) және үш қызы – Миһр Нигар ханым, Құтлық Нигар ханым, Хұб Нигар ханым бар еді [4, 178 б.]. Қыздардың үлкені Миһр Нигар ханымды Ақсақ Темірдің үшінші ұлы Жалал ад-Дин Миран шахтың ұрпағы Сұлтан Әбу Саид мырза, өзінің үлкен ұлы Сұлтан Ахмет мырзаға [2, 120 б.; 3, 30 б.], ал төртінші ұлы Омар Шейхқа Құтлық Нигар ханымды үйлендіреді [2, 120 б.]. Соңғы екі жұп Омар Шейх пен Құтлық Нигар ханымның отбасындағы «ұлдарының ең үлкені мен – Заһир ад-Дин Мұхаммед Бабырмын» [3, 28 б.], - деп нақты түрде өз еңбегінде жазады.

Үшінші қыз Хұб Нигар ханымды Мұхаммед Хұсайынға қалай үйлендіргені жайлы жоғарыда айтып өткенбіз. Осыдан барып «гураган» («көреген») титулын алғандығы, бұл ұғымның «ханның күйеу баласы» [2, 7-8 бб.] – дегенді білдіріп, әкесінің толық аты-жөні Мұхаммед Хұсайын Гураган Дулат деп аталғаны мәлім. Ол осы Хұб Нигар ханымнан бір ұл, бір қыз көреді. Мырза Хайдардың айтуынша бірінші әпкесі, одан кейін барып өзі дүниеге келген. «Әкем Шахрисабтан қашқаннан кейін Шахибек хан, әпкем Хабиба Сұлтан Ханьшты Ұбайдаллах сұлтанға күйеуге берді» [2, 277 б.] – деп жазады Мырза Хайдар.

Бірақ Ұбайдаллах сұлтан аласапыран соғыстың әсерінен Түркістанға қашып кеткенде, оның үй-іші Бабыр падишах басып алған Бұхара қаласында қалады. 1511 жылдың қыс айында мемлекеттік істермен Әндіжаннан Самарқанға келген Мырза Хайдардың ұлысбегі («Ұлысбегі» мемлекеттік лауазым. Моғолстандағы ханнан кейінгі екінші тұлға немесе ханның бас уәзірі) көкесі Саид Мұхаммед мырза (М.Х. Дулатидың әкесінің інісі) Хабиба Сұлтан Ханьшты өзімен бірге Әндіжанға алып кетіп, сол қалада Сұлтан Саид ханға қосады.

Тарихшы М.Х. Дулатидың атасы – Мұхаммед Хайдар мырза гураган. (Ескерту: М.Х. Дулатиге осы атасының есімін берген. Сол себепті екеуінің аты ұқсас.). Атасының шешесі Орын Сұлтан ханым Уәйс ханның (1416-28 жж. Моғолстан ханы) қарындасы, яғни Есен Бұға және Жүніс ханның әкелері жағынан тәтесі болып келеді. Сондықтан Мұхаммед Хайдар мырза ол екеуіне жиен болады. Атасы Хайдар мырзаны әкесі Әмір Саййид Әли көзі тірісінде, Есен Бұға ханның қызы Даулат Нигар ханымға үйлендіреді [2, 111 б.].

Хайдар мырза бір әкеден екі ағайынды болғанымен, шешелері бөлек Сансыз мырза деген ағасы болады. Әкелері өлгеннен кейін, моғолдар дәстүрі бойынша үлкені болғандықтан әкелерінің «ұлысбегі» қызметінің орнына Сансыз мырза отырып, ол Қашғария астанасы Жаркент қаласында қалып, ал бауыры, яғни М.Х. Дулатидың атасы Хайдар мырзаға Қашғарияны және Жаңа Хисарды басқаруға береді.

Бірақ «М. Хайдар мырза Есен Бұға ханның күйеу баласы болғандықтан онымен одақ құруға тырысты, ал ол өлгеннен кейін оның ұлы Досмұхаммедпен одақтасты. Ағасы Сансыз мырза керісінше Жүніс ханмен одақ құрып» [2, 111-112 бб.], - осының нәтижесінде ағайынды екеуінің арасында алауыздық туады. Ал тарихтан белгілі нәрсе Моғолстанда билікке ағайынды Есен Бұға мен Жүніс арасында ұзаққа созылған талас-тартыс болғандығы белгілі. Нәтижесінде ағайынды екеуі бір-біріне қарсы, билік үшін таласқан екі топтың құрамында болды.

Сансыз мырза өлгеннен кейін Қашғарды билеу М. Хайдар мырзаның қолына өткенімен, ол арқы сүйеген Досмұхаммед хан көп ұзамай қайтыс болып, Қашғария толығымен Жүніс ханның қолына өтеді. Хайдар мырза еріксіз ханға бағынып, Жүніс хан өз кезегінде оған өз ұлы ретінде қарап, бір-біріне силасымды саясат ұстанды. Немересі Мырза Хайдардың айтуынша – «Хайдар мырза 869 (1464) – 885 (1480) жылдар аралығында Қашғарияда өз өмірінің тамаша күндерін тыныштықта, молшылықта өткізді. Оның Қашғарды билеген уақыты, жалпы жиырма төрт жыл болса, оның он алты жылы ешкімге тәуелсіз, бағынышсыз, ал қалған жылдары тәуелділікте өтті [2, 123 б.].

М.Х. Дулатидың атасы Хайдар мырза мемлекеттік істерді ғана атқарып қоймай, сонымен қатар өте сауатты да болған. Әсіресе, емдеу ісінің хирургия саласында жақсы білім алып, дәрі-дәрмек жасау жағынан Моғолстанда оған тең келетін адам болмады. Сол себепті, ол жасы жетіп қатты науқастанып, қол-аяғы сал болып төсек тартып жатқан Жүніс ханды Ташкенттегі ордасында екі жылдай өзі емдеп [2, 142 б.], хан өмірінің соңғы сәтіне дейін күтім жасады.

Хайдар Мырзадан Мұхаммед Хұсайын (М.Х. Дулатидың әкесі) және Саид Мұхаммед мырза атты екі ұл қалады.

Ұлы бабамыз М.Х. Дулатидың үшінші атасы, яғни бабасы - Әмір Саййид Әли гураган (1378-1458 жж. өмір сүрген) [5]. Ол әкесі Саййид Ахмад мырзадан жастай калып, атасы Хұдайдадтың қолында өседі. Оның бойы да, күші де, алғырлығы да, батырлығы да басқа балаларынан артық болғандықтан атасының ерекше мейіріміне бөленеді. Сөз етіп отырған М.Х. Дулатидың бабасы Әмір Саййид Әли де мемлекеттік істерден шет қалмаған. Мәселен, 1416-1428 жж. Моғолстанда билік құрған Уәйс ханның (Есен Бұға мен Жүніс хандардың әкесі) ұлысбегісі болып, ханнан кейінгі екінші тұлға болды.

Уәйс хан билік құрып тұрған кезде шығыста қалмақ-ойраттар күшейіп, Моғолстанның шығысынан дүркін-дүркін жорықтар жасап тұрды. Тіпті, Уәйс ханның олармен қанша мәрте соғысқа түскені туралы М.Х. Дулати өз еңбегінде: «Айтуынша, хан қалмақтарға қарсы алпыс бір рет шайқасқа түсіп, оның тек біреуінде жеңіске жетті. Ал, қалған шайқастың бәрінде жеңіліске ұшырады» [2, 93 б.] – деп жазды. Осындай көп соғыстардың бірінде Әмір Саййид Әли мынадай ерлік көрсетеді: «Бір жолы Уәйс хан Моғолстанның шетіндегі Беш-Қап маңында Исан Тайшыға қарсы соғысады. Бұл соғыста хан жеңіліп, мінген атына садақ оғы тиіп құлайды, ал өзі қолға түсудің аз-ақ алдында болады. Осы кезде Әмір Саййид Әли астындағы атын ханға беріп, өзі етпетінен жерге жата қалды. Дінсіздер (қалмақтар – Ж.С.) оны өлді деп ойлап, оның төңірегіне жинала бастайды. Олар жақын келген кезде Әмір атып тұрып, олардың біреуін ұстап алады. Айтқандай, ол қалмақ тайпасының бір белгілі адамы болып шығады. Әмір оны киімінен ұстап балаша көтеріп алып, садақ оқтарына қарсы қалқан сияқты ұстап ... Іле өзенінен ханмен бірге аман-есен жүзіп өтіп, қалмақтардан құтылады. Бұл күні көп адам өзенге батып кетеді» [2, 92-93 бб.].

Осы оқиғалардан кейін Уәйс хан Әмір Саййид Әлиге әр қызметі үшін бес сыйлық береді. Біріншісі, ханға астындағы атын түсіп беріп, өзі жаяу қалғаны үшін. Екіншісі, қалмақты ұстап жүргені үшін. Үшіншісі, оны бір фарсах бойы қалқан етіп ұстап жүргені үшін. Төртіншісі, ат үстіндегі ханды Іле өзенінен аман-есен өткізгені үшін. Бесіншісі, әмірдің өзі хан атының тізгінін ұстап келе жатқанына қарамай, суға кетіп бара жатқандарды құтқаруға екі мәрте талпыныс жасағаны үшін. Хан кейін: «Мен Әмірдің батыл қимылын көрдім. Егер менің екі інімнің (Сұлтан Хұсайын және Лұқман сұлтандар осы шайқаста Іленің суына батып кетеді – Е.Б.) біреуі Әмірдің қолына іліккенде, ол оны да өзеннен алып шығатынына сенімдімін» [2, 93 б.] – деп айтыпты. Көрсеткен осы ерліктері үшін хан оған сыйға бес аймақ берді.

Сонымен қатар Уәйс хан оған өзінің туған қарындасы Орын Сұлтан ханымды ұзатып, ханға күйеу бала – «гураган» етеді. Әмір Саййид Әлиден екі ұл қалған. Шорас тайпасы әмірлерінен алған әйелінен – үлкен ұлы Сансыз мырза [2, 111 б.], ал Уәйс ханның қарындасынан – Мұхаммед Хайдар мырза туады.

М.Х. Дулатидың төртінші атасы – Саййид Ахмад мырза [6]. Әкесі Хұдайдад оны Қашғарияның әмірі етіп тағайындайды. Бірақ денсаулығы нашар, «тілінде тұтықпасы бар және құлағы да ауыр еститін» [2, 88 б.] Саййид Ахмад мырза, билік жүргізуге шамасы жетпеген соң әкесінің қолына келіп қайтыс болады. «Саййид Ахмад тұтыға сөйлейтін. Оның сөздерін іс жүзінде араласып сөйлесіп жүргендер ғана түсінетін. Сөйлескен кезде дауысыңды қатты шығарып сөйлеу керек ... Мырза Ұлықбек (Ақсақ Темірдің немересі және 1405-1447 жж. Мауереннахрды билеген) Қашғариядағы билікті өз қолына алған кезде Саййид Ахмад ол жақтан қашып келіп, әкесінің қолында қайтыс болды» [2, 88 б.] – деп жазады Мырза Хайдар.

Осындай жағдайларға байланысты, Моғолстан мемлекетінің тарихында айтулы із қалдырмаған М.Х. Дулатидың төртінші атасы Саййид Ахмадтың өмірі туралы қысқа қайыруды жөн санадық.

М.Х. Дулатидың бесінші атасы – Әмір Хұдайдад (шамамен 1348-1445 жж. өмір сүрген) [5, 25 б.]. Әкесі Болатшы қайтыс болғанда, ол бар болғаны жеті жаста болатын.

Оның жастығын алдыға тартып, ұлысбегі қызметін иеленуге әкесінің бауыры Қамар ад-Дин әрекет жасайды. Бірақ Тоғылық Темір хан (1347-48 жж. Моғолстан мемлекетінің негізін қалаған. Ал оны билікке әкелген дулат тайпасының әмірі Болатшы болатын) өзінің жарлығын өзгертпей, жеті жасар Хұдайдадты ұлысбегі етіп тағайындайды. Ол тоқсан жыл билік жүргізген, ұзақ өмірінде алты ханды таққа отырғазған, - «олардың біріншісі – Хызыр Қожа хан, одан кейінгілері: Шам-и Жахан хан, Нақыш-и Жахан хан, Мұхаммед хан, Шер Мұхаммед хан, ал ең соңғысы Уәйс хан» [7] болған.

Әмір Хұдайдадтың айрықша атсалысуымен Әмір Қамар ад-Диннің қатерлі қудаулауынан аман қалған Хызыр Қожа хан таққа отырып, өзінің қадірлі әкесінің (Тоғылық Темір) салтын қалпына келтірген соң, ол Әмір Хұдайдадтың ісінің өрлеуіне көп жағдай жасайды. Мәселен, оның әулетіндегі бұрынғы тоғыз артықшылыққа (жетеуін Шыңғыс хан Өртөбе биге, ал екі артықшықты Тоғылық Темір өзін таққа отырғызған еңбегі үшін Болатшыға беріп, ұзын саны тоғызға жетеді [7, 87-88 бб.]) және үш артықшылық белгісін қосып, сонымен барлығын он екіге жеткізеді. Біріншісінің (оныншысы) мәнісі мынадай: «мереке күндері болғанда екі күн бойы ханның жасауылы аттарымен, біріншісі - ханның он жағында, оның шарап құйған ыдысын, ал екіншісі – сол жағында Әмір Хұдайдадтың ыдысын ұстап тұрады» [7, 88-89 бб.]. Бұл екі тостаған әдейі хан мен Хұдайдадқа арналған. Ал енді екінші артықшылық (он біріншісі) – «жарлыққа мәр басуға берілген құқық» [7, 89 б.], яғни жарлық жазылып біткен соң оның соңына Әмір Хұдайдад мәр басады, ал осы мәр басылған қатардың бас жағына хан мәрін басады. Үшінші, яғни он екінші артықшылық тарихи шығармада айтылмайды. Осы барлық он екі артықшылықты Хызыр Қожа хан Хұдайдадтың атына жазып, өз жарлығын шығарған.

Он екі артықшылық Хұдайдадтан кейін оның үлкен ұлы Мұхаммед Шах гурағанға, ал одан кейін екінші ұлы Саййид Ахмад мырзаның Әмір Саййид Әли атты ұлына өтеді. Одан Әмір Саййид Әлидің ұлы Мұхаммед Хайдар мырзаға өтіп, одан оның ұлы Мұхаммед Хұсайын мырзаға, сөутіп атадан балаға мұра ретінде М.Х. Дулатиге дейін жетеді. Бұл жерде М.Х. Дулатидың төртінші атасы Саййид Ахмад мырза науқас болғандықтан, ол ханның берген артықшылықтарына ие болмаған секілді.

Әмір Хұдайдад ерекше немесе әулие адам болған. Оның тоқсан жеті жасқа келіп, Меккеге қажылыққа баруы және сол жердегі ұлы, атакты адамдардың түсіне кіруі, яғни Мұхаммед пайғамбардың өзі оларға (Меккедегі зиялы адамдар, яғни ұлы, атакты деп отырғанымыз осылар) аян бергені көп нәрсені аңғартса керек. Бұл оқиға туралы оның ұрпағы Мырза Хайдар былай деп жазады: «Ол (Хұдайдад –Е.Б.) қажылық жасап қайтуға Уәйс ханнан неше мәрте рұқсат сұрап өтінгенімен, ешбір нәтиже бермейді» [7, 98-99 бб.]. Сол себепті Ұлықбектің көмегіне сүйенуге мәжбүр болады. Оның бұл қулығы іске асып, ойлағанындай Меккеге сапар шегеді. Оқиға ары қарай былайша өрбиді: «Хұдайдад және әйелі өзінің нөкерлерімен Мединеге аттанады. Бір кедейдің үйіне тоқтап, сол күні түнде әмірдің жағдайы нашарлады. Ол, Шах Хұсайын Барласқа «Йа-син» сүресін оқуға бұйырады. «Мислахум бала» аятына келгенде демі таусылып, о дүниелік болды. Ертесінде Мединенің қайырымды адамдары және көптеген халық келіп, бізден былай деп сұрады: «Бүгін түнде біреу қайтыс болды ма?» Біз растадық. Барлығы келіп көңіл айтып, былай деді: «Барлығымыз түні бойы түсімізде пайғамбарды көріп шықтық. Ол, - «бүгін түнде маған мінажат ету үшін, бізге алыс жақтан қонақ келді. Бірақ, ол осында қайтыс болды. Оны Осман халифтың зиратының жанына жерлендер» - деп, сызықпен белгілеп берді. Таңертең барлығымыз сол жерге барып едік сызылған белгіні көрдік». Мединенің барлық жақсы-жайсандары, құдайдың бақытты құлы деген атаққа ие болған оны, Осман халифтың зиратының жанына үлкен атақ және құрметпен жерледі» [7, 100 б.].

Ал Қашқарда жүрген кезінде де Хұдайдад барлық мал-мүлкін, қалмақтардың қолына түскен тұтқын мұсылмандарды босатуға жұмсап, оларды екі есе бағасына сатып алып,

бастарына бостандық әперіп отырған. Осы мысалдардан, біз, Хұдайдадтың мұсылман дінін өте құрметтейтінің куәсі боламыз.

Хұдайдадтан екі ұл болған. Үлкені Мұхаммед Шах Гураган, екіншісі Саййид Ахмад мырза М.Х. Дулатидың алтыншы атасы – Болатшы (шамамен 1300-1355 жылдары өмір сүрген) [5, 24 б.]. Дулат тайпасының үстем табынан шыққан әмір Болатшы Мауереннахрдан бөлектенген хандық құрмақ болып, өзінің басшылық жағдайын нығайтуға және феодалдық егестерді бәсеңдетуге үміттенді. Өйткені бұл уақытта, Шағатай ұлысы өзінің құлдырау кезеңін басынан өткізіп, ыдырап жатқан болатын. Осындай саяси тұрақсыздықты жойған Әмір Болатшы, Жетісу мен Шығыс Түркістанда өз билігін нығайтқанымен, көршілес Мауереннахр феодалдары сияқты қалыптасқан дәстүрді бұзуға және Шыңғыс әулетінен билікті тартып алуға батылы бармады. Сондықтан ол, Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде қалыптасқан Моғолстан мемлекетінің әміршісі деп, Шағатай әулетінен тарайтын 18 жастағы Тоғылық Темірді қалады. «Он сегіз жасында (Тоғылық Темір–Е.Б.) хан болды, жиырма төрт жасында мұсылман болды, ал отыз төрт жасында өлді» [7, 48 б.].

Күрделі, саяси жағынан тұрақсыз жағдайда, Тоғылық Темірдің билігін күшейтіп қана қоймай, мемлекетті нығайтуға қосқан ерекше үлесін ескеріп, Әмір Болатшыға бұрыннан бар жеті артықшылыққа және екеуін қосып береді. Сонымен, оның барлығы тоғыз болады. (Ескерту: М.Х. Дулатидың ата-бабаларына хан тарапынан берілген артықшылықтардың ұзын-саны он екі болғанын және оның 10-11-12-рі Әмір Хұдайдадтың еншісіне тигенін жоғарыда айтқанбыз). «Біріншісі (сегізінші) – ол, ханға баяндамай-ақ өз бетінше қосынның әмірі, яғни мың нөкердің әмірі қызметіне тағайындау және оны орнынан алу хұқығына ие болады. Екіншісі (тоғызыншы) - Әмір Болатшы ұрпақтарының тоғыз мәрте кінәлі болғанша жауапқа тартылмайтындығы...» [7, 88 б.].

Әмір Болатшы бес ағайынды болған. Олардың үлкені Әмір Тулақ, екіншісі - Әмір Болатшының өзі, үшіншісі - Әмір Шамса-ад-Дин, төртіншісі - Әмір Қамар-ад-Дин, бесіншісі - Әмір Шайх Дәулет. Алғаш рет «Ұлысбек» деген атақ Әмір Тулаққа бұйырған. Ол өлгеннен кейін, ұлысбегілікке Әмір Болатшының өзі бекітілді. Бұл мемлекеттік шеннің маңызын – «Ұлысбектің билігі ханнан кейінгі шексіз билік болған» [8] -деп, көрсетті тарихшы-ғалым С.Жолдасбайұлы.

Ұлы бабамыздың жетінші атасы – Өртөбе. Мырза Хайдар – дулат руының шонжарлары Шығыс Түркістандағы өз иелігін (иқта) XIII ғасырда-ақ алған деп жазады. «Шағатай хан өз мемлекетін үлестерге бөлгенде, ол Әмір Болатшының атасы Өртөбеге Маңлай Сүбені (облысын) берді... Оның шығыс шекарасы – Құсан мен Тарбүкір; батыс шекарасы – Шаш, Ғаз бен Жакишман, оның соңғысы Ферғана уәлаятында орналасқан; солтүстік шекарасы – Ыстықкөл, ал оңтүстігінде – Жарқан мен Сарыұйғыр. Осы аталған бүкіл аумақ Маңлай Сүбе аталды» [9]. Маңлай Сүбе сөзі – «Күнгеі жақ» ұғымын беріп, осы күнге Қашғарияны айтқан [10].

Өртөбе бидің сіңірген ерекше еңбегі үшін, оған Шыңғысханның өзі жеті артықшылық берген. Солардың бір-екеуін айтар болсақ: «төртіншісі – хан кеңесінде, ол (Өртөбе –Е.Б.) қару-жарағымен отыра алады. Ал, моғолдарда мынадай тәртіп бар: Кеңесте ханнан басқаның барлығына сауыт-сайманмен отыруға тыйым салынған... Алтыншысы – ол барша моғол ұлысының әмірі болып табылады және жорықтарда оның аты былай жазылады: «Моғол ұлысының сардары (басшысы)»...» [7, 83 б.].

Сонау Шыңғыс хан дәуірінде үлкен беделге ие болған, бабалары Өртөбеден бастау алған үлкен бедел мен атақ, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырған. Сонымен М.Х. Дулатидың шығу тегін былайша келтіруге болады: М.Х. Дулати – Мырза Мұхаммед Хұсайын гураган – Мұхаммед Хайдар мырза гураган – Әмір Саййид Әли гураган – Саййид Ахмад мырза – Хұдайдад – Болатшы – Өртөбе би. Бұлардың барлығы да мемлекет ісіне араласып, тек

Саййид Ахмад мырзадан басқаларының барлығы «Ұлысбегі» – деген жоғары лауазымды қызметте болған.

Өздері қойған адамды хан етіп бекіте отырып, нақ осы аталған дулат әмірлері ел ішіндегі өз ықпалын нығайтып қана қоймай, сонымен қатар өз иеліктерін түрік әмірлерінің билік үшін шиеленіскен күресі жүріп жатқан Ферғана мен Мауереннахр тарапынан болатын шапқыншылықтан қорғауға, ол былай тұрсын, көрші елдердің ішкі істеріне араласуға тырысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 2-том.– Алматы: Атамұра, 2010. – 121 б.
2. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. – Ташкент: АН РУзб., 1996. – 190 б.
3. Заһир ад-Дин Мухаммед Бабыр. Бабырнама. Қазақ тілінде сөйлеткен Б. Қожабекұлы.– Алматы: Ататек, 1993. – 234 б.
4. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы: Рауан, 1995. – 178 б.
5. Асқаров А., Байбатша Ә. Ұлы тұлғаның өмір дерегі және ата-тегі // М.Х. Дулати: Ойшыл. Тарихшы. Жазушы. Қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конф. материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 27 б.
6. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. А.: Наука, 1996. – 185 б.
7. Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. Предисловие ко второму изданию М.К. Козыбаева, К.А. Пищулина. – Алматы: Наука, 1999. – 97 б.
8. Жолдасбайұлы С. М.Х. Дулати және XV-XVI ғғ. Қазақ хандығы.– Алматы, 2000.– 14-15 бб.
9. Акимовский О.Ф. Хронология правителей восточной части Чагатайского улуса // Восточный Туркестан и Средняя Азия. – М., 1984. – 156-157 бб.
10. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV - начале XVI веков (Вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата: Наука, 1977. – 271-272 бб.

УДК 94 (574)

ОЙЖАЙЛАУ ҚОРҒАНДАРЫ

Р.Қ. Жұманов - магистрант

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Сламбеков Зарықбек Сламбекұлы

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қаласы,

Zhumanov-roma@mail.ru

Бұл мақалада Еуразия көне тарихында Жетісу өңірі ерекше маңызға ие. Өйткені бұл мәдени-тарихи өңір ілкі замандардан бері адамзат дамуындағы күрделі үдерістермен тығыз байланысты. Мұнда ерте темір дәуірі кезінде бірнеше археологиялық мәдениеттер қалыптасып, дамығандығын археологиялық мәліметтер толыққанды растап отыр. Алайда өңірдің ежелгі тарихы әлі күнге дейін кешенді түрде зерттелінген жоқ. Мұның өзі біз таңдап алған тақырыптың өзектілігін көрсетеді. Еуразия тарихы мен өркениетінің көптеген түйткілді мәселелерінің түйінін шешетін Жетісу өңірінің ерте темір дәуірі ескерткіштері болып табылады. Аталған тарихи аймақта қола және ерте темір дәуірінде тіршілік еткен тұрғындардың мәдениетін зерттеу отандық тарихнамадағы

көкейкесті мәселелердің бірі екендігін оның жалпы Еуразия тарихымен тікелей байланысты екендігі де аңғартады.

В этой статье древней истории Евразии земли Семиречье имеют особое значение, так как эти историко-культурные области с древних времен были тесно связаны со сложными процессами развития человечества. Несомненно, памятники раннего железного века Семиречья дают возможность решить немало трудных и спорных проблем в истории цивилизации Евразии.

In the ancient history of the Eurasian region of Zhetisy has a particular importance as the special historical and cultural region, where since ancient times, there are a complex ethno-cultural processes, migrations and diffusions.

Many events that radically influenced the historical fate of many nations and changed ethnical appearance beyond recognition of vast Eurasian continent, had a direct impact on the region studied by us. During the first millennium B.C. there were various cultural communities and archaeological cultures that have consistently succeeded one another, transformed and created the basis for subsequent development of cultural phenomena.

Кілт сөздер: қорған, топографиялық сызба, теодолиттік жүріс, конус, дәліз, анимизм.

Еліміз егемен ел болып, тәуелсіз мемлекет болғаннан кейін отандық археология өзінің жаңа тынысын ашып, осы сала өкілдері ұлан ғайыр қазақ даласының ежелгі мекендеушілерінің мәдениетін, тұрмыс-салты мен шаруашылық ерекшеліктерін зерттеуге бел шеше кірісе бастады. «Телескоп астрономия ғылымы үшін қаншалықты маңызды болса, археология да тарих үшін соншалықты маңызды» деп атакты ағылшын археологы Гордон Вир Чайлд айтқанындай, қазіргі кезде тарихымызға, төл мәдениетімізге қатысты құнды болып саналатын көне жәдігерлерді тауып, оларды зерттеу мен жариялауда көптеген археолог ғалымдарымыз еңбек етуде.

Жетісу өңіріндегі ерте темір дәуіріне жататын сырға толы құпиясы ашылмаған қорғандар көп. Сақ тайпаларының қорғандары Алакөл ауданы территориясында Лепсі ауылының батысында 1,5 км, Лепсі өзенінің сол жағалауында 200 м жерде, оңтүстігінде Белтерек тауынан 1 км жазық алаңқайда орналасқан.

2008-2009 жылдардың жазғы маусымдарында «Жер-Су» корпорацияның демеушілігімен (президенті Б.К.Оспанов) Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің археологиялық-этнологиялық орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор Әбдеш Төлеубаев жетекшілігімен «Үйгентас» археологиялық экспедициясы Ойжайлау бөктеріндегі қорғандарға зерттеу жүргізді.

Профессор Әбдеш Төлеубаев ондағы қорғандары III-VIII ғасырдағы сақ мәдениетіне жатады деп жорамалдайды. Тарих ғылымдарының кандидаты Ғани Омаровтың айтуы бойынша, осы маңда түрік заманына жататындары да бар көрінеді. «Үйгентас» археологиялық экспедициясының зерттеуіне сүйенсек, Ойжайлау қорғандары біздің заманымыз дейінгі III-VIII ғасырдағы сақ мәдениетіне жатады. 2009 жылы жазында аталмыш экспедицияға алғаш рет Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті Гуманитарлық факультеті тарих мамандығының студенттері қатысты. Жетекшілік-тарих ғылымдарының кандидаты Байғабатова Назгүл Қажымұратқызымен бірге «Үйгентас» археологиялық экспедицияға қазба-зерттеу жұмыстарына 3 жыл ат салыстық.

Сондай-ақ экспедицияға Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің, Семей педагогикалық институтының, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің, Семей геодезия және картография колледжінің ұстаздары, магистранттары мен студенттері қатысты [1, 48-49 бб.].

Басқа оқу орындарының студенттерімен бірге болуымыз олармен достық қарым-қатынас орнатып қана, қоймай, сонымен қатар бір-бірімізбен пікір, тәжірибе алмасуымызға да септігін тигізді. Бұл қазба жұмыстарына біздің қатысуымыз өзіміздің теориялық алған біліміздің практикалық түрде шындалған шағы болды. Себебі қорған басында жүріп, ол

қорғанды дұрыс қазудың қыр-сырларын үйреніп, білмегенімізді үйреніп, білгенімізді жетілдіріп, «жүз рет естігеннен бір рет көрген артық» дегенге көзіміз жеткіздік. Бұл қорғандар көк майсалы шөп және тас үйінділерінен тұрғызылған. Қорған конус түрінде үсті дөңгелек жартылай төбе тәрізді орналасқан. Тарих ғылымдарының кандидаты Жұматаев Ринаттың пікір алысу барысында қорғандарды тұрғызуға Лепсі өзенінен тас алынғаны туралы мәлімет айтты. Ойжайлау бөктеріндегі қорғандар ата-бабаларымыздың еңбегімен алып тастармен қалап тұрғызылған. Сондай-ақ қорғандарды салу жұмысына да көп жұмыс күші жұмсалғаны белгілі. Сақтардың Ойжайлау қорғаны - біздің заманымыз дейінгі III-VIII ғасырлардан қалған ерекше тарихи ескерткіш [2, 4 б.].

Осы өңірді мекендеген тайпалардың Қазақстан халқының тарихи қалыптасуына, мәдениетінің өркен жаюына өзіндік қосар үлесі, алар орны бар.

Өйткені, Ойжайлау тас қорғаны Қазақстан территориясындағы көп кездесе бермейтін ерекше тарихи-археологиялық бірегей ескерткіштер қатарына жатады.

Қорған ел ішінде «үйілген тас» деп аталып, оның табиғи еместігі ертеден мәлім болған. Бертінгі уақытта қорған құрылысының тастары әртүрлі қажеттіліктерге байланысты алынған. Осындай әрекеттердің нәтижесінде тас алынған шұңқырларға желмен топырақ толып, бұталар өсіп кеткен. Мұндай шұңқырлардың жалпы саны-15. Орта тұсындағы ірілеу шұңқырлардың үлкенінде қайың, терек өсік шыққан. Шұңқырлардың ені әр түрлі. Осы шұңқырлар қорғанның авариялық жағдайда екендігін дәлелдейді.

Жалпы қорған өзеннің малта тастары мен таудың жақпар қара тастарынан құралған. Қорғанның көріністері қазбаға дейін түрлі бағыттардан фото және видеобейнелерге алынып, топографиялық сызбасы салынған.

Қорғанның сыртын айналдыра теодолиттік жүріс жасалды. Қорғанның диаметрі: СО-65,2м, ШБ-63,2 м. Биіктігі оңтүстік етегіндегі шартты түрде алынған нөлдік репермен есептегенде 1,7 м. Бетін шым қабаты басқан сыртқы айналма тас қоршаудың ені-3,5-4 м. Қорғанның оңтүстік жағы солтүстік бөлігіне қарағанда әлде қайда биік орналасқан. Зерттеу нысанының географиялық координатасы И 45 55,5 «Е 080 34 56,4» болса, теңіз деңгейінен салыстырғандағы биіктігі 970 м.

Қазба жұмыстарының алдында қорған аумағында өсіп тұрған ағаштар мен бұталар, шөптер кесіліп орылды. Соның нәтижесінде қорғанның толық келбеті анықталып, ол жан-жағынан фотосуретке түсірілді. Сыртқы белдеу көрсетіп тұрғандай, қорған келбеті дөңгелек. Дала көсемдері жерленетін алып тас құрылыс. Жоғары беті біршама қалың ұсақ тастармен, жақпар тастармен жабылған. Астыңғы қабаттарындағы тастар ірі, көбінесе жұмыр келетін өзен тастары. Қорғанның еніс тұстарын, етек жақтарын, әсіресе оңтүстік-шығыс бөлігін топырақ басып кеткен.

Қорғанды жоспарға түсіруге және қазба жұмыстарын жүргізуге ыңғайлы болу үшін көлемі 5х5 болатын шартты торлар жасалды. Соның негізінде солтүстік-оңтүстік және шығыс-батыс бағыттары бойынша қорғанның кескіні (профилі) өлшеніп, сызбасы қағазға түсірілді.

Қазба жұмыстары қорғанның төрт бағытынан құрылыстың шеттерін анықтау мен қазба тілігін салу үшін қазу мен тазалаудан басталды. Қорғанның батыс жақ етегін аршу барысында шашылған бірнеше керамикалық ыдыстың сынықтары алынды. Ерте темір заманына жататын ол керамикалық сынықтардың түстері қызғылт, орнаменттері жоқ. Көлемдері 2х2,5, 2х1х2см, қалыңдықтары 0,8см.

2009 жылғы жазғы маусымда аталмыш қорған толығымен зерттелді. Жұмыс барысында Ойжайлау қорғанның орталық тұсы кеңейтіліп, тас қаландылары бұрынғы жер беті деңгейіне жеткізілді. Сонымен қатар қорғанның ойық тұстарын тексеру мақсатында шурфтар салынып, қорғанның орта тұсын бойлай оңтүстік бағытта тілік жүргізілді. Жұмыс

қорытындысы бойынша аталмыш қорғанның жерлеу дәстүрі жер бетінде жүргізілгендігі анықталып, бұл ескерткіштің Аржан обасымен ұқсастығы байқалды.

Осылармен қатар №1 қорғанның жанынан кішірек №2 қорғанда қазба жұмыстары жүргізілді. Ол Үлкен қорғанның солтүстік шығысында 60 метрдей қашықтықта орналасқан. Қазбаға дейін қорғанның беткі қабатын шым басып жатты. Кейбір тұстарының тастары жер бетіне шығып көрініп жатты. Шым қабаты алынған кезде қорғанның таудың жақпар тастарынан және өзеннің жұмыр тастарынан үйілгендігі анықталды. Қорғанның сырт келбеті дөңгелек, диаметрі 11 м, биіктігі нөлдік нүктеден 85 см. Тас қабаты толық ашылғаннан кейін қабір шұңқырын анықтау мақсатында қорғанның дәл ортасынан 2+2 метр ендікте тазалау жұмыстары басталды.

Нәтижесінде батыс-шығыс бағытында созылған қабір дағының ізі байқалды. Қабір дағын тереңдету жұмыстары барысында бірнеше қабат тастардың шоғыры ашылды. Бұл қабір шұңқырының таспен көмілгендігін көрсетеді. Осыдан кейін барып қабір шұңқырындағы тастар толық тазартылды. Жұмыс барысында соңғы қатар тастар бетінен жылқы сүйектері аршылды. Оның астынан жылқы әбзелінің кейбір бөлшектері табылды. Бұл қорғанында өз заманында тоналғандығын қабір ішінде шашырап жатқан сүйек қалдықтары дәлелдейді.

Сондай-ақ кішірек №2 қорғанды қазу барысында жылқы сүйектері табылды. Сақ сенімі бойынша о дүниеде өмір сүреді деген сеніммен жылқы малын иесімен бірге жерлеген. Сол қорғанда ағаштың қалдықтары табылды. Сақ заманның кезінде мәйіт бетін ағашпен жерлеген, содан кейін тас үйген. Бірақта қорғаннан мәйіт табылған жоқ. Үлкен тастармен қаланған, алып қорған болып табылады. Қазақ халқының шұрайлы да, кең жазық даласының тылсым сырларын зерттеп ашуда, жанашыл студенттердің қосқан үлесі зор.

Археологтар әр уақыттарда Қазақстанның түрлі түкпірлерінен сақ патшаларының қорғандарын тауып жатыр. Тарихшылардың айтуынша, әрбір көшпенді рудың көсемдерін жерлейтін өз қорымдары болған. Бабалар дәстүрі бойынша сақ патшалары қай жерде қаза тапса да, оның денесі әулет қорымына әкеліп жерленген. Және бұл қорғандар қасиетті саналған. Мүмкін Ойжайлау қорғандарын қазба-зерттеу жұмыстарды көп жүргізсек патша қорғандарын да табамыз деп ойлаймын.

2010 жылы Ойжайлау бөктерінде №3 қорғанды қазу жұмысын жүргізді. Жалпы қорған өзеннің малта тастары мен таудың жақпар қара тастарынан құралған. Қорғанның көріністері қазбаға дейін түрлі бағыттардан фото және видеобейнелерге алынып, топографиялық сызбасы салынады [1, 51 б.].

Қазба жұмыстарының алдында қорған аумағында өсіп тұрған ағаштар мен бұталар, шөптер кесіліп орылды. Қазба жұмыстары қорғанның төрт бағытынан құрылыстың шеттерін анықтау мен қазба тілігін салу үшін қазу мен тазалаудан басталады. Қорған биіктігі 5 метр болып табылады. Қазу барысында тұрмыстық заттар табылды. Қорғанды тереңірек қазу барысында қабір табылды. Басы батысқа қаратып жерленген баланың сүйегі мен адам сүйектерінің шашындылары шықты. Одан ары тереңірек қазу барысында алыстан қарағанда күнге және жылқының тағасына ұқсас тас қиыршықтары шыға бастады. Ежелгі грек авторларының хабарламаларында қарағанда сақ күнге табынған, оны «әмірші» таныған. Біздің пайымдауымызша сақтар күнге байланыстырып тастармен қалаған шығар.

Күнге ұқсас дөңгеленген тастардың қасында тастардан қаланған ұзын дәліз табылды. Ол дәліз сырттан жерлеу орнына кіретін жол болғаны анықталды. Дәліз қорғанның шығыс жағына салынған. Ежелгі сақтар дәлізді күн қай жақтан шығатын жерге салынған. Дәліз қасында қайрақ табылды. Қайрақ жалпақ, байлайтын жердің тесігі бар. Ежелгі сақтар қаруларын қайрақпен қайраған және қайрақты іліп жүрген. Бірақта қорған сол заманда тоналғаны анықталды. Қорғаннан айна, сақина табылды. Бірақта сақина ағаштан жасалған. Айна кішкентай түрде кішкене қара басқан. Олар тұрмыстық заттар болып табылады.

Ойжайлау бөктерінің №3 қорғанның қасынан кішірек №4 қорғанда қазба жұмыстары жүргізілді.

Қорғанның қазбаға дейін қорғанның беткі қабатын шым басып жатты. Кейбір тұстарының тастары жер бетіне шығып көрініп жатты. Шым қабаты алынған кезде қорғанның таудың жақпар тастарынан және өзеннің жұмыр тастарынан үйілгенігі анықталды [1, 51 б.].

Қорғанды қазу барысында, тастар алынып қабір табылды. Қабір ішінде басы жоқ дене сүйектерінің қасында кішкентай дөңгеленген көк түсті моншақтар жатты. Дене сүйектері шалқасынан жатыр. Қорғандағы көк моншақ аспан әлемін білдіреді. Жерленген адам шайқасқа қатысқан болу керек. Бұл үлкен олжа болды.

Ойжайлау қорғанынан қасында кіші оба зерттеу жүргізіліп табылды. Оба қиыршық тастармен қаланған. 116 см. тереңдікте адам сүйектері табылды. Адам қанқасы шалқасынан жатыр. Ойжайлау қорғаннан тұмыстық заттар табылып жатыр немесе қыш ыдыстар сынық күйінде табылып жатыр.

Сақ заманында тайпалас адамдар өлген кісінің қаруын, айнасын және қыш ыдыстарын әдейі сындырғанда, өлген адамның жанымен бірге өліктер еліне жететін заттардың жанын азат етуге көмектестік деп сенген. Сақтар анимизмге сенген. Анимизм - яғни түрлі қолданыс заттарының жаны болады деген сенім деп түсіндіруге болады. Сондықтан сақ тайпаларынан қалған мәдени ескерткіштерді бұдан да ары қарай зерттеп, әсіресе олардың діни наным-сенімдеріне қатысты тұстарын зерделеу тарихымыздың ақтандақ беттері үшін де қажет екендігі сөзсіз. [3, 261б.].

Үйгентас тауының қасында сақ дәуіріне жататын алып қорғандар бар. Дәу тастармен қалаған алып төбелер және қорғандарды қазуға жұмыс күші керек. Ойжайлау көшпелілердің орталығы болған. Беймәлім беттері әлі ашылған жоқ [4, 2 б.].

Қорыта келгенде, қазіргі таңда Қазақстан тарихын жазу үшін, оның жерінің әр пұштағының асты-үсті, яғни археологиялық деректермен жер бетіндегі тарихи-мәдени ескерткіштері қоса зерттелуі қажет. Сондықтан халқымыздың тағылымды тарихы мен жоғары мәдениетімізді көрсететін асыл мұрамызды мирас ете отырып оны әрқашан терең түйсіне, зерттей беруіміз тиіс. Болашақта темір дәуірін зерттеу одан әрі ілгерілесе, республика аумағында темір дәуірінің мәдениеті шоғырланған аймақтар көбейіп, толығырақ түсері анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1) Төлеубаев Ә.,Т, Байғабатова Н.Қ, Омаров Ғ., Жұматаев Р.,С, Исақов Қ.,А. Ойжайлау ерте темір дәуірі обасының зерттелуінің кейбір мәселелері // «Жансүгіров тағылымы» атты республикалық ғылыми – практикалық конференция материалдары. – Талдықорған, – 2009. – 48-52 б.

2) Абдраһим М. Теория мен практиканың ұштасуы // І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің газеті. – 2009. – 4 б.

3) Карикулова Б.Ш. Сақ тайпаларының діни наным – сенімдері // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2010. – №1(56). – 261 б.

4) Қажет А. Ескерткіштер ескерусіз қалмасын // Жетісу қоғамдық-саяси газеті. – 2011. – 2 б.

ӘОЖ 378-058 (091)(574)

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ- ТӘРБИЕ ҮРДСІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Г.М. Жусанбаева, т.ғ.к.,

Абай атындағы Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы

Мақалада Алаш қозғалысы едәуір маңызды қоғамдық-саяси қозғалыс ретінде қарастырылады. Қозғалыс қазақ елінің ұлттық тарихындағы алатын рөлі өте маңызды, халықтың мәдени және рухани дамуына ерекше ықпал еткен тарихи оқиға болып табылады.

В статье рассматривается движение Алаш, являясь значительным общественно-политическим движением, занимает важное место в национальной истории казахского народа, с этим оно оказало народу особое влияние на духовное и культурное развитие нашего народа.

In the article is examined motion of Alash, being considerable social and political motion, occupies an important place in national history of the Kazakh people, with it it rendered to the people the special influence on spiritual and cultural development of our people.

Ұлттық тарихымызда маңызды орын алатын Алаш қозғалысы – ірі саяси-қоғамдық қозғалыс болуымен бірге халқымыздың рухани-мәдени өрлеуіне айрықша ықпал еткен үлкен оқиға да еді. Осы рухани-мәдени зор қозғалыс тудырған Алаш қайраткерлері мұрасының алуандығы мен байлығы сан тараулы ғылымға өрісті жол, өміршең ізденіс болары хақ. Алаш кезеңі қалыптастырған зиялы қауым өкілдерінің еңбектері, тіл жолындағы күрестері – сол дәуірдің тарихи мәні бар деректері ғана емес, сонымен бірге өміршең дәстүр қалыптастырар тағылымды мұра болуымен де құнды /1/.

Алаш қайраткерлері мұрасынан алатын тағылым орасан. Өйткені олардың қай-қайсысы да өз заманында ұлттық санамызды оятуға, ұлттық рухани құндылықтарымызды ұштауға, дербес елдігімізді тәуелсіздікке ұластыруға қажыр-қайраттарын, қабілеттері мен білімдерін сарп етті. Олар осындай ұлы максаттардан шыға отырып, туған халқы үшін риясыз еңбек етті.

Алаш зиялылары қалдырған мол мұра сол ұлы тапшыныстың куәсіндей бізге жетіп отыр. Бүгінгі ұрпақ осы асыл қазынаны игере отырып, ұлттық мұраттардан тағылым ала білуі керек. «Алаштың» тарихи маңызына ерекше мән бере отырып, Елбасымыз Н.Назарбаев: «Алаштың асыл аманаты бізге тарихи-мәдени бірегейлігімізді, қарапайым тілмен айтсақ, қазақы қалпымызды қасиеттеп сақтауға міндеттейді», - деген болатын.

Елбасының бұл сөзі Алаш аманатын сақтауда, олардың елдік мұраттарын іске асыруда бәрімізге жолбасшы бола отырып, алаштықтар мұрасының шынайы әрі терең ұлттық мазмұнда болғандығын да танытады. Олардың саяси күрестері, шығармашылық жолы таза ұлттық мазмұнда бола отырып, біздің қазақтығымызды әйгілеп тұрды.

1985 жылдың сәуір айынан басталған КСРО-дағы қайта құру жариялылық пен демократияға кеңінен жол ашты. Осы тұрғыдағы нақты жаңғыру қайта құрудың "екінші кезеңінде", атап айтқанда, 1988 жылдан бастап, толығымен өз күшіне ене бастады. 1980 жылдардың аяғында Қазақстанның мемлекеттік егемендігі мен ұлттық тәуелсіздік мәселелері алдыңғы қатарға шыға бастады. Қоғамдағы түрлі қайшылықтар мен жалпы даму үдерісінің күрделене түсуіне қарамастан, халық шын мәніндегі рухани және саяси еркіндікке ұмтылды.

XX ғасыр басындағы қазақ зиялы қауымының шығармашылық-мәдени мұраларының ақталуына орай, отаршылдық саясаттың нәтижесінде бұрмаланып келген

ұлттық тарихтың беттерін қайтадан қарап, бұрын зерделеуге тиым салынып келген мәселелерге жаңа көзқарас тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік туған кезең келді.

Қазақ зиялы қауымының шығармашылық-мәдени мұраларының ақталуы республикада 1988 жылдың басынан бастап өз күшіне ене бастады. 1988 жылдың басында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жанында сталиндік репрессиялардың құрбаны болған халқымыздың ардақты ұлдары мен қыздарының саяси және шығармашылық-мәдени қызметтеріне оң баға беру туралы арнайы Комиссия құрылып, ол өз жұмысын бастады. Осылайша, саяси қудалау кезіндегі, яғни, отыз жеті-отыз сегізінші, қырық алты-елу үшінші жылдардағы жарияланымға тиым салынған шығармалар мен жекелеген авторлық құқықтар қалпына келтіріліп, «тәжірибе» жинақталған соң, ұлт зиялыларын ақтауға ұмтылыс басталды.

Қоғамдағы өзгерістермен бірге тарих ғылымында да маңызды өзгерістер орын алды. Қазақстан Республикасының Президент жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық Кеңес қабылдаған "Қазақстан Республикасының тарихи санасын қалыптастыру тұжырымдамасында" атап өтілгеніндей, "өткенді және қазіргіні ой елегінен өткізу қажеттігі Қазақстанның, оның халқының тарихи тағдырына талдау жасауды жандандырып, тереңдете түсуді мейлінше талап етеді /2/.

1997 жыл – «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу» жылы ретінде жарияланып, 31 мамыр – саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні ретінде белгіленді. Осыған орай көптеген құпия мұрағаттық құжаттардың сыры ашылды. Мәскеу мұрағатынан «Әділет» қоғамы жетекшілерінің өтініші бойынша 1938 жылы атылған адамдардың тізімі алынды. Тізімдегі 631 адамның басым көпшілігі қазақтың маңдай алды азаматтары. Осы жерде негізгі мақсат-қазақтың бетке ұстар азаматтының көзін жойып, бүтіндей бір халықты бассыз қалдыру болғаны айқын байқалады. Тізімнен қай арыстың қай күні зұлымдықтың құрбаны болғанын көруге болады. (25 ақпан күні Санжар Асфандияров, Құдайбергген Жұбанов, Сейтқали Мендешов, Измұқан Құрамысов, Сәкен Сейфуллин, 27 ақпанда Бейімбет Майлин, Ілияс Қабылов, 28 ақпанда-Ораз Жандосов). Мәскеуден жеткен тізімдегі 631 атылған адамдардың 80 пайызы-қазақтың белгілі адамдары болған/3/. Олардың көбі алаштың арыстары.

Алаш қозғалысының, жоғарыда айтып өткеніміздей, ұлттың рухани-мәдени деңгейін көтеруге сіңірген еңбегі өте зор. Мәселен, Қазақстандық тарихшылар М.Қойгелдиев пен Т.Омарбековтың ойларына, Алашорда басшылары, сайып келгенде, екі негізгі мақсатты басты назарда ұстаған. Олар: біріншіден, қазақ елін отарлық езгіден азат ету, ал екіншіден, қазақ халқы мен дәстүрлік қоғамын ортағасырлық мешеуліктен өркениетті әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму жолына алып шығу. Бәлкім, сондықтан да болар, аталмыш ғалымдар алаштық зиялы қауымды "ұлттық-демократиялық зиялы қауым (интеллигенция)" деп, ал Алаш партиясын "ұлттық-демократиялық партия" деп атағанды жөн көреді /4/.

Тоталитарлық жүйенің күйреуі мен еліміздің тәуелсіздік алуы ұлттық мәдениеттің қайта өрлеуіне кеңінен жол ашты. 80-ші жылдардың аяғында басталған тың үрдістер қазақ зиялы қауымының шығармашылық-мәдени мұраларының толығымен ақталуына алып келді. Тәуелсіздігіміздің 20 жылға жуық мерзімінде жарық көрген еңбектер де жоғарыдағы пікірлерімізді қуаттай түседі.

Егер біз Алаш қозғалысын ұлт тарихында ерекше орны бар құбылыс ретінде ғана бағалаумен шектелсек, онда біз оны түсіне алмаған ұрпақ болып шығар едік. Бізге бүгін жалпыұлттық деңгейде қорытылып жалпыұлттық деңгейде игерілген, яғни ұлттық дүниетаным мен ұстанымның іргетасы міндетін атқара алатын тарих қажет. Ал Алаш қозғалысы сол дүниетанымдық тарихтың өзегі.

XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақ ағартушыларының мұралары арқылы оқушыларды патриотизмге тәрбиелеу бүгінгі егемендік алған кезеңде іргемізде бейбітшілік

пен ұлттар достығын сақтаудың негізі болып отыр. Қазақ ағартушыларының шығармаларына ғылыми-педагогикалық тұрғыда талдау жасау барысында олардың артына қалдырған мұралары бүгінгі ұрпақтың бойында адамгершілік құндылықтар мен патриоттық рухты қалыптастыруда негізгі орын алады. Алаш қозғалысының басты мақсаты – қазақ еліне өзін-өзі басқаруға мүмкіндік беретін мемлекеттік жүйе құру, яғни оның ұлттық мемлекеттікке құқығы бар екендігін метрополияға мойындату, ал түбінде дербес мемлекеттікке қол жеткізу, қазақ жеріне ішкі Ресейден қоныс аударушылар толқынын тоқтату, әлемдік озық тәжірибеге сүйене отырып қазақ қоғамын жаңа өмір сұранысына сай өзгерту, демократиялық принциптерді қадір тұтумен бір мезгілде, әсіресе, білім мен ұлттық мәдениеттің өркен жаюына жол ашу болды.

Алаш зиялыларының ұстанған бағыты профессор М.Қойгелдиев көрсеткендей, “қазақ еліне өзін-өзі билеуге, өзінің ішкі қоғамдық мәселелерін өзі шешуге, атамекеніне өзі ие болуға мүмкіндік беретін жол” еді. 1917 жылы қараша айында жарық көрген “Алаш” партиясының бағдарламасы жалпы ұлттық мұрат ретінде осы мазмұндағы мақсаттарды белгіледі.

Алаш зиялылары өз өміріне төнген қауіпке қарамастан оқу-ағарту, білім беру мәселесін тіпті қаһарлы 1916 жылы да назардан тыс қалдырмады. Осы жылдың 7 тамызында тыл жұмыстарына шақыруға байланысты Орынборда Ә.Бөкейхановтың төрағалығымен өткен жиналыс үкімет алдына қойған өтініштерінде “Әр ауылға бір молдадан қалдыруды, Қырғыз балаларының сауатын ашу үшін әр 50 түгін сайын бір мұғалимадан ұстауды және олардың медреседен куәлігі (“Шаадат- нама”) болуын. Қалаларда мұсылман медреселерінде оқитындарды әскерге шақыртудан босатуды” сұрады. Енді “Алаш” партиясының бағдарламасы ғылым-білім мәселесі туралы не дейді екен? Аталмыш мәселе бағдарламаның тоғызыншы пунктінде қаралған және ол төмендегідей міндеттерді шешуді көздейді

- оқу орындарының есігі кімге де болса ашық һәм ақшасыз болу;
- Бастауыш мектептерде ана тілінде оқу;
- қазақтың өз тілінде орта мектеп, университет ашу;
- мұғалімдердің өзара сайлаумен қойылуы;
- ел ішінде кітапханалар ашу.

Міне, осы жолда жеңіске жеткізетін бірден-бір фактор ретінде ұлт зиялылары, “Алаш” партиясы халық-ағарту, ғылым-білім мәселесін алға тартты. Олар “қазақ баласы, енді оянбасаң, мәңгіге шейін ұйқың ашылмай, қаранғыда, құлдықта, тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кеткенің”- деп халқын оянуға, оқуға, білімге шақырды. Азамат соғысының барысында Кеңес үкіметіне ақ гвардияшылар мен интервенттер тарапынан болған қатыгездік пен зорлық “Алаш” өкілдерінің бастапқы бағыттарын өзгертуге итермеледі. А.Байтұрсынұлы “Төңкеріс және қазақтар” мақаласында Алаш зиялыларын Кеңес үкіметі жағына шақырып, ұлттық келісім тактикасына қол жеткізді. 1919 жылы 4 сәуір – Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті Алашорда мүшелеріне кешірім жариялады. 1920 жылы 9 наурыз – Алашорданы тарату туралы Қазревком шешім қабылдады.

Алаш зиялылары, қиын-қыстау кезеңдердің бәрін де қандай өкіметті қолдамасын, бәрі бір ұлттық мемлекет идеясын жоғары көтере білді. Олар, 1930- жылдардан бастап, жаппай жазаға тартылғанда да, бәрі бір, сол жалпы ұлттық идея жетегінде кетті. Олардың отаршылдық езгіге қарсы және билікке ұмтылу ұстанымдарының бәрінде, халықты жіктеп, таптар мен топтарға бөліп ыдырату емес, қайта оларды жалпы ұлттық мүдде негізіндегі бірлікке топтастыру идеялары анық байқалды. Міне, осындай міндеттерді ұлттың пайдасына шешуді мақсат тұтқан саяси күш кеңестік билікті қатты үрейлендірді. Олар 1920 жылдардың соңы- 1930 жылдардағы қуғын-сүргін барысында айыпталып, атылды. Тотаритарлық тәртіп оларды аяусыз жаныштады. Сол кезең жағдайында барлық қолдан келгенді жасаған Алаш азаматтары идеяларының бүгіндері жүзеге аса бастауы сөзсіз заңдылық.

XX ғасыр басында өмір сүрген зиялы қауымның, яғни Алаш ардақтыларының еңбектері құрап отырғандары белгілі. Алаш арыстары ұйымдастырған ұлт қозғалысының мемлекеттікті орнатудағы қарекеттері үлгі боларлықтай еді. Алаш идеясы ұлттың тұтас жері бар, өз құндылығын сақтаған, дербес дамыған ел ретінде өмір сүруді көздеген болатын. Сол бағытта Алаш зиялылары қазақ елі тарихында тұңғыш саяси ұйым, ұлттық демократиялық бағыттағы Алаш партиясын құрды. Ресей империясы құрамында Алаш автономиясын құру туралы ұсыныстарын және Алаш автономиясының ұлттық кеңесі Алашорда үкіметін жариялады. Бұл Алашорда үкіметінің басында Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары тұрды. Алаштықтар өз мақсат-мүдделерін білдірген саяси бағдарламаларын жүзеге асыруға ұмтылды. Онда қазақ елін отарлықтан азат ету, басқа да жоспарлы мақсаттарды жүзеге асыру арқылы жаңа Қазақ мемлекетін орнатып, реформа жолымен қазақ қауымын өркениетті елдер қатарына жеткізуді басты міндет етіп қойған болатын. Елбасы биылғы Жолдауында мәңгілік өз мемлекетін құру туралы Алаш идеясымен үндес ой тастаған еді. «Алаштың» асыл мұраттары біздің қазіргі әлеуметтік жаңғырту бағытымен үндес келетінін жеткізді.

Ұлттың бойында сан ғасырлар жинақталған рух пен мұраттың ұлы бұлқынысы болған Алаш қозғалысы ел тағдырына қатысты барша идеяны өзіне өзек еткені бүгінде көбімізге белгілі. Сонау XX ғасырдың басында елдің еркіндігі үшін күрескен ерлер қалаған осы қасиетті сөз тәуелсіздігіне жеткен қазақ баласына да соншалықты қымбат, аяулы ұғымға айналуға. Бұл – санамыздың жаңғыруы, тарихи тамырларымызды қастерлеуіміз, елдіктің белгісі, өсер жұрттың өнегесі. Алаш зиялыларының саяси және рухани күресіндегі негізгі мақсат, орасан міндет, ол ұлтымызды ұйыстыру, сол арқылы елдігімізді айқындау десек, онда осындай ұланғайыр сауапты істің аясында ана тілімізді сақтау мәселесі тұрды. Алаш қайраткерлерінің қай-қайсы да тілдің саяси, қоғамдық һәм рухани үлкен күш, ұлтты біріктіруші қуатты құбылыс екендігін жақсы сезінді. Алаш зиялыларының еңбектерінің алуандығы – олардың ұлт тағдырындағы маңызын әрі терең, әрі жан-жақты түсінгендігін аңғартады. Алаш зиялылары XX ғасырдың басында ұлт тәуелсіздігі мәселесін көтере отырып, ұлттың рухани-мәдени өрлеуіндегі, саяси ұйысуындағы асыл қазынаның бірегейі тіл екендігін байыптады. Сөйтіп, олар тілді сақтау, дамыту, қолданыс аясын кеңейту міндеттерін көтере келе, қазақ тілінің саяси, қоғамдық, әлеуметтік мәртебесіне ерекше мән берді. Бұл алаштықтар тарапынан тілдің саяси, әлеуметтік маңызын, ұлттың тұтасуы мен өркендеуіндегі орнын сезініп, оған тұңғыш рет берілген толымды баға болатын. Бұл да тәлімі тарихи деуге татитын Алаштың орасан өнегесі болатын. Алаш оқымыстыларының ғылыми және ғылыми-танымдық еңбектері, әр салаларға арналған оқулықтары арқылы тіліміздің ғылыми және ғылыми-көпшілік стильдерін қалыптастырды. Айталық, Ә.Бөкейханның тарих, фольклортану, әлеуметтану саласындағы ғылыми шығармалары, А.Байтұрсынұлының 1912 жылдан бастап 1928-1929 жылдарға дейін жазылып, жарияланған оқулықтары, оқу құралдары, ғылыми мақалалары, Х.Досмұхамедұлының медицина, биология, тілтану саласындағы ғылыми еңбектері, М.Тынышпаевтың тарихи зерттеулері, М.Дулатовтың тілтану, әдебиеттану, математика саласындағы ғылыми шығармашылығы, Ж.Аймауытовтың психология, әдебиеттану саласындағы ғылыми ізденістері, М.Жұмабаевтың педагогика, әдебиеттану саласындағы еңбектері, Т.Шонанұлының тілтану, әдістемеге арналған оқу құралдары мен зерттеулері, сондай-ақ Ә.Ермековтің, М.Тұрғанбаевтың, Е.Омарұлының, С.Асфендияровтың, М.Бұралқиевтың, Қ.Кеменгерұлының, С.Сәдуақасовтың ғылыми еңбектері ғылым тілінің, қазақтың ғылыми терминологиясының қалыптасуында айрықша белес болды.

XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының қызметінде құқық проблемалары елеулі орын алды, өйткені қолданыстағы патша заңдары көшпелі халықтың құқығына нұқсан келтірді, мұның наразылық туғызғаны табиғи нәрсе. Өз халқының ежелгі өз жеріндегі

қасіретті жағдайы туралы толық хабардар болған олар патша өкіметіне қазақ халқының әлеуметтік қажеттері туралы хабар жеткізуге, оның құқықтық мүдделерін қорғауға тырысты. Қазақ зиялыларының қызметінде жер туралы мәселе өзекті орын алды. Олар өздерінің ғылыми және көсемсөздік мақалаларында, патшалық өкімет орындарына әр түрлі үндеулерінде патша үкіметінің қазақ халқының өмір жағдайларына сай келмейтін заң нормаларын әділ сынға алды. Қазақ қоғамының рухани саласында етек алған заңсыздыққа өз наразылығын білдіріп отырды. Өз халқын оятуда зор рөл атқарған қазақ зиялыларының тамаша шоқ жұлдызы ХХ ғасырдың басына қарай нақ сол буыннан қалыптасты. Олар өз халқын отаршылдық бұғауынан азат, өркениетті, дербес және тәуелсіз жағдайда көруді армандады. Қазақ зиялыларының өкілдері патша өкіметін дала өңірінде білім беру ісін неғұрлым жедел жүргізгісі келмегендігі үшін сынады, ал өздері отандық ғылымды қалыптастырудың алғышарттарын жасауға ұмтылды.

Қорыта келе Ә.Бөкейхановтың мына қанатты сөзімен аяқтағым келеді: «Әр ұрпақ өзіне артқан жүкті жетер жеріне апарып тастауы керек». Аға ұрпақ өздеріне артқан жүкті жетер жеріне толық апарды. Алаштың атымен ұлы іс бастаған оның қай тұлғасы да құрмет пен марапатқа әбден лайық. Біздің құрметіміз бен марапатымыздың белгісі – олардың ұлт алдындағы еңбектерін бағалау, оны ұрпақтың рухани уызына айналдыру. Басты міндет Қазақстанды алдыңғы елдердің қатарына қосып, тәуелсіздігіміздің тұғырлы болуына үлес қосу. Тарихқа тағзым, өткенге ғибадат – Отанға, туған жерге деген құрмет. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа ұлттық тарихты оқыту мәселесі аса маңызды. Өйткені, ұлттық сана және ұлттың тарихи дүниетанымы тек қана ұлттық тарих негізінде ғана қалыптастырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шаймерден Е. Алаш зиялыларының тілдік мұрасы: арналы бастау, өміршен дәстүр // Алаштың тілдік мұрасы. Мақалалар жинағы. / Құраст. С. Шүкірұлы,
2. Қ. Әбуов. Қазақстан тарихының «ақтандақ» беттерінен. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994.
3. "Қос төңкеріс және Алаш қозғалысы". Сұхбат материалдары. Сұхбатты хаттаған Т. Омарбеков // "Ақиқат", 1991, N11 (45-46 б.б.).
4. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы, 1993.
5. Зиялылар туралы тұжырымдар // Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. - Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. - 2007. - №4. - 35-40-бб.

УДК 314.7.045

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ СЛАВЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ЖЕТИСУ (к. XIX-нач. XX вв.)

Г.М. Искакова, Н.К. Байгабатова

Жетісуский государственный университет им. И.Жансүгурова, г.Талдықорған

Мақалада славян халықтарының XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Жетісуға қоныс аудару себептері және негізгі кезеңдері саратталады. Ресей патша өкіметінің қоныс аудару саясатының мақсаты, міндеттері және этнодемографиялық ахуалына ықпал еткен салдары көрсетілген.

В статье анализируются истоки, причины и основные этапы переселения славянского населения в Жетысу в конце XIX–начале XX веков. Раскрываются цели, задачи переселенческой политики царизма в Жетысу и ее влияние на этнодемографическую ситуацию в регионе.

This article analyzed the origins, causes and the main stages of resettlement the Slavic population in Zhetysu in late XIX - early XX centuries. Disclosed goals, objectives of the resettlement policy of Tsarism in Zhetysu and its impact on the ethnodemographic situation in the region

Ключевые слова: Жетысу, славянское население, переселенческая политика, колонизация, крестьянство, Семиреченская область, этнодемографическая ситуация

Процессы формирования и развития диаспор – одна из сложных проблем исторической науки в целом, в частности исторической науки Казахстана и стран Центральной Азии. С одной стороны, это связано с различными интерпретациями доколониального, колониального и советского периодов, а также различными оценками исторического прошлого в целом. Вопросы формирования и развития диаспор представляют не только научный интерес и общественно-политическую значимость. Изучение истории диаспор способствует формированию представления о глубоких корнях полиэтничности современных центрально-азиатских обществ.

Начальный этап формирования полиэтничного состава населения Казахстана, в том числе и в Жетысу, связан, прежде всего, с процессом вхождения Казахского ханства в состав Российской империи. На протяжении XVIII – начала XX вв. на территории Казахстана появляются и численно увеличиваются разные этнические группы. Они начинают играть важную роль в социально-экономической и политической жизни края. Кроме того, они представляют собой новые культурные компоненты. Так, славяне были представлены русскими, украинцами и белорусами, поляками; тюрки – казахами, киргизами, татарами, уйгурами, дунганами, калмыками, башкирами; довольно большая доля приходилась на ираноязычное население.

Массовое переселение крестьян сопровождалось изменением этнодемографической структуры края – произошел стремительный рост численности славянского населения (в основном, русских и украинцев) как за счет миграции, так и в результате естественного прироста. По некоторым данным, русские и украинцы, вместе взятые в 1917 г. составляли более 1 миллиона 745 тысяч человек или 29,4% всего населения края [1, с. 570].

Царизм рассчитывал путем колонизации северо-западных и юго-восточных районов Казахстана переселить крестьян из внутренних губерний России и Украины и создать в их лице социальную опору в национальной окраине, а также притупить остроту классовых противоречий во внутренних губерниях.

Почти во всех вновь образованных областях целенаправленное переселение русско-украинского крестьянства началось в начале 70-х годов XIX в. и массовый характер оно приобрело в 80-х годах. В конце 1881 г. были приняты Временные правила о переселении крестьян, которые разрешали крестьянам переселяться на окраины, но лишь с позволения соответствующих органов. Особенно интенсивно все возрастающий поток пришлого населения шел в Семиреченскую область: с 1868 по 1880 гг. сюда переселилось 3224 семьи из них 2099 образовали селения, а 1225 семей обосновались в городах. За 13 лет (с 1880 по 1893 гг.) население Туркестанского края, исчислявшееся в 2 269 520 человек обоего пола, возросло до 3 102 385 чел., т.е. приблизительно на 37% в основном за счет переселенцев [2, с. 472].

С целью регулирования народного крестьянского движения был издан специальный Закон от 13 июля 1889 г. «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке причисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежние времена». Цель закона – контролировать переселенческое движение, положить

конец или, хотя бы, ограничить несанкционированные переселения. Для приобретения земельных наделов требовалось особое разрешение. Конкретно определялись районы для переселения – Томская и Тобольская губернии, а также Семипалатинская, Акмолинская и Семиреченская области. Этот акт полностью держал переселенческое движение в руках правительства, заметно ограничив частную колонизацию. Теперь для приобретения земельных наделов требовалось особое разрешение. Однако, стремление петербургских властей как-то урегулировать прежний стихийный характер миграционного процесса не совсем удалось [3, с. 458].

Неурожай и голод 1891–1892 гг. побудил массы крестьян европейской России двинуться на Восток в поисках свободных земель. К тому же проведение Транссибирской железной дороги в 1891–1905 гг. создало необходимую материальную инфраструктуру для переброски переселенцев. По данным Н.Е. Бекмахановой, уже в 1890 г. в Казахстан направились два крупных потока переселенцев – один из Полтавской губернии, а другой из Самарской (до 20 тысяч человек); средние – из Астраханской, Воронежской и Черниговской (от 10 до 13 тысяч) и небольшие – из Пермской, Саратовской, Казанской, Пензенской и Тобольской губерний (от 5 до 8 тысяч) [4, с. 97-98].

Причем, в Семиреченской области преобладали переселенцы из Воронежской, Тобольской, Томской, Пермской, Казанской, Оренбургской, Харьковской губерний; в Сырдарьинской области – Воронежской, Астраханской, Самарской, Саратовской, Тамбовской и других губерний, а также Войска Донского. Всего в Казахстан до 1897 г. мигрировало 320 тысяч переселенцев из центральных губерний России. С учетом высокого уровня естественного прироста у переселенцев в 1897 г. численность русских в Казахстане увеличилась до 544,2 тысяч человек, а удельный вес – до 12,8 %. Помимо того возросла и численность украинцев до 79,5 тысяч и удельный вес их составил 1,91% [4, с. 135-137].

Если говорить в разрезе областей, то в конце XIX в. в Семиреченской области славянское население было менее многочисленной группой, чем по другим областям. Оно составляло 71,9 тысяч человек, наиболее всего проживало в Верненском уезде – 33,7 тысяч русских и 1,8 тысяч украинцев, в Лепсинском уезде – 14,3 тысяч русских и 7,8 тысяч украинцев [4, с. 135-137].

Рубеж XIX в. – XX в. ознаменовался обострением социальных противоречий в Российской империи вызванный крупномасштабным аграрным кризисом. Прямым следствием этого стало усиление переселенческой политики в Казахстан. Взгляд правительства на переселение круто меняется после аграрных волнений сначала в 1901-1902 гг. в Полтавской и Харьковской губерниях, а затем в 1905 - 1906 гг. охвативших почти всю Россию. Усиление потока крестьян из европейской части России вынудило правительство открыть для переселения районы, ранее закрытые. Это относилось в основном к Туркестанскому краю, за исключением Семиреченской области. Запрет для переселения обосновывался отсутствием здесь свободных орошаемых земель для развития земледельческого хозяйства в связи с высокой плотностью заселения местным населением, а также дороговизной строительных работ по возведению оросительных систем. Поэтому в Семиреченскую область переселения велись до 1905 г. невысокими темпами. Наибольшее количество переселенцев прибыло в Семиречье в 1909 – 1912 гг. и 1914 г., составив 86,4 тысячи человек, или 72,6% общей численности переселенцев региона за весь период 1897 – 1916 гг. [4, с.162]. Правила «О добровольном переселении на казенные земли в области Сырдарьинскую, Ферганскую и Самаркандскую» от 10 июня 1903 г. легализовало заселение этого региона. При этом правительственная комиссия опиралась на известное примечание к статье 120-й Степного положения 1891 г. объясняющая, что те земли, которые являются излишними для кочевников, поступают в государственный фонд.

С ростом потока переселенцев появилась необходимость создания специального комитета для контроля над процессом переселения, обеспечения переселенцев землей и решения социальных нужд. С этой целью 14 февраля 1905 года в Жетысу был создан Переселенческий комитет при министерстве земледелия и государственной собственности. Он занимался всеми переселенческими делами.

Теперь переселенцы из российских губерний обязаны были сначала зарегистрироваться в Переселенческом комитете. Об этом свидетельствуют статистические документы. Например, в ведомостях 1907-1908 гг. показаны количество зарегистрированных переселенцев и размеры «излишков» в Верненском, Пишпекском, Капальском, Прежевальском, Жаркентском и Лепсинском уездах. В данных уездах по решению Временной комиссии из 235169 десятин земель 26526 десятин земли было выделено на каждую «душу». В целом, до 1 августа 1908 г. в крае было зарегистрировано «9942 семьи в их составе 30003 мужчин» [5, с. 100]. В основном это были переселенцы из Сибири. В статистических ведомостях за 1906-1907 гг. указаны основные области, откуда шел большой поток переселенцев в Жетысу. Это переселенцы из Воронежской, Тобольской, Томской и Полтавской губерний. Надо также отметить, что в Жетысу переселялись также из Акмолинской, Семипалатинской, Сырдарьинской и Тургайской областей. Таким образом, в конце 1908 г. в Жетысу было «зарегистрировано всего 8403 семей и 52893 человека. Из них 28493 мужского пола и 24400 женского пола» [5, с. 100].

Учитывая благоприятные климатические условия, наличие плодородных земель количество русских крестьян переселенцев в Жетысуский край росло с каждым годом. Если вначале переселение в Жетысу шло стихийно, то с 1910 г. Переселенческий комитет принимает решение о регулировании данного процесса. При этом говорится о необходимости переселять сюда крестьян, имеющие опыт и знания по ведению земледельческого хозяйства и могут способствовать его интенсивному развитию. Особенно, в частности садоводческого и бахчевого хозяйства. Поэтому основными районами переселения определялись Екатеринославская, Таврическая, Полтавская и Херсонская губернии. В связи с этим нужно было срочно построить линию железной дороги. Таким образом, Туркестанский край также предполагалось заселить лицами православного вероисповедания, к тому же достаточно обеспеченными людьми. Подушевой надел ограничивался до 3 десятин орошаемой земли, но зато пастбищной земли выдавалось по потребностям.

По материалам экспедиции, возглавленной П.П. Румянцевым, в 1913 г. в Семиреченской области получило развитие выращивание садоводческих и бахчевых культур. Так, количество плодовых деревьев составило: 240176 яблонь и груш, 112319 урюка и 9304 кустарника винограда [5, с. 101].

Однако переселение сопровождалось изъятием земель у казахского населения. Изъятие земель у коренного населения шло грубым и незаконным методом. Так, заведующий Семиреченским переселенческим районом С.Н. Велецкий утверждал, что эти земли являются государственными, и они предоставлены казахам во временное пользование; если потребовалось образовать «переселенческий участок, необходимо часть их (аулов) переместить, ... и сгустить киргизские зимовки в другие места» [6]. Сенатор К.К. Пален в ходе проведения ревизии по Туркестанскому краю свидетельствовал, что те земли, на которые перемещались казахи, были «каменистой, негодной к орошению степью» [1, с. 596].

Анализ данных 360,7 тысяч мигрантов, прибывших в казахскую степь в 1906-1912 гг. в ходе Столыпинской аграрной реформы, показывает, что 80,6 % их являлись выходцами из Украины, а оставшиеся 19,4 % из юга России. Среди приехавших из Украины преобладали жители Полтавской, Харьковской, Киевской и Черниговской губерний, а из южных районов России – крестьяне из Воронежской, Саратовской и Самарской губерний. Эти

миграционные потоки оказали влияние на изменения численности и состава населения края. К 1916 г. около пяти процентов всего населения Казахстана приходилась на долю русских. К этому времени в регион прибыло в общей сложности 1428900 человек. К 1916 г. удельный вес казахов в Российской империи уменьшается с 3,02 до 2,69 % [7, с. 246-247].

В целом, о динамике численности переселенцев говорят данные за 1870–1914 гг.: Акмолинская область – 721 091 человек, Семипалатинская – 159 972, Семиреченская – 156 826, Сырдарьинская – 61212, Тургайская – 226 825, Уральская – 108 467, всего – 1 434 393 человека [1, с. 473].

Столыпинская аграрная реформа, проведенная в начале XX века, еще более обострила земельный вопрос в казахском крае. Общее количество земель, изъятых в Казахстане для переселенцев, до первой мировой войны составило более 40 млн. десятин земли, это почти 20% общей земельной площади края [8, с. 224].

Одной из главных причин, осложнявших поземельные отношения в Казахстане, была принадлежность части земель казачьим войскам. К 1917 г. Оренбургское войско имело свыше 7,4 млн. десятин земли, Семиреченское – 681,5 тыс. десятин, Сибирское – 409 млн. десятин, Уральское – 6,4 млн. десятин [9, с. 225]. Так, к 1902 г. Семиреченское казачество владело 26,4 % всех орошаемых земель Жетысу.

Интересные данные об изменении численности и состава населения империи, в том числе Казахстана, дает первая и единственная до образования Казахской автономной республики всеобщая перепись населения 1897 г. Несмотря на некоторые недостатки, она является более или менее достоверным источником информации по народонаселению. Проведение ее было вызвано потребностью развития капитализма в царской России. Из-за сложности проведения переписи коренного населения, обусловленной разбросанностью и трудностью местонахождения зимовок (кыстау) кочевников, были продлены сроки переписи. Подсчет предполагалось провести в течение ноября и декабря 1896 г., т.е. значительно раньше, чем в губерниях России.

По данным Первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. в Казахстан насчитывалось 4.147,7 тыс. чел. населения, из которых казахи составляли более 3392,7 тыс., т.е. 81,7%, русские – 454,4 тыс. или 10,9%, украинцы – 79,5 тыс. (1,9 %), немцы – 2,6 тыс. (0,06%), поляки – 1,2 тыс. (0,02%), татар насчитывалось более 55,9 тыс. (1,4 %), уйгур более 55,8 тыс. (1,4 %), узбеков 73,5 тыс. (1,7 %) [10, с. 56]. Несмотря на многонациональность состава населения края, которая в последующие годы значительно усилилась, перепись 1897 г. зафиксировала самый высокий удельный вес казахов. Однако в течение всего XX века удельный вес казахского народа непрерывно сокращался и в период с 1930-х вплоть до 1990-х гг. казахи превратились в национальное меньшинство на своей собственной территории. Миграционные процессы, в особенности, значительно возросшие переселенческие потоки русских, украинцев и других народностей в начале XX века из внутренних регионов империи значительно повлияли на уменьшение удельного веса коренного населения Казахстана. В шести областях региона механический прирост населения в 1897-1916 гг. составил 1301400 человек, т.е. почти приравнялся к его естественному приросту (1446,1 тысяч человек).

За эти же годы в Казахстан прибыло 24,9 % всех переселенцев на окраины империи. Заметно увеличилось число русского населения: в Акмолинской области – 56%, Уральской – 40,8%, Тургайской – 37,5%, Семипалатинской – 24%, Семиреченской – 23,5%, Сырдарьинской – 6,2%. По итогам переписи 1897 г., численность Семиреченского, Уральского, Сибирского казачьих войск соответственно составляла 33 767, 114 166 и 103 424 человек обоего пола [11, с. 70].

Большое влияние на изменение демографической ситуации в Казахстане оказали последствия национально-освободительного восстания 1916 г. После жестокого подавления

этого движения начались массовые репрессии против его участников, часть казахов бежала в Китай и Монголию. Имела место большая перекочевка казахов в пределы Восточного Туркестана (Синьцзян). Около 300 тысяч казахов и киргизов из Казахстана и Кыргызстана перешли через русско-китайскую границу в Кульджинский край и Кашгарию, спасаясь от карательных акций русской армии. Пограничные области Восточного Туркестана, такие как Тайчен на севере, Или на западе, Кашгар и Аксу на юге, стали центрами казахских беженцев, в которых их насчитывалось: в Алтайском округе – около 100 тыс., Тарбагатайском – 60-70 тыс. и более 100 тыс. – в Илийском округах. В течение 1914-1917 гг. доля казахов понизилась с 73,07 до 67,39 %.

В целом на рубеже XIX – XX вв. славянские этнические группы переселенцев расселились по всей территории Казахстана и образовали крупную славянскую группу населения. В то же время в юго-восточном Казахстане славянское население оставалось до начала XX в. относительно малочисленным. Так в конце XIX в. в Семиреченской области численность славян составляло 71,5 тысяч человек, для сравнения в Акмолинской области 170,3 тысяч человек[4, с.135-137].

В социальном отношении состав русских и украинских переселенцев был неоднородным. Наиболее многочисленными социальными группами русского населения Казахстана являлись крестьяне – 40,4%, казаки – 33,3% и мещане – 18,5%. Кроме того, среди русских было 5,36% дворян, в том числе 2,2% представителей потомственного дворянства. В составе украинских переселенцев доминировали крестьяне – 86,9%, мещане составляли 7,3% и казаки 5,2%[12, с.217]. Это свидетельствовало об аграрном характере славянского переселенческого населения.

Таким образом, говоря о формировании полиэтнического состава населения Жетысу, об основных его источниках и факторах, крестьянскую колонизацию следует охарактеризовать как самый основной момент на начальном его этапе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Козыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата: Ғылым, 1991, – 203 с.
2. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. –Т 3. – Алматы: «Атамұра», 2000. – 768 с.
3. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Очерк. – Алматы.– 1993. – 458 с.
4. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии (первая четверть XVIII– 60-е г. XIXв.). –М.: Наука, 1980. – 280 с.
5. Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. – Алматы. – 1997. – 380 с.
6. Журнал общего присутствия Семиреченского областного правления об изъятии казахских земель в Семиреченской области // ЦГА РК, ф. 19, оп.1, д.1260, – л. 31
7. Алексеенко Н.В., Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.). – Усть-Каменогорск, 1999. – 487 с.
8. Турсынбаев А.Б. Переход к оседлости кочевников и полукочевников Средней Азии и Казахстана // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. – Л. – 1973. – 561 с.
9. Трагедия казахского народа. (Сборник документов и материалов: голод 20-х, 30-х годов XX века в Казахстане). – Алматы. – 2010. – 414 с.
10. Жаркенова А.М. Население Казахстана по Первой Всеобщей переписи населения 1897 г. (демографический аспект). – Дис. к.и.н. – Алматы, 2002. – 164 с.
11. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана: численность, размещение, состав (1870-1914 гг.). –М. –1981. – 126 с.

12. Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 599 с.

УДК 94 (574)

АЗАМАТ СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН ҚАЗАҚТАРЫ (1945-1949 жж.)

М.Т. Сырлыбаев

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің магистранты,
Талдықорған қ.*

Мақалада мәселенің тек отандық тарихнама ғылымында зерттелуі мәселесіне қысқаша көңіл аударылды. Сонымен қатар Қытайда 1945-49 жылдары орын алған Азамат соғысы жылдарындағы Шығыс Түркістанда қазақтарының елдегі саяси оқиғаларға араласуы туралы айтылған.

В статье рассматривается проблема исследования отечественной исторической науки. Также говорится об участии казахов в политических событиях в Туркестане в годы 1945-49 Китайской Гражданской Войны.

The problem of the study of national historical science. Also refers to the participation of the Kazakhs in the political events in Turkestan during the Chinese Civil War, 1945-49.

Кілт сөздер: азамат соғысы, Түркістан, ұлт-азаттық көтеріліс, кеңестік идеология, Кеңес өкіметі, Қытай

Шыңжаңдағы ұлт-азаттық көтеріліс, оның көсемдері мен батырлары, соның ішінде Оспан батыр туралы сол тұстағы құпия дерек қазақ оқырмандарына тұңғыш рет Қ. Жұмаділовтің «Соңғы көш» дилогиясы арқылы жеткен еді. 1974 жылы «Жазушы» баспасынан 40 мың таралыммен жарық көрген осы романның жазылғанынан да, жариялануы қиынға соққандығын біреу білсе, біреу білмейтін шығар [1]. Себебі кеңестік идеологияға кереғар келетін қаттама деректерінің, оның сыртында Қытайда да, Кеңес өкіметінде де атын атауға тыйым салынған Оспан Исламұлы (1899-1951) сияқты күрескер тұлғаны алдыға шығару мүмкін емес болатын. Сондықтан да романды құзырлы орындарға оқытып, өкімет тарапынан рұқсат болмаса, ешбір баспа орындарының жауапкершілікті мойнына алып, баспадан шығару және көпшілікке тарату мүмкін емес болатын. Қазақ КСР-і ҒА-ның Тарих және этнология институты, Әдебиет және өнер институты, Орталық комитет те, тіпті Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті де Қытаймен арада байланыс болмағандықтан, жасырын жатқан тарихи құжаттардың ақ-қарасын ашып беруге шамалары жетпеді. Ал еларалық мәселе тек Мәскеу арқылы шешілетіндіктен, «Соңғы көштің» бір нұсқасы сол кездегі Қазақстан Жазушылар Одағының бірінші хатшысы Ә. Әлімжановтың қолы қойылған хатпен және орысша аударылған жолма-жол нұсқасымен бірге Мәскеудегі Қиыр Шығыс институтына жөнелтіледі. Кітап институттағы Қытай секторының менгерушісі, кезінде Үрімжіде жұмыс істеген Шыңжаң жағдайына қанық адам Тұрсын Рахимовтың қолына түседі. Араға алты ай үзіліс салғанымен, ол кісі романға оң пікір білдіріп, Алтайдағы Оспан көтерілісінің де басын ашып беретін мақаласы жарық көреді [2]. Сөйтіп, Кеңес Одағындағы бірден-бір құзырлы мекеменің рұқсатын алғаннан кейін ғана романға жол ашылады.

Д. Жаналтайдың «Қилы заман, қиын күндер» (2000) еңбегі [3], Монғолия дерекнамалары арқылы Оспан өмірін зерттеп жүрген әдебиетші-ғалым Ақеділ Тойшанұлының зерттеуі де (2006) [4], Д. Кәпұлы мен Ө. Нәбиұлы құрастырып, Д. Жолжақсыновтың алғы сөзімен шыққан ғылыми жинақ та (2007) [5], тағы басқа да

зерттеулер де Оспан батырды әр қырынан ашып көрсетеді, десе де бұлардың барлығы да тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардың жемісі.

1991 жылы Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейін Түркиядан ата қонысқа көшіп келген ғалым, теолог Халифа Алтайдың зерттеу еңбегі де өзіндік тұрғыда құнды болып есептеледі [6].

Соңғы кезде қазақ тарихшыларының ішінде зерттеу тақырыбымызға тарихи тұрғыда көңіл бөліп жүрген ғалым-тарихшы Г. Меңдікұлованың есімін және оның «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие» атты монографиясын ерекше атап өтуге болады [7].

Жалпы алғанда, бұл жерде біз мәселенің тек отандық тарихнама ғылымында зерттелуі мәселесіне қысқаша көңіл аударылды. Ал ғылыми мақалада Қытайда 1945-49 жылдары орын алған Азамат соғысы жылдарындағы Шығыс Түркістанда қазақтарының елдегі саяси оқиғаларға араласуы туралы сөз болмақ.

XX ғасырдың ортасында Шығыс Түркістан республикасы КСРО және Қытай сынды екі үлкен мемлекеттің қыспағына түсіп, ақыры 1946 жылға келгенде барлық іс Қытайдың пайдасына шешіледі. 1946 жылы 1 шілдеде Шыңжаң өлкелік бірлескен үкіметі құрылады. Бұған бұрынғы батыс-солтүстік Қытай әкімшілік мекемесінің бастығы Жаң Жьжұң төраға болып тағайындалады да, бұрынғы Шығыс Түркістан республикасының басшысы Ахметжан Қасыми енді сол өлкелік үкіметтің бастығының орынбасары болып белгіленеді. Ал, әйгілі Оспан батыр өлкелік үкіметтің мүшесі, қосымша Алтай аймағының губернаторы болып тағайындалады.

Оспан батыр 1945 жылы қыста Сарсүмбе қаласына көшіп барып, сол жерде губернаторлық міндетін өтейді. 1946 жылдың жазғы тұрымында Көктоғай ауданының Қу-үй деген жеріндегі өзінің байырғы мекеніне қайта көшеді. Сарсүмбеде тұрған осы бір жыл ішінде ол өзі басқарып тұрған үкіметтің қандай үкімет екенін толық танып біледі. Сондықтан ол бұл үкіметтен бас тартып, өзінің бұрынғы еркін өміріне, азат өмірге қол жеткізу мақсатын жүзеге асыру үшін жаңа майдан ұйымдастыруға көшеді.

Міне, осылайша Кеңестер Одағының, мейлі Қытайдағы болсын, мейлі орыс яки қытай немесе қазақ болсын, қызыл үкімет десе, коммунист десе, төбе шашы тік тұратын Оспан батыр 1946 жылдан бастап коммунистердің, ашығын айтқанда, Кеңес Одағының тікелей басқаруындағы Шығыс Түркістан армиясымен соғысуға бел байлайды.

Оспан батырдың «орыстың ойыншығы» болған Шығыс Түркістан үкіметіне қарсы шығуы Мәскеудің мүддесіне қайшы болғаны анық. Сол үшін Мәскеу қалайда Оспан батырдың көзін құртудың шарасын қарастырды. Алдымен оған Үш аймақ, яғни Шығыс Түркістан үкіметі әскерлерін аттандырып, қазақты қазаққа қырғызды. Бірақ мақсатына жете алмаған соң бұл іске Моңғолияны қосты. Моңғол маршалы Чойбалсанға бұл істі тапсырды. Оспан батыр мен Моңғол маршалы Чойбалсан 1944 жылдан бастап жақын қарым-қатынаста болып, Мәскеу нұсқауымен Моңғол жағы Оспан батырға бірнеше рет қару-жарақ көмегін берді. Маршал Чойбалсан Оспан батырдың күшін гоминдандық қытайға қарсы бағыттағысы келді. Ал гоминдандық қытай әскери басшылары болса, Оспан батырды коммунистік қытайлар мен Мәскеу ықпалындағы Моңғолияға қарсы бірлесіп күресуге үгіттеді. Осындай екі оттың ортасында жүріп, Оспан батыр ең маңыздысы, ол өзінің қазақ халқының ұлт азаттығы, сол үшін күресу керектігін түсіне білді [5, 43 б.].

Қытайға қараған Өр Алтай тарихта бірнеше Оспандармен аты шыққан. Олар: «төре Оспан, қара Оспан, зәңгі Оспан және Оспан батырлар» [8, 78 б.]. Солардың ішінде қарадан шығып хан болған, өле-өлгенше алған бетінен қайтпаған Алтай көкжалы Оспан батыр еді.

Оспан Исламұлы – он екі абақ керейдің молқы руының Айтуған тармағынан. 1899 жылы Алтай аймағы, Көктоғай ауданының Өндірқара қыстауында туған. Ол 1940 жылға дейін Көктоғайда өз түтінінің шаруашылығымен шұғылданады. Ат жақты, ұзын жал

тұмсықты, қызыл күрең шырайлы, үлкен от көзді, қою шаш-сақалды әрі бойшан (бойы — 1,8 метр), кесек, толықша денелі, ерен қайратты адам болатын. Ол тым аз сөйлейтін, ішкі сырын оңайшылықпен жария етпейтін, өшіккен адамына «тістеген жерімде тісім қалсын» дейтін зілі бар, бірақ адамдармен жалпы байланыста – онша анайы, бейбастақ, әпербақан емес болатын. Қағылез, сақ, бел шешіп бейғам жатпайтын, қорамсағы белінен түспейтін, бір атын отқа қойғанда, бір аты белдеуде ерттеулі тұратын еді. Әрине, бұл тұрмысқа ол неше жылдық ұрыс өмірінде дағдыланып шыққан еді. Білім жағынан алғанда еш оқу көрмеген жан еді. Оспанның әкесі едәуір ауқатты, аз да болса дін оқуын оқыған, кейде «молда» аты қосанжарлап жүретін адам болыпты. Қыстауы – Өндірқара, жайлауы – Алайғыр, Арасан, Ақбұлақ, Құжырты сияқты жерлер болыпты. Әкесі Ислам (Сіләм) бара-бара кедей болып қалған. Оспанның ат жалын тартып мінгеннен бергі тұрмысы кедейлікпен өткен. 1940 жылға дейін Көктоғай ауданы Күрті деген жердегі Екі қызыл тас бұлағы бойында арпа, тары салып, жер емшегін емген. Оспан 1940 жылғы Есімхан, Ақтеке, Рысхан, Сүлеймен Бектұрұлы бастаған тұңғыш халықтық көтеріліске, 1941 жылғы Қалел, Рақат бастаған екінші халықтық көтеріліске бастан-аяқ қатынасып, көрнекті үлес қосқандардың бірі болған [9, 4 б.].

1941 жылы Германияның кеңес өкіметіне қарсы соғысы басталғанда, одан жалт бұрылып, Германияға іш тарта бастаған Шын-шы-сайға тісін басқан Сталин Моңғолия арқылы гоминданшылармен аяусыз күрес жүргізіп жүрген Оспанға көп қару-жарак бергізіп, қолдау көрсетеді. Оспан батырдың Кеңес өкіметін жат санап, жақтырмайтынын Сталин жақсы зерттеп, білгендіктен әдейі Моңғолияның саяси қайраткері, екі мәрте МХР-дың батыры, аты аңызға айналған маршал Хорлоогийн Чойбалсан арқылы әрекет жасайды. 1944 жылдың 12 қарашасы Іле, Тарбағатай, Алтай аймақтарын қамтыған Шығыс Түркістан республикасының құрылған күні болып жарияланғаны көзі қарақты оқырманға белгілі. Қазақ халқының теңдігін аңсаған азаматтардың барлығы да басында қатты қуанды. 1945 жылдың күзінде Оспан батыр Алтай аймағын гоминданшылардан толық азат еткеннен кейін ол Алтай аймағының уәлиі болып сайланады. Тура осы жылы Тарбағатай аймағының уәлиі болып Қытайдағы номер бірінші қазақ байы Башбай (романда Жасыбай) сайланады. Жеке тәуелсіз ел болуды көздеген батыр Қытайға қалай қарсы шықса, кеңес өкіметіне де солай тістырнағымен қарсы болады. Сондықтан да ол 1946 жылдан бастап, Шығыс Түркістанды орыс бодандығынан азат ету жолында күрес жүргізеді. 1950 жылы гоминданшылардан тазара бастаған Шыңжаң аймағына Қытай Халық армиясы бейбіт жолмен кіреді. Себебі Тұрсынхан Зәкенұлының мәліметі бойынша, бұл тұста Қытай қызыл армиясы Чанцзян дариясының оңтүстігіне өтіп, Нанкинді басып алған әрі гоминданшылар Ұлы құрлықтан Тайванға кетуге дайындальп жатқан еді. Мұндай жағдайда Гоминданның Шыңжаң өлкелік үкіметінің жаңадан сайланған төрағасы Бұрхан Шахиди мен Шыңжаң өлкесінің қорғаныс бас қолбасшысы Тао Чжиюэ қыркүйектің бірінші жаңасында Қытай коммунистік партиясының бейбітшілік жөніндегі ұсынысын шартсыз қабылдайтындықтарын білдіреді. Сөйтіп Шығыс Түркістандағы гоминданшылар Қытай коммунистеріне еш қарсылықсыз беріледі [9, 4 б.]. Енді гоминданшылардың орнында Қытай коммунистік партиясының үстемдігі орнайды. Тибетке қарай шегінген Оспан батыр 1951 жылы осы Қытай халық азаттық армиясының қолына түсіп, сол жылы Үрімжі қаласында ашық сот мәжілісінде өлім жазасына кесіледі де, үкім табанда орындалады. Кейбір зерттеулерде бұл сотқа елу мың адам қатысты деген де деректер кездеседі. Міне, осы мәліметтердің барлығы да нақты кейіпкерлер арқылы тұңғыш рет Қ. Жұмаділовтің «Соңғы көш» романында өзінің көркемдік шешімін тапты.

Шыңжаң өлкесінде жұртшылыққа белгілі үш Оспан болған. Олар - Төре Оспан, Қара Оспан және Оспан батыр. Осы үш Оспанның ішінен осы өлкеде Қара Оспан мен Оспан батырды шатастырып атау жиі кездесіп қалады. Гоминдан билеушілерінен азат еткеннен кейін Алтай аймағының қазақтары Оспан батырды ақ киізге салып хан көтереді. Тіпті оған сол кездегі үкімет тарапынан «Батыр хан» деген атақ та беріліпті. Қарадан шығып, хан

болғаннан кейін оны да Әбілпейіз ханның тұқымы Төре Оспанмен ауыстырып алмау үшін Қара Оспан деп атау ішінара болса да ел арасында ұшырасады. Алысқа ұзамай-ақ мұны Асқар Алтайдың 1993 жылы «Жұлдыз» журналына жарияланған «Қайың сауған, ел ауған» деген циклді әңгімелерінің ішінен де кездестіреміз. Қытайға да, орысқа да, мойынсұнбаймын деген Оспанды қазақтың өз қолымен топшысынан қайырғандығын айта келіп: «Қытай Қара Оспан батырды қолға түсірді» деп жазушы көтеріліс басшысын «Қара Оспан» деп алған екен [9, 5 б]. 2002 жылы А. Алтайдың «Ноқталы арман» атты Оспан батыр туралы роман жазуына да осы әңгімелер негіз болғанға ұқсайды. Бұл жерде А. Алтай Оспан Ісләмұлын Қара Оспан деп ел аузындағы версия бойынша жаңсақ алып отыр. Бірақ ескерте кететін бір жағдай, «Ноқталы арман» романында жазушы Оспандармен еріп жүретін «Қара» деген эпитетті мүлде қолданбай, оның орнына «Ошан», «Оспан батыр» деген кең тараған есімдерін ғана алыпты [10, 20 б.].

Алтай аймағында XIX-XX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген халыққа танымал үш Оспанның үш түрлі адам болғандығын, бұлардың әрқайсысының өмірбаяны негізінде жекелеген романдар дүниеге келгендігін сол өлкені кейінірек зерттей бастаған ғалымдар жақсы біледі.

1981 жылдың өзінде-ақ «Қазақ әдебиеті» газетіне жазған «Соңғы көш» осылай туған» мақаласында Қ. Жұмаділов Шығыс Түркістан тақырыбының қағаз бетіне түспей қағаберіс жатқаны болмаса, олардың тарихы, азаттық үшін айқасы, басқыншыларға қарсы ерлікке толы күресі, басқасын былай қойғанда 1945 жылы жеңіске жеткен ұлт-азаттық төңкерісі, бес жыл бойы дербес мемлекет болып тұрған Шығыс Түркістан республикасының құлауы, Оспан батыр бастаған халық көтерілісі әлі де талай романға азық болары сөзсіз екендігін атап көрсетеді. Оның жарқын көрінісін жоғарыда аталған романдар легі мен жазылып жатқан басқа да көптеген ғылыми еңбектер растайды. «Соңғы көш» романында осы тарихты түгел көрсету мақсат етілмеген. Сондықтан да романның басты оқиғасы Шығыс Түркістан республикасы сахнадан кетіп, Қытай Халық азаттық армиясының Тарбағатай аймағына кіруінен басталады да, алпысыншы жылдардағы ел басына төнген зобалаңмен аяқталады. Мұның бірнеше себептері бар. Біріншіден, Шығыс Түркістан халқының романдағы қамтылған кезеңдегі тартқан жәбір-жапасы бұрын көріп жүрген әділетсіздіктердің бәрінен де асып түскендігін тарихи еңбектер айғақтайды. Сондықтан да жазушы роман желісін халық трагедиясының ең шарықтау шегінен бастайды. Екіншіден, бұл кездегі оқиғалардың көпшілігі қаламгерге жақсы таныс, мысалы шығармадағы Қанағат ауылы - жазушының өз ауылы, ақын жігіт Естай жазушының өз прототипі болса, ол өлкедегі атакты бай Башбай, екі өкіметке де белгілі этнограф-ғалым Жағда Бабалықов, Оспан батыр, Тұрсын мұғалім, әнші Шәкен, Әріп пен Әсет ақындар, т.б. сияқты жұртшылыққа кеңінен таныс адамдар шығарманың негізгі кейіпкерлері [11, 23 б].

1970 жылдары Шығыс Түркістан туралы не арғы беттен, не бергі беттен тырс еткен мәлімет жоқ, құлаққа ұрған танадай болып тұрған кезінде Қ. Жұмаділовтің бұл тақырыпты эпикалық деңгейде алғаш көтеруін бүгінгі ұрпақ ерлік деп бағалау керек деп білеміз.

Оспан Ісләмұлы Шығыс Түркістанның ұлт азаттығы үшін шын күрескен нағыз батыр адам. Орыс, қытай отаршылары Оспан батыр Исламұлының бұл күресінің мән мағынасын төмендету мақсатында оған негізсіз жалалар жауып келді. Оспан батырдың ерлік істеріне шетел ғалымдарының өзіндік баға бергені, ал Қазақстанда ол туралы дерек-зерттеулер тиянақталмағандығы, арнайы орталық ашу қажеттігі жөнінде пікірлер айтылды. Ендігі тарихшылар қауымының алдында тұрған міндет – қазақ халқы тағдырының қалыптасуына өзіндік үлес қосқан осындай батырларымыздың тарихын зерттеу болып табылады.

Ойымызды қорыта келе айтарымыз, қазақ тарихында алтын әріптермен жазылуға лайық батырларымыздың бірі Оспан батыр Исламұлы екені даусыз. «Елу жылда ел жаңа – жүз жылда қазан» дейді халық даналығы, араға жылдар түсіп, есімі көмескілене бастаған

ұлы тұлғамыздың еңбегіне лайық бағасын беру, зерттеп-зерделеу бүгінгі ұрпақтың басты парыздарының бірі болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жұмаділов Қ. Соңғы көш. – Алматы: Жазушы, 1974. – 315 б
2. Рахимов Т. Оспан батыр // Жұлдыз, 1973. – № 9. – 9-11 бб.
3. Жаналтай Д. Қилы заман, қиын күндер. – Алматы, 2000. 107-108 бб.
4. Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. – Алматы, 2009. – 192 б.
5. Кәпұлы Д., Нәбиұлы О. Оспан батыр: Деректі зерттеу. – Алматы: Арда, 2007. 184 б.
6. Халифа Алтай. Алтайдан ауған ел. – Алматы: Атажұрт, 2000. – 280 б.
7. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғалым, 1997. – С. 261.
8. Уатқан. Б. Оспан батыр Исламұлының туғанына 110 жыл: "Азаттықтың өшпес рухы" атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конф. / – Алматы: Атажұрт, 2010. – 215 б.
9. Қара Ә. Оспан батыр туралы тың деректер // Жаңа Сарыарқа. – 2009. – №1 . – 3-7 бб.
10. Досан Баймолда. Күреспен өткен Оспан батыр. // Қазақ тарихы. – 2011. №11. – 18-25 бб.
11. Зайкенова Р. Оспан батырды танытқан бір дерек. // Қазақ тарихы. – 2010. №2. 23-25 бб

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ӘОЖ 215.3.03

БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ ЖЕМҚОРШЫ ТҰЛҒАСЫ

Ж.О. Абжакова

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Мақала қазіргі заман жағдайындағы жемқоршы портретін анықтау мәселелеріне арналып жазылған. Сонымен қатар жемқоршы тұлғаның психологиялық белгілері, жиырмасыншы ғасырдың аяғындағы қазақстандық жемқоршылардың криминологиялық сурет құрылымы жайында айтылған.

Статья посвящена вопросам определения портрета коррупционера в современных условиях. Также в статье говорится о психологических симптомах коррупционера, структура криминологического портрета казахстанских коррупционеров конца XX века.

The article deals with the definition portrait corrupt in modern conditions. The article also refers to the psychological symptoms of a corrupt structure criminological portrait Kazakhstan corrupt late XX century.

Тұлға дегеніміз әлеуметтік, биологиялық, рухани, мәдени-тарихи, сонымен қатар арнайы қоғамдық жағынан бірлікті білдіреді.

Криминологияда кенінен тараған келесі қылмыскер тұлғаның белгілерін бөледі:

- әлеуметтік-демографиялық белгілер;
- қылмыстық-құқықтық белгілер;
- тіршілік әрекетінің әр түрлі салаларындағы әлеуметтік көріністер, ең басты әлеуметтік байланыстардағы;
- рухани қасиеттер;
- физикалық (биологиялық) мінездемелер;
- психологиялық белгілер.

Алдымен жемқоршы тұлғаның психологиялық белгілерін қарастырайық. Жалпы қылмыскер тұлғаның психологиялық ерекшеліктері деп (оның ішінде жеке жемқоршының да) олардың назар аудару типтік формаларын және тәртіп механизмдерін анықтайтын жеке қасиеттер жиынтығының тұрақтылығын, адамның өзі туралы ой жүйелерін, тұлға арасындағы қатынастары мен әлеуметтік байланысу мінезін түсінеді. Мұнда анық байқалатыны, жемқоршы тұлғасы басқа қылмыскерлер тұлғаларына қарағанда едәуір ерекшелінеді. Көпшілікте олар жанұялы адамдар, жақсы қызметкерлер (олардың көбісінде тамаша қызметтік жетістіктер бар және олар айрықша іскерлік қасиеттермен жоғары еңбекқорлық деңгеймен көзге түседі), жоғары білімді (жиі бірнеше дипломы бар). Жас жағынан алғанда да олар тұрақталған психикасы мен көзқарасы бар адамдар. Сонымен қатар, тосын пікір болса да, жемқоршылардың көпшілігі жоғары материалдық жетістіктері бар адамдар. Оларға өз еліне патриоттық сезіммен қарамайсын деп те күдік туғызуға ешқандай негіздеме жоқ. Басқа сөзбен айтқанда, жемқоршы тұлғасын зерттеуі жай жалпы қылмыскерлер тұлғаларына қарайтын көзқараста емес, ол әлеуметтік және заңдық психология салаларында жатыр.

Жиырмасыншы ғасырдың аяғында қазақстандық жемқоршылардың криминологиялық сурет құрылымы келесідей болған: көпшілігі — ол министрліктердің, комитеттердің және олардың құрылымдарының қызметкерлері; одан кейін пайыздық көрсеткішпен төмендеуде — құқыққорғау органдарының

қызметкерлері, бақылау органдарының жұмыскерлері, кеден қызметінің жұмыскерлері, депутаттар және басқа санаттағылар.

Келтірілген статистикалық талдаудан атқару билік органдарының қызметкерлері көбінесе жемқорлыққа жақын деп қарауға болмайды, себебі жария мәртебесі бар тиісті тұлғалар топтарының саны едәуір бөлінеді. Сонымен қатар келесіні ескеру қажет, депутаттар, сот пен прокурорлардың ерекше қылмыстық-процесуалдық мәртебелері олардың арасынан жемқорлыққа жақын лауазымдық тұлғаларды тиімді анықтауға және қылмыстық жауапкершілікке тартуға кедер жасайды.

Жемқорлықтық қылмыстар үшін сотталғандарды сұрағанда, олардың көпшілігі өз әрекеттерінің қылмыстық іс екендігін білген; олардың барлығы жазадан құтылам деп есептеген; 80 %-ға жуығы оларға тағайындалған жазаны тым қатал деп есептеген және 2 % ғана әділетті жаза алдық деп санаған, ал 18 % жауап беруге қиналған.

Көрсетілген мән-жайды түсіндіру келесіден байқалады:

– қылмыстық ұйымдардың кәсіби шеберлігі өсіп келе жатыр, олардың әрекеттерін құрайтын элемент болып жемқоршылар мен жемқорлық қылмыстарды жасау табылады;

– іске асырылып келе жатқан заңнамалардың жеткіліксіздігі;

– халықтың жемқорлық көрсеткіштеріне деген шыдамдығы және бейілділігі;

– қылмыстық жолмен тапқан ірі ақшалай сомаларға ие тұлғалардың биліктік құзыры бар жоғары лауазымдардағы мемлекеттік қызметкерлермен тығыз іскерлік байланыс жасағаны.

Мынаны да ескермесе болмайды, жемқоршы тұлғалар тек қана мемлекеттік қабілет пен кәсіби білімге ғана ие емес, олар нақты қылмыстық тәжірибеге де ие; оларды сатып алған тұлғалардың қызуғышылығында ана немесе мына әрекеттерді (әрекетсіздікті) жасағанда өздері де қызуғышылық көрсете алады. Жемқоршыларды анықтаудың қиындығы, олар өздері ғана емес, оларға пара берген адамдар да қылмыстық жауапқа тартылу қажет. Тергеуге әртүрлі формаларда кедергі жасап, екі жақ та өздерінің қылмыстық әрекеттерін құпияда сақтағысы келеді. Екі жақ та бөтен көзсіз әрекет жасауға тырысады, қылмыс іздерін жасыруға және жоюғашаралар қабылдайды, қылмыстық іс ашқан жағдайда дәлелдерді бұрмалауға кіріседі, қылмысқа қатысушыларды немесе куәгерлерді, ал соңғы кезде тергеу жүргізіп, кінәларды анықтайтын тұлғаларды да қорқытады немесе пара арқылы ауздарын жабуға тырысады. Жемқорлық қылмыстар — бұл өз бетімен келісімдік қатынастар.

Сонымен қатар мынаны еске алу керек, жемқорлықтық лауазымдық тұлғалар мемлекеттік мекемелердегі жеке байланыстарын пайдаланып, құқыққорғау органдарына кедергі жасайды. Нәтижесінде жоғары мемлекеттік деңгейдегі жемқоршы тұлғасы көп жағынан зерттелмей қалады.

Жемқоршы тұлғаны жан-жақты зерттеу үшін назарды қылмыстың уәжіне аудару қажет. Уәж — бұл мінез-құлықтың ішкі түрткісі, мінез-құлықты іске асырушы. Уәжде қылмыстың субъективтік жағы жатыр. Уәж адамды ең жарқын көрсетеді деп айтса да болады. Уәж — психологиялық құбылыс, бірақ ол тек қана адамның манайдағылармен қатынасқа кіріскенде ғана қалыптасуы мүмкін, тұлғаның қоғамдық қатынастарға кіргенінде. Қылмыстық мінез-құлықтың уәжін зерттеу үнемі қылмыскердің тұлғасымен тікелей байланыста болу керек, оларды түсіну тұлғаның өзін, мәнін түсінуден шығу қажет. Сонымен қатар жемқоршылар қылмыстарды тек қана пайдакүнөмдік ниетпен жасайды дегеніміз қате болады. Олардың арасындағы көпшілігі мұндай әрекеттерді беделдік уәжбен жасайды, яғни өмірде жоғары әлеуметтік, ең бастысы – лауазымдық - орынға ие болу үшін. Мұндай тұлғаларға үнемі манайдағылар арасында беделге жету,

үнемі көзге түсіп жүру керек және т.б. Жеке басты байытам деген пайдакүнемдік мұнда бар болса да, ол тек қана қосымша уәж ретінде жүреді.

Сонымен қатар, былай атайтын өтірік әлеуметтік уәждерге назар аудару керек, олардың негізінде заң қорғайтын нормаларға, қоғамның қызығушылығына және құндылығына қайшы келетін жеке әлеуметтік топтардың нормалары, қызығушылығы және құндылықтары жатыр. Мұндай типтік уәждерге жемқоршыларға тән ведомстволық-корпоративтіктер жатады. Мысалы, жемқоршылардың жиі айтуы бойынша, олар қылмыстық әрекеттерді іс-тәжірибелік сұрақтарды шешу үшін жасайды, себебі оларды заңда көрсеткен ұстанымдарды бұзбай шешу мүмкін емес. Және әр нақты жағдайда кінәлі біледі, жемқоршы (жемқоршылар тобы) және қоғам қызығушылығы арасында қайшылық бар, және ол өз әрекеттерімен қылмыстық-құқықтық заңдарды бұзып отыр, сондықтан уәжді қылмыскер үшін әрекетінің мәні неде екенінен іздеу керек, оны жасағанда, психологиялық тұрғыдан ол нені ұтады, соны білу қажет. Осыдан жемқоршы үшін уәж өтірік түсінген топтың, қоғамның қызығушылығында ғана емес, тек қана өз басының пайдасында. Басқа сөзбен айтқанда, қылмыскер жоғарыда аталған қызығушылықтардың құқықтық және рухани бағасында қателеспейді, бірақ онда өз орның табу, әлеуметтік мәртебесін жақсарту, өз әлеуметтік тұрмысын дәлелдеу, ақырында, орнынан түсіп қалу немесе қоғамда қалыптасқан жүйемен жоюлудан қорқатын қажеттілік бар. Соңғы жағдай біраз нәрсені түсіндіре алады, неге мемлекеттік қызметкерлердің біразы манайдағы қызметтестердің әсеріне түсіп, жеке мінездеріне қарағанда басында қылмыскер боламын деп ойламаса да, ақырында қылмыстық қарым-қатынасқа кіреді.

Кейбір әрекеттер және жалпы адамның мінез-құлқы бір ғана емес, бір-бірімен күрделі баспалдақтық қатынаста болатын бірқатар уәждермен бағытталады. Олардың ішінен мінез-құлықты қоздыратын, оған субъективтік, тұлғалық мән беретін негізгі және жетекшілерді бөлуге болады. Сонымен қатар, жемқорлық қылмыстарды зерттеу бізді біруақытта және параллелді екі және одан да көп жетекші уәждер болуы мүмкін дегенге сендіреді, мысалы, пайдакүнемдік уәж және беделді топ алдында өзін өзі көрсету уәжі. Олар мінез-құлыққа мақсатты-бағытты, тұрақты сипат беріп, оның қоғамдық қауіпсіздығыне дәуір жоғарлатып, бір-бірін толықтырып және күшейтіп отыр. Мұнда, басқалармен қатар, жемқоршылар ұзақ мерзімде жасаған қылмыстардың себептерін көруге болады.

Алайда құқық қорғау органдары барлық жағдайларда жемқоршылардың қылмыстық мінез-құлқының уәждерін дұрыс анықтай алмайды. Істің мұндай жағдайының себебі бірнешеу. Біріншіден, уәжді анықтағанда, құқық қорғау органдары қылмыстық заңның кейбір баптарындағы тізімге қарайды, істің мән-жайы және кінәлінің тұлғасы талап етсе де, әдетте олар заңнан аспайды. Жемқорлықтыққа жататын ҚР ҚК-нің баптарының көпшілігінде уәж мүлдем көрсетілмеген. Әдетте тек қылмыстық істі сараптайтын белгілер ғана көрсетілген. Екіншіден, құқық қорғау органдары уәжді анықтағанда бұрыннан тұрақталған, ескірген көзқарастарды басшылыққа алады. Үшіншіден, тергеу мен соттың көптеген жұмыскерлері пайдакүнемдік қылмыстарды пайдакүнемдік түрткіден, ал зорлықтық — зорлықтықтан жасалады деп санайды.

Сонымен, қылмыстық мінез-құлқының уәждерін анықтау және зерттеу тек қылмысты тергеу, жемқоршылармен алдын алу жұмыстарын жүргізу, кейбір қылмыскерлерге ұтымды тәрбиелік әсер беру, қылмыстарды дұрыс сараптау үшін ғана емес, қылмыс профилактикасының жалпы міндеттерін шешу үшін де қажет.

Қоғамдағы рухани-психологиялық жағдай жемқорлық деңгейіне елеулі әсер етеді. Шенеуніктердің көпшілігі ерте не кеш алғаш рет жемқорлықтық шешімді

қабылдаймын ба немесе жоқ па деген қалау қабылдайтын жағдайлармен кездеседі. Бұл жағдайлардың дүниеге келуі жоғарыда аталған жемқорлықты тудыратын мәселелер мен шарттардан, сонымен қатар әлеуметтік-психологиялық факторлардан тәуелді. Олардың табиғатын түсініп, жемқорлықпен күресу үшін не қажет екенін түсіну жеңіл.

Кенінен таралған уәждердің арасында — қызметті өтуімен байланысты шенеунікпен сезілетін залал үшін өтем. Рухани иммунитетті жоғалтуға итермелейтіні:

- тұрақсыздықты сезіну;
- біліктілікке және жұмыс жауапкершілігіне сәйкес емес төмен төлемақы;
- қызметте көтерілудегі әділетсіздік;
- бастықтың дәрежелігі және құзыретсіздігі.

Бірінші жемқорлықтық шешімді қабылдау шенеунікті қоршайтын ақпараттық ортамен жеңілдетілуі мүмкін. Күнде «Бізде барлығы алады» деген бір сөздерді еститін және оқитын адалшенеунік өзін өзі ақ қарға, сәтсізші, тіпті маған ешкім пара да ұсынбайды деп қабылдауы мүмкін. Мұндайға тек «сәтті кезді» ғана тосу қалды.

Жемқорлықтың кең таралуына жол ашатын қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық ахуалдың маңызды ерекшелігі — қос рухани қалып. Бір жағынан, жемқорлық, әсіресе ең жоғарыдағы, қоғамдық-жарамсыздық деп есептеледі. Бұл барлық жағынан жай моральмен де, прессамен де, және жемқорлыққа қарсы тақырыпты пайдаланушы саяси іс-тәжірибемен де қолданылады.

Басқа жағынан, жемқорлық, әсіресе ең төменгі, тұрмыстың «үндемей» қабылдайтын бөлігі болып тұр. Жемқорлықпен күресетін құқыққорғау органдары әрекеттеріне жабық болатындай аймақтар әлі де бар. Жемқорлықта кінәлау әбден күнделікті және әртүрлі болғаны норма мен аутқушылықтың арасы жойылғанынан байқалады.

Шенеунік сыни шешімді қабылдаған соң ғана емес, ол «шекаралық» әрекеттен жай басып қылмыстыққа көшкенде де жемқоршы бола алады. Бұл нақты басқару технологиялары, қабылдайтын шешімдері, құзырлары мен жүргізу салалары дұрыс қойылмағанда жеңілденеді.

Жоғарыда аталғанға қарай, жемқоршыларды пайдакүнемдік, беделдік, ойнаушы қылмыскерлер түрлеріне тұрпаттамалауға болады. Қылмыскерлер түрлерін бөлу шартты сипатта екені айқын. Сонымен қатар мемлекеттік лауазымдағы адамның мінез-құлпы негізінде жатқан астарлы уәждерін түсіну кадрлық қызметтерге едәуір көмек тигізуі мүмкін. Мысалы, соңғы кезге дейін билік құзырлықты іске асыру деген көпшілік тұлғаларда ең алдымен өздерін материалдық жағынан қамту деп есептелген. Алайда, бұл уәж соңғы уақытта барлық жағдайда басымды емес екені анықталып отыр. Қандай болса да мемлекеттік лауазымға ие болып отырған адамдардың көпшілігіне билікті іске асыру үрдістің өзі қызық, - билік емес, ақша емес, тек үрдістің өзі ғана. Айтпақшы, айтылған келесімен де дәлелденеді, атқарушы билік өкілдерінің көпшілігі (тек қана біздің елде ғана емес, шетелде де) көпкөрім жағдайлары бар адамдар, ал өз байлықтарын мемлекеттік қызметке түспей табыс еткен.

Бүгінгі таңда барлығына келесі тезис мәлім, атқарушы және ұйымдастырушылық-әміршілік әрекеттерді атқаратын мемлекеттік құрылымдардағы қызметкерлердің қандай болса да материалдық сыйақысын көтеру жемқорлықтан сақтауға сенімді кепілдік бола алмайды, егер оларда жеке санадағы деңгейде әртүрлі қызығушылыққа және арбалуға іштей қарсы тұратын мемлекеттік-патриоттық және жоғары кәсіби психологиялық «ұстанымы» болмаса. Ерекше қиын, кейде қауіпті болатын, үнемі емес халық және мемлекет үшін рақыметсіз еңбек ететін қызметке кандидаттарды кәсіби түрде таңдау үшін замануия және тексеріс пен іске

асырудан өткен әдістерді пайдаланып, осындай идеалистерді іздеумен мемлекеттік кадрлық қызметтер бастарын мазалау керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Жемқорлықпен күрес туралы» № 267 02.07.1998 жылғы Заңы.
2. «Выявление уровня коррумпированности и соблюдение служебной этики государственными служащими по органам управления». - Астана, 2005г.
3. Б. М. Нургалиев. Организованная преступность деятельность: уголовно-правовые, процессуальные и криминалистические аспекты.- Монография. Караганда, 1997.
4. WWW.finpol.gov.kz/rus/protivo/ponipr/

ӘОЖ 1

АҚЫЛ МЕН СЕНІМНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.Б. Ибадилаева - магистрант

Ғылыми жетекшісі: филос.ғ.к. Аликенова К.Н

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қаласы,

aliya.ibadilaeva@mail.ru

Бұл мақалада ақыл мен сенімнің философиялық ерекшеліктері жайлы жазылған. Ақыл мен сенімнің арақатынасы мәселесіне философиялық тұрғыдан анықтама берілген. Сонымен қатар бұл мақалада автордың өзінің ой – қорытындысы негіздеген.

В данной статье рассматриваются философские особенности таких понятий, как разум и вера. Приведены определения разума и веры с точки зрения философии и прослежена связь между ними. А также автор резюмирует свои выводы по данной теме.

This article focuses on one of the actual problems of mind and belief from the philosophy point of view. And in this article the author exemplify his corollary and some vital situations.

Кілт сөздер: ұғым, жаратылыс, субъект, идеология, субстанция, Цицерон, фалсафи.

Ғасырлар бойы сенім қазақ халқының тұрмыс тіршілігінде маңызды орын алған. Ертедегі ата – бабаларымыз аңдарды, өсімдіктерді қасиетті санап, оларды өмір тіршілігінде көптеп кездесіп отырған. Ондай сенімдер басқа елдің өмір тіршілігінде де кейбір ұқсастықтары бар екені бәрімізге белгілі.

Сенім – адамның белгілі бір түсініктеріне сәйкес қажеттіліктерін қанағаттандыру жүйесі. Адамның ақыл-ойын, күшін, еркін, қабілетін жоғарылататын жағымды сезім. Сенім – адамның жігерін арттырып, болашаққа құлшындыратын құбылыс (болашаққа сену, еңбекке сену, жақын адамдарға сену, дінге сену, т.б). Сенім үміттен басталады, адамның алға қойған мақсатының айқын болуы, дүниетанымның өмірімен байланыстылығы берік сенімнен туады. Бұл адамның іс-әрекеті мен тәжірибесіне байланысты. Сонымен қатар сенім – білімге негізделмесе де белгілі бір құбылыстың ақиқаттығына илану деп білеміз. Табиғаттан тыс күштерге көзсіз сенім кез – келген діннің құрамдас бөлігі болып табылады (құдай, періште, шайтан). Соған қарамастан көптеген философ – идеалистер сенімді ғылыммен қауыштыруға немесе сенімді ғылыммен алмастыруға талпынады. Мысалға айта кететін болсақ ежелден келе жатқан

ата – бабаларымыздан «бұғыны» қасиетті деп санап, оны тотемаға айналдырғанын білеміз. Осындай ұғымдардың, сенімдердің ежелгі заманнан қазіргі заманға дейін келе жатқанын байқаймыз[1].

Ежелгі замандағы ата – бабаларымыз шамандық сенімде болған. Олардың ежелден келе жатқан сенімдерін айта кетсек, олардың бірі көкке сену, күнге, айға табынған, табиғатта бір түсініксіз күш кірсе, соған да табына бергенін Ш.Уәлиханов та айтып кеткен. Демек, біз осыған қарай отырып, шамандық көзқарас табиғатты құрметтегендіктен пайда болғанын ұғынамыз. Қазақ халқының исламға дейін ата – баба аруағына сену кең таралған болатын. Бұл сенім бойынша ата – баба аруағы өз әулеттеріне әрдайым қамқор болып жүрген. Өлген ата – баба аруағы тірі туыстарының не түсіне еніп, не көзіне елестеп, үнемі өзін ұмытпауға, жақсы жолмен жүріп, тұруға үндейді. Адам өлген соң аруакқа айналады, оның ас атауын орнымен беріп, аруакты ренжітпесе, ол тыныш жатады деп түсінген. Сондықтан да қандайда бір қиыншылыққа тап болса: «Иә, аруақ қолда!» - деп жалбарынғанын көруге болады. Біз осыдан байқайтынымыз сенім әлдеқайда жоғары болады[2].

Ойымды тұжырымдайтын болсам, біздің өмір тіршілігімізде қоршаған ортаға деген танымдық көзқарасымызды дұрыс ұғынып, ескіліктің бүгінгі қоғамға дейін келіп жеткен сенімдерін мүлдем естен шығарып кетуге болмайды. Қандайда дін болмасын ол сенімге негізделген. Бұл туралы танымал философ – ғалымның Ғарифолла Есім: «Әрине, діннің мақсаты кең екендігінде сөз жоқ. Философия болса негізінен ақылға сүйенеді, ол ғылым. Ал, дін болса ақылға нұр беретін жүрек туралы, біліп болмайтын, ақылмен танып болмайтын тылсым дүние туралы айтады. Сондықтан да кейбір тарихи кезендерде философия дінге қызметші болып қалған тұстары да баршылық. Сенім мен таным проблемасы үнемі дін мен философия арақатынасы туралы сөзге қозғайды. Қандай дін болмасын сенімге негізделген, ал философияның басты ұғымы – таным. Таным адамға тек сенім ғана емес, күдік те әкеледі. Ал дін мәселесінде күдік болмауы керек» - дейді.

Ақыл мен сенімнің арақатынасы мәселесіне философия тарихында үш көзқарас бар: 1) сенімді, діни сенімді ақыл-ойдан жоғары қою оны «Құдайдың жаратылыстан жоғары сәулесі, нағыз ақиқат» деп түсіну. 2) сциентистік көзқарас сенімге негізделген дінді ақылға негізделген ғылымнан төмен қояды және діни сенім түбінде жоғалады деп есептейді. 3) «екі ақиқат» - сенім мен ақыл-ой қатар өмір сүре алады деп мойындау. Бірінші көзқарас Орта ғасырлық христиандық және мұсылман философиясында басым болды. Августин, Тертуллин, Аквинат адамды ақыл адастырады, сондықтан құдайды және ол жаратқан дүниені танып-білу үшін сенім жеткілікті деп есептеді. Екінші көзқарас Қайта Өркендеу, Жаңа дәуір кезендеріндегі ғылыми-техникалық революциядан бастау алып, XX-ғасырда, әсіресе кеңестік қоғамда ерекше дамыды. Бұл құбылыс діни сенімнің төмендетілуіне, дінге сенушілердің қудалануына әкелді. Үшінші көзқарас Жаңа дәуір ғылымының өкілі Ф.Бэконның еңбектерінде кездеседі. Менің ойымша, осы «екі ақиқат» принципін құптауға болады. Қазіргі заманғы қоғам осы ұстаным бойынша өмір сүріп отыр. Ақыл мен сенімнің, ғылым мен діннің гармониясынан, бір-біріне түсіністікпен қарауынан қоғам ұтпаса, ұтылмайды. Егер діндар адамнан діннің не екенін сұрасаң, көбінесе: «Дін – бұл сенім», - деп жауап беріп, содан кейін ғана ол неге сенетінін айтар еді. Шынымен де, адамдардың басым көпшілігі дінді сенім деп қабылдайды, кез-келген діндар адам өзін дінге сенетін адам санайды. Құдайға сенбейтіндер де өздері туралы: «Мен дінге сенбейтін адаммын », - дейді. Бірақ сеніммен дін бір нарсе емес. Сенім – бұл кең ұғым.

Ұлы орыс философы, XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың басында Ресейдегі орыс философиясының «күміс ғасыры» аталып кеткен философиялық ойдың шырқауына

жол ашқан В.С.Соловьев сенім туралы былай деп жазған еді: «Сенім (филос.) – әлде бір нәрсені сыртқы нақты және жай бір логикалық дәлелдерден асатын соншама батылдықпен шын деп тану дегенді білдіреді». Сенім – субъект пен объектінің саналы байланысына дейінгі субъектінің санада қалыптасқан азды – көпті тура немесе жанама, қарапайым немесе күрделенген психологиялық көрінісі. Бұл байланыс қарапайымдау, жалпылау болған сайын, бұл байланысқа сай сенім де күштірек болады. Сөйтіп, біз сыртқы әлем болмысына бәрінен күштірек сенеміз, өйткені бұл сенім тек біздің санамыздағы сол бастапқы, қарапайым және жойылмайтын фактіні көрсетеді, яғни бұл субъект – жалпы болмыстың бір бөлшегі, әлемдік тұтастықтың мүшесі. Бұл кез келген ойлаудың және танудың алдындағы факт болғандықтан, ол айқындайтын сенімді де ешқандай ойлау және тану үдерісі жоя алмайды. Өз мағынасындағы сенімнен сенімділікпен сенім артуды ажырата білу керек. Діни сенім – «сенімнің» кең түсінігінің бір құрамдас бөлігі ғана, әйтседе, адамның рухани өмірі үшін ерекше маңызды екені даусыз.

Белгілі ресейлік философ, әдебиетші және мәдениеттанушы С.С.Аверинцев «Жаңа философиялық энциклопедияның» 1 томы үшін жазған «Сенім» деген мақаласында: «Сенім – кейбір діни жүйелерде орталық дүниетанымдық ұстаным және т.б. туралы және барлық күмәндарға қарамастан, осы ақиқат деп танылатын қағидаларды ұстану шешімін қамтитын психологиялық бағыт; екіншіден, діндар адамның өзінің өмірін жасаушы, барлық нақты жағдайларда басшы, Құдайға «қызмет етуге» өзін бағыштайтын дара сенім (әуелден теистік (тәңіршіл) діннің қалыптасуына байланысты барлық тілдерде сенім және «берілгендік», сонымен қатар «сенуші» және «берілген» деген сөздер осы бір сөзбен белгіленеді)».

Философиялық түсінік құрауды өзінің алдына міндет етіп қойған неміс философы Карл Ясперс (1883-1969): «Сенім шындықты іздеуде ерекше құрал емес және «күйзеліс тәсілі» де емес, ол – философиялық ойлаудың жалғыз түзу тәсілі», - деген бір мағыналы тұжырымға келген. [3]

«Адамның жүрегін ағартып, адамшылығын арттырып атыққа сүйрейтін үлкен күш – дін. Философия дінмен бастас ғылым. Себебі: екеуінің де іздейтін мақсаты бір түрлі. Философия шыннан шынды туғызып, һаман ізденетін жолда әуелгі ашпақ сыры дүниенің ең жоғарғы негізін таппақ, қайдан жаралғанын шешпек. Екінші адамның жанын, ішкі қалпын тексермек. Бұл айтылған жолдар діннің де мақсаттары. Бірақ бұған қарап философия мен дін бір деуге болмайды. Философияның айтатын жолы жалғыз ғана адамның таза ақылына сүйеніп айтылады». Міне, біз осынын оқи отырып, дінді дүниетаным мен адамшылдық негіздерінің бірі ретінде қарастыруымызға болады.

Цицерон шығармаларында «религия» сөзі халықтың тұрпайы соқыр сеніміне қарсы қойылған ұғым ретінде пайдаланылады. Бұдан шығаратын бірден-бір тұжырым, дін деп кез-келген сенім түрін айтпайды тек, адамды қасиетті, мәңгілік, тапжылмас құндылықтармен байланыстыратын сенім түрін айтады. Сенім – діннің негізін қалаушы фактор, оның субстанциясы. Сенім қарым-қатынас, байланысындағы ұғымдармен астарлас жатыр. «Мен Құдайға сенемін» деп айту үшін адам өзін сол құдаймен байланыста сезінуі қажет, оған бүкіл жан – тәнімен бет бұруы керек. Сенім белгілі бір мағынада өзін-өзі тәрк етуді, өзін құрбандыққа шалуды білдірері де анық. Құрбандық деп қандайда болмасын тілек үшін белгілі бір құн төлеу қажеттілігін сезінуден туындаған дүниені, іс-әрекетті айтады.

Дінсіз қоғам болмайтындықтан, дінсіз мәдениет те болмайды. Дін әлеуметтік құбылыс, қоғамды қалыптастыратын ұйытқы ретінде адамзат өмірінде аса маңызды рөл атқарады. Кейбір идеологиялар мен саяси ағымдар діннің осы рөлін пайдаланғысы келеді. Дін әр-түрлі салаларға бағыт-бағдар беретін күштің бірі, тіпті ең бастысы.

Қоғам құрылымының анатомиясында діннің алатын орны ерекше. Қоғамдарда басқа қоғамдардан ажырататын ең негізгі қасиеттің бірі осы діннің өзі болып табылады. Заманауи әлеуметтану ғылымдарынан философия, психология, мәдениеттану, филология, саясаттану тағы басқа ғылымдар өз ғылымдары деңгейінен, дінді әр түрлі аспектілерде зерттеуде.

Дінді философиялық зерттеудің ерекшеліктері:

- 1) философия діннің адам мен қоғамның рухани өміріндегі құбылыс, қоғамдық сананың формасы ретіндегі сананы анықтайды;
- 2) көзқарастың түрі ретінде зерттейді;
- 3) діннің пайда болуының әлеуметтік және гнесологиялық себептерін талдайды;
- 4) діннің қоғамда атқаратын функцияларын жіктейді;
- 5) сенім мен ақылдың арақатынасы мәселесін қарастырады;
- 6) діннің адам бойында адамгершілікті қалыптастырудағы рөлін көрсетеді;
- 7) діни сенім бостандығы мәселесін зерттейді.

Бұлар дінге әлеуметтік феномен, қоғамдық уақиға және қоғамға пішін беретін құдірет ретінде қарайды. Халық арасында кең таралған сенімдер мен ырымдардың өзі қаншалықты әсерлі екені баршаға белгілі. Діннің мәдениетті қалыптастырушы басты күш екеніне дау жоқ. Әсіресе, бүгінгі таңда азаматтардың өзін-өзі танып-білуі, ортақ ұлттық мұраны қалыптастыруы және ХХІ – ғасырдағы халқымыздың өсіп – өркендеуінің басты құралы дініміз. Барша адамзат тарихында дінсіз мәдениет болмаған [4].

Алғашқы қоғамдық құрылымнан бері қарайғы уақытта пайда болған мәдениеттердің барлығы дерлік діни сенім негізінде қалыптасқан. Ал, сенім жүйесі ең жоғары деңгейдегі имани, фәлсәфи негіздерді қамтитын ислам діні осы дінге қосылған халықтардың мәдениетіне орасан зор ықпал жасаған, түбегейлі өзіндік қалыпқа салған. Дін адамдардың іс-әрекеттеріне бірінші дәрежеде ықпал жасайтын құдірет. Сондай-ақ, діни наным-сенімдердің болғандығын сол ежелгі дәуірлердегі өлген адамды еңбек құралдары және әшекей бұйымдармен бірге жерлеу дәстүрінің белгілері де дәлелдейді. Діннің шығуы адам ақыл—ойында теориялық ойлау және ойдың шынайы өмірден ажырау мүмкіндігінің пайда болуы деңгейімен де байланысты. Адамзат тарихында өн бойында дін адам сенімінің сипатына және халықты қамтуына байланысты сан түрлі күйде болады. Бірінші жағдайда қатысты оның тотемизм, анимизм, натурализм, шаманизм, фетишизм, политезм (көптәңірлі), онотеизм (біртәңірлі), деизм (әлемді жаратқан соң, оның одан әрі дамуына араласпайтын, белгілі бір тұлға кейшіндегі емес әлдебір бастапқы себепті мойындайтын ілім), т.б. түрлері пайда болды. Құдайды тұлғалық бастау ретінде мойындау барлық діндерге тән емес. Ол қазіргі діндерден, мәселен, ислам, христиан, иуда діндеріне тән, ал будда, даосизм діндеріне тән емес. Халықты қамтуы жөнінен діннің тайпалық – халықтық және ұлтаралық немесе әлемдік түрлері белгілі. Осы сенім – оны жаман істерден тежеуші және дұрыстықтан, имандылықтан шықпауына себепші. [5]

Мақаланы қорыта келгенде, діннің басты мақсаты - адамның рухани жетілуі және оның Жаратушы Құдайға сенімі, яғни дінді ислам философиясының түсіндіруінше айтсақ - әлемді байланыстыратын күш Алланың барлығына сенім. Қазіргі заманда өзге діндердің дауірлеп тұрған шағында, өз дінімізді және құдайға деген сенімімізді жоғалтып алмайық. Осы сенім – оны жаман істерден тежеуші және дұрыстықтан, имандылықтан шықпауына себепші. Дін адамның ақылына аз да болса қорек береді, алдымен жүректі тәрбиелейді, мінезділікке үйретеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шәріпов. Идеялық сенім және діни фанатизм. – Алматы, 1991. – 112б.
2. Өсеров Н. Ислам және қазақтардың әдет – ғұрпы.-Алматы, 2006. – 9б.
3. А.И.Артемов Дінтану. – Алматы, 2008. – 17 б.
4. М.Бұлығай Дін және мәдениет. 2010.
5. Ғ.Есимов – Дінтану, Алматы 2007ж.

ӘОЖ 343.2

**ҚОҒАМДЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ПЕН ҚОҒАМДЫҚ ТӘРТІПТІ РЕТТЕУДЕГІ
ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ**

А. Б. Кожаметов, магистрант

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ., almas.kazakh@mail.ru

Бұл мақалада қылмыстық құқықтың негізгі мәселелері толығымен нақты ашылған. Қылмыстық құқықтың қоғамдағы алатын орны және маңыздылығының себептері қарастырылған. Қылмысты болдырмаудың және алдын алу бойынша, жасалған қылмысты тергеу мен қолданылатын шаралардың, сонымен бірге жазаны өтеу мәселелері кезең-кезеңдерге бөлініп көрсетілген.

В этой статье раскрыты основные проблемы уголовного права. Рассмотрены значение уголовного права и его роль в обществе. Показаны по этапам не допущение и профилактика совершения преступления, расследование и меры а также отбывание наказание за совершенные преступления.

This article covers the main problems of criminal law. Examined the value of criminal law and its role in society. Shown in stages and not the assumption of committing crime prevention, investigation and measures as well as the serving of punishment for crimes committed.

Кілттік сөздер: қылмыс, қылмыстық құқық, демократия, қоғам, қылмыстық жауаптылық.

Құқықтық мемлекетті құру және қоғамдық өмірде демократиялық бастамаларды жаңғырту жалпы адамзат құндылықтарын, соның ішінде адамның бостандығы, өмірі, денсаулығы, ар-намысы, ожданы, құқықтары мен мүдделерін мойындауды қажет етеді. Конституцияда Қазақстан Республикасы өзін демократиялы, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыратыны ерекше аталып көрсетіледі.

Қылмыстық құқық дегеніміз - құқық саласының негізгі түрлерінің бірі ретінде қылмыстың түсінігі мен белгілерін, қылмыс үшін қылмыстық жауаптылықтың негізі мен шектерін, сондай-ақ қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатудың шарттарын анықтайтын құқықтық нормалардың жиынтығы. Қылмыстық құқық басқа да құқық салалары сияқты белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттейді. Бұлар - мемлекет атынан жүзеге асатын құқық қорғау органдары және қоғамға қауіпті қол сұғушылық жасаған адамдардың арасындағы қоғамдық қатынастар.

Қылмыстық құқық реттеу қызметімен қатар адамды, қоғам мен мемлекеттік қылмыстық қол сұғушылықтан қызметтерін де атқарады. Бұл қызметтер белгілі бір әрекеттер жасауға қылмыстық-құқықтық тыйым салуды заңда баянды ету арқылы, сондай-ақ реттеу қызметін жүзеге асыру арқылы қылмысы үшін кінәлі адамдарға жаза қолдану жолымен іске асырылады. Қылмыстық құқық сонымен қатар, жалпы және арнайы ескерту (превенция), осы сияқты жазаның заңда белгіленген мақсаттарына жете

отырып, қоғамдық қатынастарға аса ауыр зиян келтіретін басқа да қылмыстарды болдырмау немесе олардың алдын алу қызметтерін де атқарады.

Басқаша айтқанда қылмыстық құқықтың реттеуші және қорғаушы қызметтері бір-бірімен тығыз байланыста. Қылмыстық-құқықтық реттеу және қоғамдық қатынастарды қорғау - мәжбүрлеуден, яғни қылмыстық заңда көрсетілген ықпал ету шараларын қолданудан, қылмысы үшін кінәліні жауаптылыққа тартудан тұратын негізгі әдістер арқылы жүзеге асады. Бұларға қоса қылмыстық құқық қылмыстық заңмен қайшылыққа келіп қалған адамның, сол қайшылықтан шығып кету мүмкіндігін қамтамасыз ететін қолдану (көтермелеу) әдісін де қолданады.

Мемлекет заңмен мақұлдаған реттерде, өз кезегінде кінәлі адамның үлгілі тәртібін ескеруді, оны жауаптылық пен жазадан толық немесе ішінара босатуды, немесе оның жазасын жеңілдетуді (қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату негіздері көрсетілген нормаларды, жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайларды белгілеу арқылы және т. б.) міндетіне алады. Қылмыстық құқықтың өзгешеліктері мен мазмұны оның алдында тұрған міндеттерімен шарттасып, байланысып жатыр. ҚР ҚК-нің 2-бабының, бірінші бөлігінде осы кодекстің - мынандай міндеттері айқындалған: адам мен азаматтың құқықтарын бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзатын қауіпсіздігін қорғау, сондай-ақ қылмыстардың алдын алу. Осы баптың екінші бөлігіне сәйкес, аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін Кодексте қылмыстық жауаптылық негіздері белгіленіп, жеке адам, қоғам немесе мемлекет үшін қауіпті қандай әрекеттер қылмыс болып табылатыны айқындалған және олардың жасағаны үшін жазалар мен өзгеде қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары белгіленген.

Сонымен, қылмыстық құқықтың негізгі міндеттері - жоғарыда көрсетілген әлеуметтік құндылықтарды қорғау және қылмыстардың алдын алу (қылмыстарды болдырмау қылмыстардың профилактикасы) болып табылады. Қылмыстардың алдын алу заңда көзделген жеке мақсаттардың бірі қылмыстан сақтандырумен тығыз байланысты, әрі онымен шарттас. Осы екі міндеттің мазмұны қоғамдық қатынастардың басқа да жаңа қылмыстарды болдырмауды, қылмыстық құқықтық нормалар арқылы жасалған қылмысқа тап келетін белгілі бір ықпал ету шараларын қолдануды сипаттайды. Заң әдебиеттерінде қылмыстық құқықтық тәрбиелік міндеттерді жүзеге асыратындығы туралы пікірлер айтылған.

Біздің мұнымен келісуіміз керек сияқты. Себебі азаматтардың бойына заң құрметтеушілік дағдысын, мораль талаптарына жауап беретін тәртіп қалыптастыру барлық құқық салаларының алдында тұрған міндет сондықтан, қылмыстық құқық - азаматтық, әкімшілік тағы басқа да құқық салаларындай тәрбиелік мәні бар әсер ету шараларын қолдануы қажет. ҚК-тің 2-бабында кодекстің осы аталған міндеттері тікелей көрсетілмеген. Алайда, ҚК 38-бабының екінші бөлігін талдай отырып, қылмыстық құқықта әлеуметтілікті қалпына келтіру, сотталған адамды түзеу және сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстар жасауынан сақтандырудан көрінетін тәрбиелік сипаттары шаралардың бар екендігін нақты аңғаруға болады. Бұл міндеттердің жүзеге асуы азаматтарға сөзсіз тәрбиелік әсер етеді. Қылмыстық құқықтың жүйесі Жалпы және Ерекше бөлімнен тұратын өзінің иерархиялық құрылымымен сипатталады.

Жалпы бөлім, Қазақстан Республикасы қылмыстық заң нормаларының міндеттері мен қағидаттарын, қылмыс пен жаза ұғымын, қылмыстық заңның түсінігін анықтайды

жауаптылықтың негізі және одан босату, қылмыс құрамының түсінігі, қылмыстық іс-әрекетті жоятын мән-жайлардың түсінігі, сондай-ақ қылмыс істеу сатылары, қылмысқа қатысу ұғымы және нысандары, жазаның мақсаты және жүйелер жаза тағайындау немесе қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату мәселелерін және т.б. мәселелерді зерттейді. Ерекше бөлімде нақты қылмыс құрамдары және қылмыс құрамдары бар әрекет жасағаны, үшін белгіленген жаза түрлері көрсетіледі. Жалпы және Ерекше бөлім өзара тығыз байланыста. Осы екі бөлімнің жиынтығы қылмыстық құқықты құрайды. Жалпы бөлімнің институттары қылмыстық нормаларды қолданудың жалпы ережелерін бекітетіндіктен, бүкіл қылмыстық құқық жүйесінің өзегі (фундаменті) болып табылады. Бұларды білмей Ерекше бөлімнің бірде-бір бабын қолдану мүмкін емес. Мысалы, кінәнің не екенін, оның нысандарын жазаның түрлерін, оларды, тағайындау негіздерін білмей - қылмыстық әрекетті саралау немесе қылмысқа жаза тағайындау мүмкін емес. Қылмыстық құқықтан Жалпы бөлімінің, нормаларын қолдану арқылы Ерекше бөлімнің нормалары жүзеге асырылады. Жалпы бөлімнің ережелері мен институттары Ерекше бөлімдегі нақты, нормаларды қолданғанда негізгі басшылыққа алынады.

Қылмыстық құқық - құқық жүйесіндегі жеке саланың бірі және басқа құқық салаларымен тығыз байланысты, сондай-ақ өзінің бағыты, атқаратын рөлі, мәні және құқықтық реттеу әдісінің ерекшелігіне байланысты басқа құқық салаларынан бөлектеніп, ажыратылады. Қылмыстық құқық - қылмыстық істер жүргізу құқығымен өзара тығыз байланыста. Қылмыстық құқық қандай әрекеттердің қылмыс екендігін және оларға қандай жаза қолданылатындығын белгілесе, қылмыстық істер жүргізу құқығы қылмыстық жауапқа тартуды жүзеге асырады, қылмыстық істі тергеудің және сотта қараудың тәртібін белгілейді, яғни бұл жерде қылмыстық құқық пен қылмыстық істер жүргізу құқығы мазмұны мен оның нысанының өзара байланысы ретінде көрінеді. Қылмыстық іс жүргізу құқығы - қылмыстық құқықты іске асырудың нысаны болып табылады.

Қылмыстық құқық – қылмыстық атқару құқығымен тығыз байланыста. Қылмыстық атқару құқығының мәні сот үкімі бойынша күшіне енген қылмыстық жазаны орындауға, сотталғандарға түзеу ықпалын жүзеге асыруға, оларды қылмыс істеуден сақтандыруға байланысты қоғамдық қатынастарды ретке келтіру болып табылады. Қылмыстық-құқық қатынастар негізі қылмыс істеу болса, қылмыстық-атқару құқығы қатынастарының негізі - заңды күшіне енген айыптау үкімі болып табылады. Бұл қатынастардың субъектілерінде де айырмашылықтар бар. Қылмыстық қатынастарының субъектісі - қылмыс істеген, есі дұрыс, заңда көрсетілген белгілі бір жасқа толған адам болса, қылмыстық-атқару қатынастарының субъектісі - бір жағынан сот үкімі бойынша сотталғандар және басқа жағынан қылмыстық жазаны орындау мекемелерінің және соттардың атынан мемлекет болып табылады. Қылмыстық құқық әкімшілікке де жақын жанасады.

Екі құқық саласы да қоғамға қауіпті іс-әрекет - құқық бұзушылыққа қарсы күрес жүргізеді. Қылмысқа қарағанда әкімшілік құқық бұзушылықта іс-әрекет қоғамға қауіптілік дәрежесі төмен болады, яғни мұнда қылмыстық жаза қолданылмайды. Әкімшілік органдар қылмыстық жаза емес әкімшілік шара қолданады. Әкімшілік шара сотталғандық атаққа қалдырмайды. Қылмыстық құқықтың әкімшілік құқықпен өте тығыз байланыста болғандығы әсіресе 1959 жылғы Қазақ КСР Қылмыстық кодексі күшінде тұрған кезде байқалған (ҚК-тің кейбір баптарында қылмыстық жауаптылыққа тартудың міндетті шарты әкімшілік преюдиция болатын яғни бұзушы қылмысы үшін кінәлі болса да, бірақ қылмысы қоғамға аса қауіпті болмағандықтан қылмыстық жауаптылықтан босатыла отырып әкімшілік жауаптылыққа тартылатын). Бүгінгі

таңдағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде мұндай институттар қарастырылмаған. Құқық саласы ретіндегі, қылмыстық құқықты қылмыс пен жазаны тарихи дамудағы құқықтық құбылыстар ретінде қарастыратын, қылмыстық заңды және оны қолдану тәжірибесін формальды-логикалық, диалектикалық нақты - әлеуметтік және басқа да зерттеу әдістерін қолдана отырып зерттейтін қылмыстық құқық ғылымынан ажырата білуіміз керек. Бүгінгі таңдағы мемлекеттің жаңа қылмыстық-құқықтық саясаты қалыптасуы кезеңіндегі мейлінше тиімді әдіс алыс-жақын шет елдердегі біртектес қылмыстық-құқықтық институттарды салыстыруды талап ететін және олардың қылмыспен күрес мәселелерін шешудегі оңды тәжірибелерін өзімізде пайдалануға мүмкіндік беретін салыстырмалы құқықтық зерттеулер әдісі болып отыр.

Қылмыстық құқық ғылымы қылмысты туғызатын себептер мен жағдайларды, қылмыскердің тұлғасын, сондай-ақ қылмыстылықтан сақтандыру шараларын белгілейтін ғылым саласы - криминологиямен тікелей байланысты. Қылмыстылықпен күресу сияқты ортақ міндетке ие бола тұра бұл ғылымдар бір-бірінен пәні және зерттеу әдістері бойынша ерекшеленеді. Егер қылмыстық құқық жекелеген қылмыстық институттарды және қылмыс құрамын оқытып үйретсе, ал криминология - жалпы қылмыстылықты оқытады. Бұл ғылымдар бірін-бірі өзара толықтырып отырады. Қылмыстық құқық криминология бұларсыз ештеңе тындыра алмайтын - қылмыс, кінә, қылмыс субъектісі, жаза секілді және басқа да ұғымдарды қалыптастырады. Криминологиялық деректер қылмыстылықпен күресудегі қылмыс динамикасын, қылмыстық заңдардың тиімді жақтарын, оны жетілдіру жолдарын, қылмыстан сақтандырудың негізгі бағыттарын жасауға немесе жетілдіруге мүмкіндік береді.

Қылмыстық құқықтағы негізгі мәселелердің бірі қылмыстың ұғымын анықтау болып табылады. Жеке адам мен қоғам арасындағы қақтығыстардың қайсысының қоғамға қауіптілік дәрежесінің басым екендігін анықтау және оған осы мәселеде қылмыстық құқылық шараларды қолдану арқылы осы қатынастарды реттеу – қылмыстық заңның негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Қылмыс әр уақытта да белгілі бір іс- әрекеттің (әрекет немесе әрекетсіздіктің) көрінісі болып табылады. Заң шығарушы осындай тұжырымдарға келе отырып, қылмыстың әр уақытта да адамның нақты іс - әрекетінің, мінез – құлқының сыртқа шыққан көрінісі екенін атап көрсетеді.

Адамның құқыққа қайшы мінез-құлқы белсенді әрекет күйінде немесе әрекетсіздік күйінде болуы мүмкін. Бұл жерде әрекет дегеніміз адамның қылмыстық заң тыйым салған нәрселерді істеуі, ал әрекетсіздік дегеніміз адамның заң, нормативтік актілер, нұсқаулар немесе арнаулы жарлықтар, бұйрықтар бойынша өзіне жүктелген міндетін орындамауы болып табылады. Адамның қылмысқа қайшы немесе оған қайшы емес мінезқұлқы оның ойлау жүйелері арқылы, содан соң белгілі бір іс - әрекеттер арқылы көрініс береді. Ондай нақты іс - әрекеттер арқылы көрініс таппаған жүзеге аспаған ойлар, пікірлер соншалықты қатерлі болғанына қарамастан, қылмыс болып табылмайды. Белгілі бір іс - әрекет арқылы жүзеге асырылмаған адамның ниет мақсаттары қоғамға қауіп туғызбайтындықтан қылмыстық құқық реттеу саласына жатпайды. Қылмыстық құқық ғылымында бұл мәселе туралы бір ауыздан осылай тұжырым жасалған.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы // «Параграф» ақпараттар жүйесі, 2013.
- 2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі // «Параграф» ақпараттар жүйесі, 2013.
- 3 Нурсейтов Е.Н. Қылмыстық заңның рөлі // «Фемида» Республикалық заң журналы. – 2009. - №3. – 19-23 бб.

ӘОЖ 342.92

**КЕДЕН ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУДАҒЫ
ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУІ**

Е.Л. Лепесов, магистрант

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ., e.lepesov@mail.ru

Осы мақалада кедендік құқықтың негізгі ерекшеліктері көрсетілген. Кеденге қатысты қылмыспен күресуде кеден және басқа да құқық қорғау органдарының алатын орны айқындалған.

В данной статье рассмотрены значимые особенности таможенного права. Определены место таможенных и других правоохранительных органов по противодействию преступлениям связанных с таможенными нарушениями.

In this article examined significant features of the customs law. Defined place of customs and other law enforcement agencies to combat crimes related to fraudulent activities.

Кілттік сөздер: кеден, кедендік қылмыс, қорғау органдар, ревизиялық-қадағалау, салық, кедендік шекара.

Кедендік қылмыстар мен күрестің тиімділігі қылмысты ашу қадағалаудың деңгейіне, яғни оның толықтығына уақытылығына тәуелді. Демек құқық қорғау органдарының қызметінің тиімділігі едәуір дәрежеде қадағалайтын органдардың қылмыстың бар екенін анықтап, жинаған материалдарды құқық қорғау органдарына уақытылы бағыттау талабын орындауынан көрінеді. Сонымен қатар кеден қылмыстарымен күрестің тиімділігін құқық қорғау органдарының бірігіп жүргізген іс шаралары арқылы арттыруға болады. Дегенмен бүгінгі күні, өкінішке орай, кеден қылмыстарымен күрестегі кемшілік ретінде құқық қорғау, ревизиялық-қадағалау, валюттік-экспорттік органдарының өзара қатынастығының әлсіздігін атап өтуге болады. Қазіргі уақытта сыртқы экономикалық қызметке қатысушыларға қатысты қаржы - шаруашылық қызметтерін жиі-жиі тексеріп қадағалау үшін салық құқық қорғау органдары өзара бірігіп күрес жүргізулері қажет.

Қазіргі нарықтық қатынастардың, еркін кәсіпкершіліктің дамуына және қоғамдық қауіпті іс-әрекеттердің жаңа түрлерінің пайда болуына байланысты қылмыстың белгілері мен құрамы одан әрі зерттелуі тиіс.

Қазақстан кеден органдарының тарихына және кеден саласындағы проблемаларға қатысты жазылған бірнеше еңбектердің авторы М.О. Әбсеметов кеден саласында жасалатын қылмыстарға контрабанда, шетел валютасындағы қаражатты шетелден қайтармау, кеден төлемдері мен алымдарын төлеуден жалтару, есірткі, қару-жарақ, оқ-дәрілер халықтың мәдени және тарихи мұраларын, жойылып кету қаупі бар жануарлар мен өсімдіктерді, интеллектуалдық меншік объектілерін кеден шекарасы арқылы заңсыз айналымын жатқызған. Тағы бір ғалымдардың пайымдауынша кедендік қылмыстарға тек қана кеден органдарымен тексерілетін төмендегі қылмыстар емес (ҚР ҚК-нің 209, 214, 250-баптары) сонымен бірге басқа да мемлекеттің сыртқы экономикасы қызметі саласына зиян келтіретін төмендегідей қылмыстарды жатқызған, (ҚР ҚК-нің 243-бабы) жаппай зақымдау қаруын, қару-жарақ және әскери техника жасау кезінде пайдаланылатын технополицияларды, ғылыми-техникалық ақпаратты және қызметтерді заңсыз экспорттау, (ҚР ҚК-нің 213-бабы) шетел валютасындағы қаражатты шетелден қайтармау.

Сонымен қатар бұл ғалымдар осы кеден саласындағы қылмыстарға жасалғаны үшін қылмыстық жауаптылық көрсетілген Қазақстанның халықаралық келісімдерінің заңдарының нормаларында белгіленген кедендік істің тәртібіне пайда табу мақсатымен қол сұғатын жеке тұлғаның әрекеті немесе әрекетсіздігін жатқызған.

Қазақстан арқылы шет елдерде жүк және адам тасымалдауда бұған үлкен септігін тигізуде, көпшілігінде ҚР кедендік шекарасынан тауарларды заңсыз өткізуге тырысады. Контрабандалық операцияларды жасарда көпшілігінде құжаттарды, лицензияларды, экспорттарды пайдаланады.

Кеден органдары арнайы құзырлы мемлекеттік басқару органы немесе атқарушы-басқарушы органы болып табылады. Жергілікті органдардың шешімдерін орындауда кеден ісі бойынша басқарманың актілерін жасауға құқы бар. Олардың кедендік қатынасты әкімшілік-құқықтық реттеуге қатысу бағыты осында байқалады. Осындай реттеудің екінші бағыты кедендік, әкімшіліктік, қылмыстық, мемлекеттік, халықаралық қаржылық, азаматтық және басқа да сыртқы экономикалық іс-әрекетке және лауазымдық тұлғалар мен кеден органдарының қатысуымен болған іс-жүргізулерде құқықтық қатынастар саласында нормаларды реттеу болып табылады.

Кеден саласындағы істерде мемлекеттік тетік бөлігі ретіндегі кедендік органдармен сыртқы экономикалық іс-әрекеттерге қатысушылардың арасындағы қатынастарда жүздеген нормативті актілер бар.

Құқықтық нормалар-бұл қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған мемлекет тарапынан белгіленген немесе санкцияланған және міндетті ережесі қорғалынған тәртіп.

Құқықтық нормалары тұлғалардың, қоғамның және мемлекеттің мүддесін білдіреді, анықтайды және қорғайды, олар құқық субъектілерінің ара-қатынасын істерін тиімді қолдануға бағытталған.

Қазақстан Республикасында кеден ісі Қазақстан Республикасының заң актілерімен Қазақстан Республикасы Президентінің және Үкіметінің актілерімен басқа да Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарының өз құзырының шегіндегі Кедендік Кодекс қарастырылған актілерімен реттеледі.

Қазақстан Республикасының кеден шекарасы арқылы тауарлар мен көлік құралдарын тасымалдауда қабылданған күн болып нақты өткен күн есепке алынады. Егер де Қазақстан Республикасы мен басқа да мемлекеттер арасында халықаралық келісім-шарт бойынша басқа да ережелер белгіленген болса, онда Қазақстан Республикасының Кедендік Кодексында қарастырылған басқа кеден ісінде халықаралық келісім шарттың ережелері қолданылады. Бұдан басқа да тәртіп бұзушылықтан құқық қорғау органдарына прокуратураға, сотқа, ПМ, ҮҚК, қаржы полициясына, кеден органдарына жүктелген.

Сонымен, құқықтық нормаларды қорғау функциясы әр түрлі тәсілдермен жүзеге асырылады. Соның ішінде құқықтық нормаларды бұзушыларға мемлекеттік еріксіз көндіру шараларын немесе лауазымдық тұлғадан келтірілген залалды өндіріп алу, оның кейбір жеке құқықтардың мемлекеттік, кедендік органдардың немесе лауазымдық тұлғалардың қайсібір міндеттерін орындау болып табылады.

Кеден органдарының құқық қорғаудағы қызметі кеден төңірегіндегі құқықтық қатынастардың мемлекеттік ішкі және сыртқы функциясының айқындалуы болып табылады. Бұл қызметтің мақсаты кеден органдарының төңірегіндегі қызметте адамзаттық, кедендік, әкімшілік, мемлекеттік нормалардың сақталуын, қолданылуын қамтамасыз ету.

Кеден органдарының саласы қызметінде құқықтық нормаларды пайдалану- ол субъектілердің кеден органдарындағы лауазымдық тұлғалардың және сыртқы

экономикалық іс-әрекетке қатысушылардың арасындағы осы нормада қарастырылған құқықтық қатынастарын жүзеге асыру.

Құқықтық нормаларды орындау-ол жеке, лауазымдық немесе заңды тұлғаның өзіне жүктелген норманың міндеттерін орындаудағы іс- әрекет.

Сонымен, кеден органдарының қызметі, заңдарының шеңберінде жүзеге асыруда творчестволық құқықтық, құқық қолдану, құқықтық орындаушылық, мемлекеттік құқық қорғау қызметі аспектері бар.

Кедендік органдарында құқық қорғау қызметі әр түрлі формада- құқықтық-әкімшілік, құқықтық - қылмыстық, құқықтық-іс жүргізу, жедел-іздігіру және т.б. жүзеге асырылады.

Құқық қорғау қызметі құқықтық нормаларды жүзеге асыруды қамтамасыз етуден басқа Қазақстанның заңдарын және халықаралық келісім-шарттарын бұзушылықты анықтаумен де айналысады.

Кедендік органдарының құқықтық қорғаудағы қызметінің құқықтық-әкімшілік формасы айқындалады: кедендік және валюталық бақылауды жүзеге асыруда анықталған жолмен, тарауларды кедендік дайындықтан өткізуден және әкімшілік тарапынан тәртіп бұзушылықты және қылмыстық, кедендік, валюталық, салықтық және басқа заңдылықтардың түрлері бойынша кедендік органдарының құқық қорғау қызметінде айқындалады және құқықтық-әкімшілік нормаларын кедендік ережені орындаудан бас тарту фактілерін тексеруге бағытталады. Бұл іс-әрекеттер кедендік ереже мен әкімшілік нормаларының бұзылғанын байқаған жағдайда тиісті үлгіде хаттама толтырылады.

Кедендік органдарының құқық қорғаудағы қылмыстық іс жүргізу формасы тергеу органы ретінде қылмыстық белгілері бойынша, деректерге сүйене отырып, олармен күресу кедендік органдарының құзырына жүктелген контрабанда және т.б. жағдайда қылмысты істі ашумен айқындалады. Кедендік органдардың қызметінің маңызды формасы болып өзінің және қызметкерлері мен оның отбасы мүшелерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады.

Кедендік органдарының қызметінің бір түрі құқық қорғаудың элементтеріне енетін (криминалистикалық) арнаулы (іздігіру, барлау) қызметі жедел-іздігіру қызметі болып табылады.

Бұндай қызмет түрінің тағайындалуы кедендік бақылаудың, қылмыс жасаудың алдын алудың, кедендік ережелердің орындалу тиімділігін арттырады. Қазақстан Республикасының кеден шекарасы арқылы тауарлар мен көлік құралдары тасымалданарда Қазақстанның азаматтығы барлығына қарамай сыртқы экономикалық іс-әрекетке (жеке және заңды тұлғалар) қатысушылардың барлығы да кеден заңдылықтарының ережесінде көрсетілген ескертпелерге ілесуі керек.

Осы ережеге мынадай қажетті шарттар енеді, тиісті кеден режимдерін анықтау, кеден бақылауынан өту, кеден құжаттарын даярлау, кеден төлемдері мен салықтарын жинау, кедендік жеңілдіктерді пайдалану мен басқа да ережелер Қазақстан Республикасындағы кеден ісі туралы заң күші бар Президенттің Жарлығына сәйкес Қазақстанның әкімшілік заңына арнайы сілтеме жасамай-ақ тәртіп бұзушылыққа жауапкершілігі қарастырылған. Кеден ережесінің бұзылғандығы жөніндегі істері кеден органдарының лауазымды тұлғалары арқылы жүргізіледі.

Тұлға ұғымына заң шығарушылар жеке және заңды тұлғаларды (отандық және шетелдік заңды тұлғаларды, жеке кәсіпкерлерді, жеке тұлғаларды) сонымен қатар лауазымдық тұлғаларды жатқызады.

Лауазымдық тұлғалар егер де олардың қызметтік міндеттеріне белгіленген талаптарды орындауды қамтамасыз ету болса, ал оның орындалуын бақылау кеден

органдарына жүктелген заңды тұлғалармен жеке кәсіпкерлердің жауапқа тартылуы лауазымды тұлғаларды жауапкершілікке тартудан босатпайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Құлжақаева Р.Б. Қылмыстың құрамы: Оқу құралы. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2000. – 84 б.

2 Абсеметов М.О. Основные направления правоохранительной деятельности таможенных органов Республики Казахстан // Научные труды Академии финансовой полиции. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – Вып. 2.

3 Куштарова Г.А. Преступления в таможенной сфере: уголовно-правовая характеристика // Научные труды Академии финансовой полиции. – Астана: Фолиант, 2002. – Вып. 3. – 496с.

4 Қазақстан Республикасының Жедел-іздістіру қызметі туралы заңы // «Параграф» ақпараттар жүйесі. – 2013.

5 Қазақстан Республикасының Президентінің «Қазақстан Республикасындағы кеден ісі туралы» Заң күші бар Жарлығы// «Параграф» ақпараттар жүйесі. – 2013.

6 Қазақстан Республикасының Президентінің, Заң күші бар Арнайы экономикалық аймақ туралы Жарлығы. – Алматы: - 1995-3б.

ӘОЖ 347.12

АЯҚТАЛМАҒАН ҚЫЛМЫСТАРДЫ САРАЛАУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

М.Д. Мырзахметов - магистрант

Б.А. Сериев - ғылыми жетекші

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Бұл мақалада қылмыстық құқықтағы аяқталмаған қылмыстардың түсінігін, жіктелуін және оларды саралаудың негіздерін жан-жақты қарастырылған, сондай-ақ тақырып аясында өзіндік тұжырымдар жасалған.

This article covers basic criminal right, and the classification of crimes and a statements dealing with the uncompleted issues

В данной статье рассматриваются основные условные права, их классификации и всесторонние диформации, а так же на основании тематики были сделаны обоснованные выводы.

Кілт сөздер: қылмыстық жауаптылық, қылмыстық заң, қасақана қылмыстары, қылмыстарды саралау, қылмыстық әрекеттер, құқықтық принциптер.

Кез келген қылмыс белгілі бір кезеңдерден немесе сатылардан өтеді. Көп жағдайда адам қылмыс жасауға дайындалып барып, өз ниетін іске асырады. Ниет жүзеге асса, толыққанды аяқталған қылмыс, жасаушыға қатыссыз себептермен жүзеге аспай қалса, не өзі бас тартса, аяқталмаған қылмыс болып табылады.

Қылмыстық құқық теориясы қылмысты жасау сатылары деп - қылмыстың дамуының арнайы кезеңдерін таниды [1, 76 б.]. Олардың бір-бірінен айырмашылығы, белгілі бір қылмыстың объективтік жағын іске асыру кезеңдерінде және айыпкердің қасақаналықты іске асыру дәрежесінде болады, яғни қасақана қылмыстың дамуының арнайы кезеңдерінің қорытындысы - дайындалу; оқталу және іске асыру болып табылады.

Қылмыстық заңда қылмысты істеу сатыларының көрініс табуы - аяқталмаған қоғамға қауіпті әрекет (әрекетсіздікті) жасаған адамдарды жазаға тарту және қылмыстық жауаптылық мәселесін шешу болып табылады.

Біріншіден, қылмыстық жауаптылықтың негізі, қылмыстық заңда көрсетілген қылмыстың құрамын, жасалған іс-әрекеттен табу болып табылса, ал қылмыс жасау сатыларын анықтау ол қылмыстық мінез-құлықты, қылмыстық еместен ажыратуға мүмкіндік береді.

Екіншіден, сатыларды қалыптастыратын іс-әрекеттің өзі, қоғамға қауіптілік дәрежесінің әртүрлілігімен сипатталады. Қылмыстың аяқталуына қай саты болмасын жақындаған сайын, соғұрлым жасалатын іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесі арта түседі, әрине бұл жағдай жаза тағайындағанда ескерілуі керек.

«Қылмыс жасау сатылары» деген термин көп жағдайда екі мағынада қолданылады:

- 1) Аяқталған қылмыс өткен кезеңдерді анықтау үшін;
- 2) Қылмыс жасаудың тоқтатылуына байланысты, жасалған қылмыстық әрекет үшін берілер жазаның ерекшелігін анықтауда әрекеттің қай кезеңде аяқталғанын білу үшін.

Қылмыстық құқық теориясында қылмысты істеу сатылары туралы осы түсінік маңызды роль атқарады [2, 171 б.]. Егер қылмыс аяқталса, онда алғашқыда істелінген адамның әрекеті және қылмыс жасауға оқталу әрекеті емес, қылмыстық заңдарда, сол аяқталған қылмыстың өзі туралы ғана сөз болады.

«Қылмыс жасау сатыларына» заңдылық түсінігінде аяқталған қылмысты әрекет пен қылмыс жасау барысында, не оған дайындық кезіндегі негізгі бір кезеңде тоқтаған қылмыстық әрекеттің айырмашылығын айтады».

Қылмыстық құқық теориясында қылмысты істеу сатыларының атауы және санына байланысты әртүрлі позициялар орын алған болатын. 1997 жылғы Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі Жалпы бөлімнің осы институтына жаңа ережелер енгізбегендіктен, бұл позицияларды жаңа Қылмыстық Кодекске де қолдануымызға болады.

Айталық, бірқатар қылмыстық құқықтың Жалпы бөлім оқулықтарының авторлары [3, 32 б.] қылмысты істеу сатылары деп қылмыс құрамын орындауды және қылмыстық нәтиженің туындауын түсінеді.

Біздің ойымызша, бұндай пікір бірінші кезекте, заңға сәйкес келмейді, заң авторлар ұсынған сатыларды атамайды. Сондай-ақ, ұсынылған атаулар тиімсіз, себебі, «қылмысты орындау» шын мәнісінде оқталу, яғни, қылмыстың объективтік жағын ішінара орындау. Нәтиженің туындауы қылмыстың сатысы мүлдем бола алмайды, себебі, формальді қылмыс құрамдарында нәтиже қылмыс құрамының белгісін құрамайды. Материалды қылмыс құрамдарына қатысты нәтиже қылмыстың аяқталғандығын білдіреді де, қылмыстың сатысы ретінде таныла алмайды [4, 32 б.].

Қылмыстық құқық теориясында бір бірінен әрекет сипаты мен аяқталу дәрежесіне қарай ажыратылатын қасақана қылмыстың үш сатысы көрсетіледі. Олар:

- Қылмысқа дайындалу
- Қылмысқа оқталу;
- Аяқталмаған қылмыс.

Осы үш саты тек қана тікелей ниетпен жасалған қысқаша қылмыстарда болады.

Қылмыс сатылары - қасақана қылмыстың дамуына байланысты анықталған кезеңдері, олар қылмысқа дайындалу, оқталу және қылмысты аяқтаумен жүзеге асады.

Қылмыстық әрекеттерінің сатыларының қылмыстық құқықтық түсінігі қылмыстың дамуына байланысты сонымен бірге объективті процесін көрсетеді.

Қасақана қылмыс 3 кезеңде өтеді: 1) дайындалу 2) оқталу 3) аяқтау. Осыған сәйкес қылмыстық әрекет 3 сатыларға бөлінеді: а) қылмысқа дайындалу сатысы б) қылмысқа оқталу сатысы в) аяқталған қылмыс сатысы. Бірінші екі сатысы алдын ала, яғни аяқталмаған әрекетті білдіреді. Оның ерекшелігі қылмыстық құрамының толық аяқталмауы, яғни ҚК-ң Ерекше бөлімінде көзделмеген белгілер, объективті жағының толық атқарылуы, қоғамға қауіпті жағдайдың болмауы. Ал аяқталмаған қылмыста кінәнің әрекетінде қылмыстық құрамының түгел белгілерінің жиынтығы болуы, соған қоса қоғамға қауіпті зардаптың жүзеге асуы.

Адам өзінің еркі мен тәртібін бағындыра отырып алдына белгілі мақсатты сезімді түрде белгілеп, осыны қабілеттік деп айтуға болады. Қасақана қылмыс жасамай тұрып кінәлі жететін нәтижесін көріп, елестетіп тұрады. Осыны қолданып белгілі тәсілдермен соны жүзеге асырғысы керек деп ойлайды.

Қылмыстық ой тек қана ішкі психикалық процесс, бұл қасиет басқа адамға белгісіз болады. Ойлау, сезіну процесі қылмыс болып саналмайды, және саналуға мүмкін емес. Ойдың құрылуы қылмыстық сатысының дамуы деп санауға болмайды, өйткені нақты қылмыс жүзеге асқан жоқ.

Қылмыстық құқықтың принциптерінің біреуі қылмыстық ойды, көзғарасты жазалау керек деп көрсетіледі. Осы негіздер бойынша қылмыстық жауапкершілікке ойдың анықталуы жатпайды (яғни түрімен, сөзбен көрсетілген ойлар.).

Анықталған ойлар оны анықтап ойлаған нәрсемен салыстыруға болмайды. Адамның рсындай тырысуы қоғамға қауіпті және құқыққа қайшы болып саналмайды. Ол қылмыстық қозғалуына сәйкес ешқандай кезеңдерге жатпайды, қылмыстық әрекет болып есептелмейді. Кейін қылмыстық сатысы болып саналуы мүмкін емес.

Сонымен қатар қасақана ойдың құрылуы, анықталуы қылмыстық қылмыстық саты болып саналмайды. Осыған байланысты Ш. Монтекьенің әйгілі айтылуыбар: "Зандар тек қана қылмыстық әрекеттерді жазалау керек". Ойдың анықталуын қылмыстық қауіп төндірумен шатастыруға болмайды. Бұл қауіпті аса ауыр қылмыс жасаймын деп, сот жұмысшыларына қауіп (ҚК 341 б) т.б. сияқты. Бұл жайлы қауіпті аяқталған қылмыс деп санауға болады. Олардың қоғамға қауіптілігі жәбірленушіге психика арқылы қауіп төндіру жатады. Ауыр қылмыстың жасалу сатысынан яғни субъект жәбірленушіге қорқытқан кезде қауіп бұған ешқандай қатынасы жоқ. Мысалы, қызды күйеуге шық деп немесе өлтіремін деп қорқытса. Ал қарақшылық кезінде жасалған қауіп мүліктік баюды мақсат көздейді, бұл жерде жәбірленушінің өлімі керек жоқ.

Біздің ойымызша, дайындық пен оқталуды жоғарыдағыдай ажыратып керсету тек сыртқы көрінісін ғана бере алады, ал қасақана қылмыс әрекетінде осы екі кезеңді нақты, толық бөлуге бұл пікір мүмкіндік бере алмайды. Мәселен, кейбір қылмыс құрамы формальді болып құрылған. Яғни, жасалған әрекеттің зардабы қылмыс құрамына жатпауы мүмкін. Ал екінші бір қылмыс құрамының құрылысы төмендегідей: материалды, яғни қылмыс аяқталуы үшін міндетті түрде заңда көрсетілген зардаптың туындауы қажет. Айталық, кісі өлтіру денсаулыққа зиян келтіру т.б. мысалдар келтіруге болады. Осыған байланысты, жасалған әрекеттің сыртқы белгісіне қарап (формальды) қылмыс құрамына жатқызу, қылмыс барысындағы әрекетті қай кезеңге жатқызу керегін әлі де болса шешпейді. Н.В. Лясс та өз көзқарасында А.Н. Трайниннің бағытын жақтайды [5, 84 б.]. Бұл ғалымдардың пікірінің түпнұсқасы: қылмыс тек аяқталған қылмыс құрамынан тұрады, қылмысқа дайындық, оқталу қылмыс құрамына жатпайды. Бұл пікір, біздің Қылмыстық іс жүргізу заңдарына қайшы келеді. Біздің заң бойынша айыпкердің әрекетінде қылмыс құрамы болғанда қылмыстық жауаптылық көзделетінін ұмытпауымыз керек.

Қылмыс құрамының белгілері Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлімімен қатар, Жалпы бөлімнің нормаларында да көрсетілген.

Қылмысқа оқталу және қоғамға қауіпті дайындықта қылмыс құрамының белгілері бар, өйткені бұл екі кезең өз алдына, қоғамға қауіпті іс-әрекет, бұл екі кезеңге жауаптылық көздегенде, айыпкердің іс-әрекетінен қылмыс құрамының белгілерін бекіту керек. Сонымен қатар, қылмыстың нәтижесінің туу мүмкіндігі (оқталу) және қылмыстың нәтижесінің нақты тууы (аяқталған қылмыс) екеуінің мәнісі екі бөлек. Сондықтан да, қылмыстық заң, соттарға оқталу және аяқталған қылмыс үшін бірдей жаза қолдануға мүмкіндік бермегенімен, осы оқталу үшін жеңілірек жаза тағайындауға мүмкіндік береді.

Қылмыстық тәртібінің жүзеге асу басталуының қылмысқа дайындалуы болады. Осы тек осы ғана ең басты сатысына жатқызуға болады.

Ал бірінші сатысы бойынша жауапкершілікке дайындап іздеп тәсілдер құрап жатқан адамды тартуға болады (қасақана).

Дайындау әрекеттері қылмыстық зардабының атқарылуына жол береді. Яғни осы әрекеттер қылмыстың жүзеге асуына жағдай жасайды.

Екінші сатысының қылмыстық заң бойынша оқталу деп санаймыз. Ол былай аталады: "Тікелей қылмыс жасауға тура бағытталған ниет пен жасаған іс-әрекеттер (әрекетсіздік), егер бұл орайда қылмыс адамға байланысты емес мән-жайлар бойынша ақырына дейін жеткізілмесе қылмыс жасауға оқталу болып табылады". Осы саты тікелей ниеттің орындайтын процесін көрсетеді. Осы егер де кінәліге "жақсы" болған жағдайда аяқталса, онда ол қылмыстың аяқталуына жатады. Осы сатыда кінәлінің әрекетіне қылмыс құрамының барлық белгісі болады. Яғни жасаған әрекетінде заңмен көрсетілген объективті және субъективті жиынтығының толық көрсетілуін айтамыз.

Қылмыстық құқық бойынша жауапкершілік қоғамға қауіпті кінәлі жасаған қылмысы үшін орнатылады. Осы сатының ерекшелігі қылмыскердің өзіне байланысты емес мән-жайлар бойынша қылмысты аяқтамау. Рның әрекетінде аяқталған қылмыс құрамының болмауы бұл үшін ҚК-ң Ерекше бөлімі бойынша жауапкершіліктің көзделмеуін айтуға болады. Аяқталмаған қылмыстық әрекеттер қылмыстық нәтижесі болмайды, өйткені ол қылмыс құрамының қажетті белгісі болып есептеледі немесе объективті жағы бойынша әрекеттер толық жасалмайды. Қылмыстық әрекет объективтік жағы бойынша дайындалу орындалу болып мінезделеді. Қылмыстың нәтижесі бұл нақты қоғамға қауіпті зардап кінәлінің келтірген зиян.

Аяқталмаған қылмыстық әрекет заң бойынша нәтижеге барған, бірақ нақты залал келтірмейді және залалдық кетіруге қауіп төндірмейді. Аяқталмаған қылмыстық әрекетті объективті қоғамдық қауіптілігі осымен қорытындылады. (дайындалған оқталу сатысының объективтік жағы).

Субъективтік жағынан осы қылмыстарды қоғамға қауіптілігі - қасақана жасау. Қылмысқа дайындалу оқталу кезінде кінәлінің ойы қылмысты жасауға ұмтылады, бірақ оған қатысты емес мән-жай бойынша жүзеге аспайды.

Қылмыстық кодекстің 9 бабына сәйкес қылмыс болып тек қана жауапкершілігі қылмыстық заңда көзделген қоғамға қауіпті әрекетті жатқызамыз. Қасақана қылмыстың сатысына тиым салумен бірге ҚК-ң 24 б сай қылмыстық әрекет мінезделіп, соған дайындалатын жаза көзделген. Дайындалу мен оқталу үшін арнайы жауапкершілік жоғарыда көрсетілген ерекшеліктер бойынша жүзеге асады. Соған байланысты ол ҚК-ң Ерекше бөлімінде көрсетілген ұқылмыс құрамының белгілерін ала алмайды.

Сонымен қатар аяқталмаған қылмыстық әрекет дайындалу мен оқталу санында бүкіл белгілерге жауап береді, яғни қоғамға қауіптілік қылмыстық заңмен тиым салу

кінәлілік, сондықтан ол қылмыстық жауапкершілікті жалпы негіздер бойынша тартылады.

Осы аяқталмаған қылмыстық әрекеттерді қоғамға қауіпті келтірмесе де қоғамдық қатынастарға залал келтірмесе де оларға қауіп төндіру, қылмыспен күресу кезінде ең тиімді қолдану және алдын алу кезінде қолданады. ҚР Қк-ң 24, 26 бб қылмысты болдырмау алдын алу кезінде әділетті түрде құқықтық негіз деп атайды.

Бәрімізге белгілі қылмыстық құқықтық нормалардың мағынасы оның ішінде көрсетілген жаза арқылы жалпы және арнайы алдын алу көрсетіледі. Осыны дайындалу оқталу үшін орнатылатын жауапкершілік нормаларына жатқызады.

Осыдан басқа жауапкершілік нормалары мағынасы, олар қоғамға қауіпті әрекет жасау кезінде қылмыстың ең бастапқы кезінде қоғамдық қатынастар бұзылуын айтуға болады, яғни бұл жерде ауыр зардап келмей тұрған кезде. Осымен бірге басталған қылмыстың аяқталуына жеткізбей нақты қауіп келтірмеу яғни объектіге аяқталған кезде тиісті түрде келтіруші еді.

Қылмыстың алдын алу негізі болып қылмыстық әрекетті болғызбауға қамтамасыз ететін нақты өкілеті адамның қылмысқа жол бермей араласуын айтамыз.

Қылмыстың алғашқы сатысында болдыртпау екі жағдаймен көрсетілмеген: біріншісінің мағынасы белгілі уақыт аралығындағы дамып жатқан қылмысты көздейді. Осымен тұлғаның қылмыстық тәртібі және шара қолданып мақсаты туралы мәліметтер алуға болады.

Тәжірибеде көрсетілгендей қылмыстың алғашқы сатыларында алдын алып және болдыртпау мүмкіндігі бірдей емес. Дайындалу көбінесе асықпай жасалады, оқталуға қарағанда мұның өзі қылмысты болдыртпау үшін жасалатын тиімді мән-жайлар болады. Қылмысқы оқталу көбінесе тез жасалады және қосымша қиындықтар туып болдыртпауға жол берілмейді. Болдыртпаудың басты мақсаты аяқталған қылмыстың сатысында сақталып көбінесе созылып жатқан қылмыстырда жүреді. Осы жағдайда қылмысты тоқтату заңды түрде тоқтату оның аса ауыр звардабын болдырмауын айтуға болады.

Дайындалу бұл қылмыс жасау сатысы яғни сол кезде кінәлінің әрекеті мынада көрсетіледі: қару іздеу, жоспар құру, қатысушы адам іздеу және т.б. әрекеттерден тұрады. Бұл әрекеттер қылмыс жасауға жағдай жасайды, бірақ олар қылмыс құрамының объективті жағына кірмейді. Дайындалу ҚР ҚК-ң 24 бабының 1 тармағында көрсетілген.

Дайындалу әрекетінің көбіне қарамай жалпы белгі орнатуға болады. Осының бәрі қылмыстың нәтижесіне жетуге байланысты жағдай жасайды. "Жағдай жасау" түсінігі жалпы түрде талқылауға болады. Яғни ол дайындалу әрекетін толық жатқызады. Дайындалу әрекеті белгілі бағытта мінезделеді: олар қасақана жасалады, қылмысты аяқтауға көзделеді. Осы субъективтік белгісі заңда арнайы көрсетіледі. Дайындау әрекетінің мінезделу өзгеше өйткені олар әлі қоғамға туғызбайды, яғни объектіге нақты бағытталған. Кінәлі өзінің әрекетіне қылмыстың алдағы келетін аяғына жетудің жағдайын орнатады. Бірақ ол қылмыстың объективтік жағын әлі орындамайды, яғни қылмыс құрамының қажетті белгісі жүзеге асырмайды, көбінесе дайындалу үшін жазалау көп жағдайда қоданбайды. Тек қоғамға қауіпті кезден бастап. Бұл қауіптілігі объектіге байланысты мінезделеді. Әрине адам өлтіруге дайындалу көбінесе қоғамға қауіптілігі өте жоғары. Тек адамды ұруға дайындалған кезден гөрі. Дайындалу әрекеттердің қауіптілігі оның оқталу сатысына жақын тұратыны көрсетуі болады, Ал бұны қоғамға нақты қауіп туғызатыны яғни заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастардың бұзылуына қауіп төндіруін айтады. Мәнін анықтау кезіндегі қоғамның қауіптілігі адамның ойы тұрақты нақты және қылмыс жасауға бағытталғн.

Көп жылдық тәжірибе мынаны көрсетеді, көбінесе тәжірибеге қылмыстық жауапкершілікке қылмысқа дайындалу үшін сирек тартылған. Оның бірінші негізі кінәлінің нақты қасақана ойының анықталмауы (мысалы, балта ағаш шабу үшін сатылып алынған қылмыс жасауға емес). Екіншіден дайындалу кейбір жағдайларда объектіде белгілі ойдың қалыптасуын белгілейді, бірақ оны нақты қылмыс жасауға баратынын айта алмаймыз. Қажетті және жеткілікті негіз болған жағдайда жеткіліксіз болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под ред. Х.Д. Аликперова, Э.Ф. Побегайло. – М.: НОРМА, 2001.-864 с.
- 2 Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория и практика. – М.: АО Центр ЮрИнфоР, 2003. – 448 с.
- 3 Уголовное право. Общая часть / Под ред. В.П. Петрашева. – М.: Приор, 1999. – 544 с.
- 4 Рахманберді Т.А. Қылмысқа даярланғандық және оқталғандық үшін жауаптылық ерекшеліктері: заң ғыл. канд. дис. ... : 12.00.08. – Алматы, 2008. – 118 б.
- 5 Лясс Н.В. Стадии совершения преступления // Курс советского уголовного права. Часть Общая. - Л., 1968. – Т.1. – С.539-583.

ЭКОНОМИКА

ӘОЖ 336.731

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТ ЕТУІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

А.М. Асқарова, магистрант

С. К. Байдыбекова – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ-сы

Ғылыми мақалада коммерциялық банктердің теоретикалық аспектілері, негізгі мәселелері және оларды шешу жолдары қарастырылған.

В научной статье рассмотрены основные теоретические аспекты деятельности коммерческих банков, основные проблемы и пути совершенствования их деятельности.

In the scientific article the main theoretical aspects of activity of commercial banks, the main problems and ways of improvement of their activity are considered.

Кілт сөздері: несие беру, есеп айырысу, коммерциялық банк, банктік қызмет, траст операциялары, клирингтік операциялар.

Ежелгі ғасырлар тарихы кейінгі ұрпаққа банктердің қашан пайда болғаны туралы ғана емес, сондай-ақ олардың қандай операцияларды орындағандығы туралы да толық мәліметтер қалдырмаған секілді.

Кейбір ғалымдардың пікірінше, алғашқы банктер капитализмнің мануфактура тұсында және ең бастысы, Италияның жекелеген қалаларында (Венеция, Генуе) XIV-XV ғғ. пайда болған. Олардың еңбектерінде банк тауар шаруашылығының ерекше институты ретінде тауар шаруашылығының ерте кезеңінде, яғни тауар-ақша қатынастарының дамуына байланысты, ақша айналысын реттеу үшін пайда болған делінеді.

XVI-XVII ғғ. Венецияда, Генуеде, Миланда, Амстердамда, Гамбургте, Нюрнбергте саудагер-клиенттер арасында қолма-қол ақшасыз есеп айырысуларды жүзеге асыру үшін жиробанктер құрылады. Жиробанктер өздерінің клиенттері арасында белгілі салмағы бар бағалы металдардан жасалған ақша бірліктері арқылы есеп айырысулар жүргізді. Өздерінің бос ақша қаражаттарын жиробанктер мемлекетке, қалаларға және артықшылығы бар компанияларға ссудаға берді.

Ал кейбір, мамандар, банкті одан да ерте мерзімде – феодализм тұсында пайда болған деп айтады. Олар феодалдық шаруашылық тұсында банктердің төлемдегі делдалдық қызметінің қажеттігінен пайда болғандығын тілге тиек етеді[1,1276.].

Дегенмен де, деректерге сүйене отырып, банктердің пайда болуының екі мың жылдық тарихы бар екендігін айтуға болады.

Өкінішке орай, “банк” сөзінің өзі бізге оның мәнін ғана белгісіз етіп қоймай, алғашқы несиелік мегоме туралы біздің жорамалымыздың ақиқаттығына күмән туғызады.

“Банк” сөзі “banco” деген ағылшын тілінен аударғанда “айырбас столы” дегенді білдіреді. Бұл “айырбас столы” тауарлармен сауда жасалатын алаңдарда құрылады. Сауда мемлекеттер мен қалалардың, жекелеген тұлғалардың әр түрлі монеталарымен жасалған. Ол уақытта монеталардың біртұтас жүйесі болмағандықтан, олармен саудасаттық барысында әр түрлі формадағы монеталар кездескен. Банктер пайда болардың алдында ақша-сауда капиталының өкілдері саудагерлердің ақшалай салымдарын қабылдап, оларды әр түрлі елдің ақшаларына айырбастауға маманданып отырған. Уақыт өте келе, айырбастаушылар бұл салымдарды, сондай-ақ өздерінің ақша

қаражаттарын ссудаға беріп, пайыз алу үшін пайдалана бастайды. Сөйтіп, айырбастаушылар біртіндеп банкирлерге айналады.

Біздің түсінігімізде, банк ұғымы айырбастаушылардың және олардың айырбас орындарының болуымен сипатталады. Алғашқы банктердің Италияда пайда болу себебі, оның сол уақыттарда дүниежүзілік сауда орталығы болғандығын ескеріп, әр елдің ақшалары мен тауарларының сол елге қарай ағылып, банкирлердің сауда операцияларына тікелей қатысуына байланысты түсіндіріледі.

Тарихшылардың пікірінше, б. э. д. 2300 жыл бұрын холдейлердің сауда компаниялары пайда болып, олар өздерінің тікелей қызметтерімен қатар, ссудалар берген. Олар б. э. д. VI ғ. Ежелгі Вавилонда салым операциялары: салымдарды қабылдау және оларға пайыз төлеу операцияларының жасалғандығын еске сала кетеді. Мұндай операциялар б. э. д. IV ғ. Ежелгі Грецияда да жасалған. Бір айта кететіні, ежелгі гректер салым қабылдай отырып, белгілі бір ақы төлеу арқылы ақшалар айырбасын жүргізіп отырған көрінеді.

Сонымен, бұл алғашқы банктік операцияларды орындаған кімдер? деген сұрақ туады. Тарихшылардың пайымдауынша, олар жекелеген тұлғалар және қолында шоғырланған ақшалай қаражаттары бар шіркеу мекемелері екен. Шіркеулер құндылықтарды сақтайтын ең сенімді орындар болған. Сол уақыттары белгілі гректің шіркеулері (Дельфа, Дело, Само, Эфсе) ақша сақтаумен айналысқан. Эфседегі Артемид шіркеуінде кіші Азия жағалауындағы елдердің салымдары, ал Дельфадағы Аполлон шіркеуінде барлық еуропалық Грецияның бос ақша қаражаттары шоғырланыпты.

Алғашқы банктер жинақталған зор ақша байлықтарының қозғалыссыз жатуға болмайтынын, оларды уақытша пайдалануға беріп, пайда табу қажеттігін түсінеді[2,896.].

Ежелгі банктер несиелік операциялар жүргізумен қатар салым иелеріне біртіндеп есеп айырысу қызметін де көрсетті. Есеп айырысулар банктердегі салым иелерінің бір шотынан басқа бір шотқа аудару арқылы жүргізілді.

Банктер қызметтерінің қолайлылығы іскер адамдардың назарынан тыс қалмады. Банктің клиенттер қатары ақырындап ұлғая түсті. Банктер өз кезегінде клиенттер арасында жасалатын келісім-шарттарды құруда сенім қызметтерін көрсетіп, саудасаттықта делдал қызметін атқарды. Есеп айырысуларды жеңілдету мақсатында ежелгі банктер өздерінің банктік билеттерін шығарды. Олар толық құнды ақшалармен қатар айналыста жүрді. Ағылшын елінде алғашқы акционерлік банк - Ағылшын банкі 1694ж. құрылып, үкіметтен банкнота шығаруға құқық алады.

Әрине, мұның бәрі алғашқы банктердің капитализмнің мануфактура жағдайында, банкирлер үйлері ретінде пайда болғанын куәландырмайды. Мұндағы несие беруші мен қарыз алушылардың болуы банктердің пайда болуының тек алғышартын ғана сипаттайды.

Ендеше, осы жерде несие берушінің қандай жағдайларда банкке айналғаны таң қалдырады. Сонымен бізге белгісіз болатын келесі бір нәрсе - бұл несиенің жеке формасы мен банктік несие арасындағы айырмашылықтың болуы. Банктік несие бойынша несиелік қатынастың бір тарабы жеке тұлға емес, несиелік мекеменің қалай болғаны түсініксіз болуы мүмкін.

Бұл сұраққа жауап беру үшін қазіргі кездегі сөздіктердегі банк ұғымына мән берелік. Анықтамалық басылымдарда банк “ірі несиелік мегоме” ретінде сипатталады. Несиелік істің даму деңгейіне байланысты және несие берушілердің несиелік операциялары бір жүйеге айналу нәтижесінде жеке несие беруші өзінің несие беруін тоқтатады. Несие тек қана тұтыну мақсатына ғана берілмей, шаруашылық операциялардың қажеттілігін де қанағаттандыра бастайды. Несиелік мәмілелер

жасаумен бірге несие беруші өзінің клиенттерінің тапсырмалары бойынша есеп айырысу және басқа да операцияларды жүзеге асырады. Сөйтіп, банктер ақша шаруашылығының осы даму сатысына өте отырып, барлық операцияларды бірдей көрсететін біртұтас орталыққа айналады. Демек, алғашқы банктер капитализмнің мануфактура сатысынан да бұрын, яғни мемлекеттің құрылуы кезеңінде пайда болған дегенге негіз бар. Мұндай қатынастардың құл иеленушілік қоғамында болғандығына тарих куә.

Ежелгі Римде банк және несие құқының нормалары болған. Осы нормаларға сәйкес, б.э.д. III ғ. айырбас ісіне мамандандырылған Римдік банкирлерді *кумулияр* деп атады. Оларға несиелік операцияларды жүргізуге рұқсат етілмеген. Тарихшылардың айтуынша, Ежелгі Вавилон банктері тек қана несие беріп қоймай, сондай-ақ жер бөлімшелерін сатып алу-сату, және басқа да операцияларды орындаған.

Банктің пайда болуы туралы қарастырғандар оның мәнін ашуға жақындайды, бірақ та банктің толық мәні әлі де болса жұмбақ болып қала бермек.

Банктік мекемелердің қызметі сан алуан. Қазіргі қоғамда банктер әр түрлі операциялармен айналысады. Банктер арқылы халық шаруашылығын қаржыландыру, бағалы қағаздарды сатып алу-сату, кей жағдайларда делдалдық мәмілелер мен мүлікті басқаруға байланысты қызметтер жүзеге асырылады.

Банктің мәнін ашуға екі жақты тұрғыдан келуге болады: заңи және экономикалық. Бірінші жағдайда, ең бастысы “банктік операциялар” ұғымының маңызы артады. Олардың қатарына банк қызметі туралы заңда көрсетілген операциялар тізімі жатады.

Қай жағынан алсақ та банктің мәнін заң тұрғысынан қарау жеткіліксіз болып табылады. Банктің мәнін айқындау оның қызметінің заңмен қатынасын білумен ғана шектелмейді. Банктің мәнін, оған рұқсат етілген операцияларын анықтайтын заң емес, оны істің экономикалық жағы және банктің жаратылысы анықтайды[3,58б.].

Банктің мәнін талдағанда оның бастапқы атқарған қызметтерін (валюта айырбасы, несие беру, есеп айырысу) жоққа шығаруға болмайды. Жалпы, кез келген құбылыстың мәнін танып білуде, оның қандай операцияларды орындайтыны немесе орындағандығы туралы сұраққа жауап іздеудің қажеті шамалы, бұл жерде ең бастысы, оның сапасына және басқа институттардан өзара айырмашылығына мән берген дұрыс.

Банктің мәнін басқа институттардан өзара айырмашылығына байланысты қарастырсақ, банк ерекше өнім шығарумен айналысатын кәсіпорын болып саналады. КСРО тұсында кәсіпорын ретінде тек фабрика, зауыт, немесе материалдық өнім жасайтын өндіріс сферасы түсінілген. Бірақ экономиканың басқа да буындарына “кәсіпорын” деген атақты иеленуге ешқандай да тиым салынбаған.

Ежелгі Русьте “кәсіпорын” деп қандай да бір іспен немесе қызметпен айналысатын субъектіні айтқан. Сондықтан да белгілі бір қызметпен айналысатын банк сияқты субъектіге “банк – бұл кәсіпорын” деп айту өзінше дұрыс нәрсе. Мұнымен біз нүкте қоюға тиіс емеспіз, себебі “кәсіпорын”- бұл біздің ойымыздағының бәрін толығымен ашпайды.

Сонымен бірге ол дұрыс нақтылауды қажет етеді, себебі, банк шын мәнінде фабрика да, зауыт та емес. Ол бұлардан өзіндік ерекше қызмет көрсетуіне қарай ажыратылады. Ең бастысы - банктің өнеркәсіптік кәсіпорындардан өзара ажыратылатыны, оның қызметінің өндіріс аясында емес, айналыс және айырбас аясында жүзеге асуына байланысты болуы.

Банктің ерекше кәсіпорын ретінде шығаратын өнімі материалдық өндіріс аясының өнімдерінен өзара ажыратылады, ол жай ғана тауар шығармайды, оның тауары ерекше, яғни ақша, төлем құралдары түрінде шығады[4,96б.].

Қызмет көрсету аясындағы банктің өнеркәсіптік кәсіпорындардан ерекшелігі оның несие беруінен байқалады. Оның негізгі өнімі “несие” болғандықтан, *банкті - “несиелік мегоме”* деп атаған.

Сондай-ақ, банк өнеркәсіптік кәсіпорындардан өзінің эмиссиялау сипатына да байланысты ажыратылады. Ол тек қана акциялар мен басқа да бағалы қағаздар шығарып қоймайды, сол сияқты басқа эмитенттердің бағалы қағаздарын есепке алу және сақтауға байланысты операцияларды жасайды.

Банкті сауда, делдал кәсіпорыны десе болады. Жалпы, банктің саудамен ұқсас болуы кездейсоқтық емес.

Сауда кәсіпорыны да өз кезегінде банкке ұқсайды, яғни ол да банктің кейбір қызметтерін көрсетеді. Мысалы ірі сауда кәсіпорындары да банк сияқты белгілі мөлшерде ақшалай немесе заттай несие беруі мүмкін. Сауда кәсіпорынынан банктің іргелі айырмашылығын оның негізінен байқауға болады. Банктің негізі деп оның басты өнімі – несие ісі түсіндіріледі.

Сонымен, қазіргі түсінікте “коммерциялық банк” - бұл ерекше өнім шығарумен айналысатын кәсіпорын немесе қолма-қол және қолма-қолсыз оршада төлем айналысын реттеуді жүзеге асыратын ақша-несиелі институты болып табылады [5, 167б.].

Банктік қызмет - бұл банктік операцияларды жүзеге асырумен байланысты қызметті білдіреді. Аталған заңның 30-бабына сәкес банктік операцияларға мыналар жатады:

- заңды тұлғалардың депозиттерін қабылдау, банктік шоттарын ашу және жүргізу;
- жеке тұлғалардың депозиттерін қабылдау, банктік шоттарын ашу және жүргізу;
- банктердің және банктік операциялардың жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардың корреспонденттік шоттарын ашу және жүргізу;
- заңды және жеке тұлғалардың металдық шоттарын ашу және жүргізу;
- кассалық операциялар: банкнота мен монетаны қабылдау, беру, қайта санау, айырбастау, ұсату, сорттау, қаптау және сақтау;
- аударым операциялары: заңды және жеке тұлғалардың ақшаны аударумен байланысты тапсырмаларын орындау;
- есепке алу операциялары: заңды және жеке тұлғалардың вексельдерін және өзге борыштық міндеттемелерін есепке алу (дисконт);
- заемдық операциялар: ақы төлеу, мерзімін белгілеу және қайтару шартымен ақшалай формада несиелер беру;
- заңды және жеке тұлғалардың, оның ішінде корреспондент-банктердің тапсырмаларына байланысты, олардың банктік шоттары бойынша есеп айырысу операцияларын жүргізу;
- сенім (траст) операциялары: сенім білдірушінің тапсырмасы бойынша және оның мүддесіне сай, ақшасын, құйма бағалы металын және бағалы қағаздарын басқару;
- клирингтік операциялар: төлемдерді жинау, тексеру және растау, сондай-ақ олар бойынша өзара есепке алу операцияларын жүргізу және клирингке қатысушылардың таза позициясын анықтау;
- сейфтік операциялар: клиенттердің құжатты формада шығарылған бағалы қағаздарын, құжаттарын және бағалы заттарын сақтау қызметін көрсету, сондай-ақ жәшіктерді, шкафтарды және бөлмелерді жалға беру;
- ломбардтық операциялар: тез іске асатын бағалы қағаздар мен жылжитын мүліктерді кепілге алып, қысқа мерзімді несиелер беру;
- төлем карточкаларын шығару;

- банкнота мен монеталарды және бағалы заттары инкассациялау және жөнелту;
- шетел валютасымен айырбас операцияларын ұйымдасытыру;
- төлем құжаттарын инкассоға қабылдау (вексельден басқаларын);
- чек кітапшаларын шығару;
- бағалы қағаздар нарығындағы клирингтік қызмет;
- аккредитивті ашу, растау және ол бойынша міндеттемені орындау;
- ақшалай формада орындалуды көздейтін, банктік кепіл-хаттарды беру;
- үшінші тұлғаның атынан ақшалай формада орындалуды көздейтін банктік кепілдеме беру[6,140б.].

Экономикаға мемлекеттің араласу көлемінің қысқаруы және қаржылай ырықтандырылудың орыналуы, еліміздегі банк жүйесінің тұрақтылығы мен өміршенділігіне ықпал етері сөзсіз. Бірақ бұл жерде банк мекемелерінің қаржы делдалдары ретінде халықтың уақытша бос ақша қаражаттарын тартып, оларды тұтынушылар арасында орналастыратынын ескерсек, банктердің тұрақтылығы туралы мәселені мемлекеттің назарынан тыс қалдыру дұрыс емес. Сондықтан дамыған елдер тәжірибесінде кеңінен қолданылып отырған банк жүйесінің қызметін мемлекет тарапынан қадағалау және реттеу қажеттігі туындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көшенова Б.А. Ақша, несие, банктер, валюта қатынастары. Оқу құралы Алматы, Экономика 2010.- 127б
2. Мақыш С.Б., Ілияс А.Ә. Банк ісі: Оқу құралы. Алматы. Қазақ университеті 2006.- 89б.
3. Банковское дело: учебник /под ред. Г.С. Сейткасымова // Алматы “Қаржы-Қаражат” 2008.-58б.
4. Банковское дело: учебник/ под ред. О.И. Лаврушина // Москва “Финансы и статистика” 2004.-96б.
5. Управление деятельностью коммерческого банка (Банковский менеджмент): учебник / под ред. О.И. Лаврушина // Москва: Юристъ, 2005.-167б.
6. Банковское дело: современная система кредитования / под ред. О.И. Лаврушина // Москва.: КНОРУС, 2005.-140б.

УДК 519.8

ИНФОРМАЦИЯ, ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ: ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ И ВЗАИМОСВЯЗЬ

А.С. Ишмухамедова, преподаватель информатики

Гуманитарно-экономический колледж

Мақалада экономикалық ақпарат түсінігі, ақпараттық жүйелердің даму кезеңдері, басқару жүйесінің құрылымы, экономикалық ақпараттық жүйе, белгілі бір экономикалық объектке бағытталған ақпараттық жүйе құрастыру жайлы айтылады.

В статье рассматриваются понятие экономической информации, этапы развития информационных систем, структура системы управления, понятие экономической

информационной системы, создание информационной системы для конкретного экономического объекта.

The article discusses the concept of the economic information, stages of development of information systems, the structure of the control system, the concept of economic information system, an information system for a specific economic object.

Ключевые слова: информация, информационные системы, экономического объекта, ресурс, эффективность.

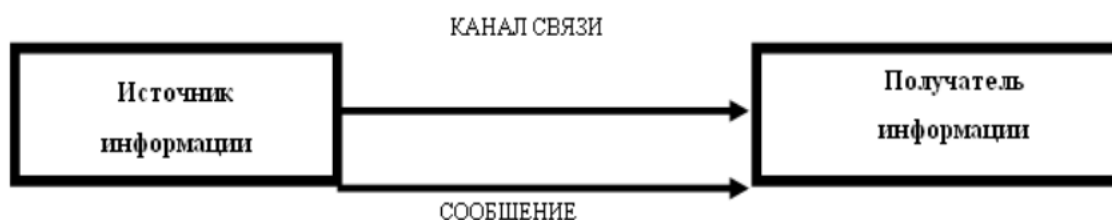
Понятие информации. Термин информация происходит от латинского слово *informatio*, что означает разъяснение, осведомление, изложение. С позиции материалистической философии информация есть отражение реального мира с помощью сведений (сообщений). Сообщение - это форма представления информации в виде речи, текста, изображения, цифровых данных, графиков, таблиц и т.п. В широком смысле информация - это общенаучное понятие, включающее в себя обмен сведениями между людьми, обмен сигналами между живой и неживой природой, людьми и устройствами. С XX века - общенаучное понятие: это отношения между людьми, человеком и автоматом, животными и растениями и т.д.

Довольно-таки распространенным является взгляд на информацию как на ресурс, аналогичный материальным, трудовым и денежным ресурсам. Эта точка зрения отражается в следующем определении: информация - новые сведения, позволяющие улучшить процессы, связанные с преобразованием вещества, энергии и самой информации[1].

Информация неотделима от процесса информирования, поэтому необходимо рассматривать источник информации и потребителей информации. Роль потребителей информации очерчивается в таком определении: информация — новые сведения, принятые, понятые и оцененные конечным потребителем как полезные. Информацией являются сведения, расширяющие запас знаний конечного потребителя об окружающем нас мире.

Наряду с информацией в информатике часто употребляется понятие данные. Данные могут рассматриваться как признаки или записанные наблюдения, которые по каким-то причинам не используются, а только хранятся. В том случае, если появляется возможность использовать эти данные для уменьшения неопределенности о чем-либо, данные превращаются в информацию. Поэтому информацией являются используемые данные. При работе с информацией всегда имеется ее источник и потребитель (получатель). Сообщение от источника к получателю передается посредством какой-нибудь среды, являющейся в таком случае «каналом связи» (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Передача информации от источника к получателю

При передаче речевого сообщения - воздух, в котором распространяются звуковые волны, а в передаче письменного сообщения каналом сообщения можно считать лист бумаги, на котором напечатан текст.

Понятие экономической информации. Одной из важнейших разновидностей информации является информация экономическая. *Экономическая информация* - совокупность сведений, отражающих социально-экономические процессы и служащих для управления этими процессами и коллективами людей в производственной и непроизводственной сфере. Мы будем понимать информацию, характеризующую производственные отношения в обществе.

К ней относятся сведения, которые циркулируют в экономической системе, о процессах производства, материальных ресурсах, процессах управления производством, финансовых процессах, а также сведения экономического характера, которыми обмениваются между собой различные системы управления.

Конкретизируем понятие экономической информации на примере системы управления промышленным предприятием. В соответствии с общей теорией управления, процесс управления можно представить как взаимодействие двух систем — управляющей и управляемой.

Система управления предприятием (рис. 1.2) функционирует на базе информации о состоянии объекта, его входов X (материальные, трудовые, финансовые ресурсы) и выходов Y (готовая продукция, экономические и финансовые результаты) в соответствии с поставленной целью (обеспечить выпуск необходимой продукции). Управление осуществляется путем подачи управленческого воздействия 1 (план выпуска продукции) с учетом обратной связи - текущего состояния управляемой системы (производства) и внешней среды (2, 3) - рынок, вышестоящие органы управления. Назначение управляющей системы - формировать такие воздействия на управляемую систему, которые побуждали бы последнюю принять состояние, определяемое целью управления.

Рис. 1.2. Структура системы управления

Очевидно, что и планы, и содержание обратной связи - не что иное, как информация. Поэтому процессы формирования управляющих воздействий как раз и являются процессами преобразования экономической информации. Реализация этих процессов и составляет основное содержание управленческих служб, в том числе экономических. К экономической информации предъявляются следующие требования: точность, достоверность, оперативность.

Точность информации обеспечивает ее однозначное восприятие всеми потребителями. Достоверность определяет допустимый уровень искажения как поступающей, так и результатной информации, при котором сохраняется эффективность функционирования системы. Оперативность отражает актуальность

информации для необходимых расчетов и принятия решений в изменившихся условиях.

Понятие информационной системы. Добавление к понятию «система» слова «информационная» отражает цель ее создания и функционирования. Информационные системы обеспечивают сбор, хранение, обработку, поиск, выдачу информации, необходимой в процессе принятия решений задач из любой области. Они помогают анализировать проблемы и создавать новые продукты.

Информационная система (ИС) - взаимосвязанная совокупность средств, методов и персонала, используемых для хранения, обработки и выдачи информации в интересах достижения поставленной цели[2].

Современное понимание информационной системы предполагает использование в качестве основного технического средства переработки информации персонального компьютера. В крупных организациях наряду с персональным компьютером в состав базы информационной системы может входить мэйнфрейм или суперЭВМ. Кроме того, техническое воплощение информационной системы само по себе ничего не будет значить, если не учтена роль человека, для которого предназначена производимая информация и без которого невозможно ее получение и представление.

Необходимо понимать разницу между компьютерами и информационными системами. Компьютеры, оснащенные специализированными программными средствами, являются технической базой и инструментом для информационных систем. Информационная система немыслима без персонала, взаимодействующего с компьютерами и телекоммуникациями.

Этапы развития информационных систем. Первые ИС появились в 50-х гг. В эти годы они были предназначены для обработки счетов и расчета зарплаты, а реализовывались на электромеханических бухгалтерских счетных машинах. Это приводило к некоторому сокращению затрат и времени на подготовку бумажных документов.

60-е гг. знаменуются изменением отношения к ИС. Информация, полученная из них, стала применяться для периодической отчетности по многим параметрам. Для этого организациям требовалось компьютерное оборудование широкого назначения, способное обслуживать множество функций, а не только обрабатывать счета и считать заработную плату.

В 70-х — начале 80-х ИС начинают широко использоваться в качестве средства управленческого контроля, поддерживающего и ускоряющего процесс принятия решений.

К концу 80-х гг. концепция использования ИС вновь изменяется. Они становятся стратегическим источником информации и используются на всех уровнях организации любого профиля. ИС этого периода, предоставляя вовремя нужную информацию, помогают организации достичь успеха в своей деятельности, создавать новые товары и услуги, находить новые рынки сбыта, обеспечивать себе достойных партнеров, организовывать выпуск продукции по низкой цене и многое другое[3].

Понятие экономической информационной системы (ЭИС). ЭИС представляет собой систему, функционирование которой во времени заключается в сборе, хранении, обработке и распространении информации о деятельности какого-то экономического объекта реального мира. Информационная система создается для конкретного экономического объекта и должна в определенной мере копировать взаимосвязи элементов объекта[4].

ЭИС предназначены для решения задач обработки данных, автоматизации конторских работ, выполнения поиска информации и отдельных задач, основанных на

методах искусственного интеллекта. Задачи обработки данных обеспечивают обычно рутинную обработку и хранение экономической информации с целью выдачи (регулярной или по запросам) сводной информации, которая может потребоваться для управления экономическим объектом.

Автоматизация конторских работ предполагает наличие в ЭИС системы ведения картотек, системы обработки текстовой информации, системы машинной графики, системы электронной почты и связи[5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Балапанов Е.К., Бурибаев Б., Даулеткулов А.Б. 30 уроков по информатике. Экспериментальный учебник для старших классов общеобразовательных школ / - Алматы;
2. А.С.Есипов «Информатика и информационные технологии» Санкт-Петербург 2004;
3. Агальцов В.П., Титов В.М. «Информатика для экономистов» Москва 2006;
4. Конюховский П.В., Колесова Д.Н. « Экономическая информатика»: учебник – СПб.: ПИТЕР,2001;
5. Козырев А.А. «Информационные технологии в экономике и управлении» учебник – СПб.: Михайлова 2000.

УДК 338.436.33 (574)

АГРОПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС КАЗАХСТАНА

Д.С. Кайрбекова, магистрант

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет г. Семей
danara221190@mail.ru

"Қазақстан-2050" деген РК жолдауымен кесімді негізгі мақсат және атқ дамуының бағдарламасының мақсаттары бәсіре. Белгіле-, не РК шыға берісінің негізімен ауыл шаруашылық өнімнің және анда алға шық-жағдайдың кәсібінің дүниежүзілік азықтық базарына, жаңа технологияның енгізуі стать керекке. Олай гой мақалада атқ мемлекеттік сүйенішінің іс-шаралары шегінде дамудың әзірле- бағдарламасының дейін 2050ж жарықтандырылады.

В статье рассмотрены основные направления развития агропромышленного комплекса Казахстана до 2050г. Выделены основные цели и задачи программы развития АПК, обусловленные Посланием Президента РК «Казахстан-2050». Отмечено, что основой выхода РК на мировой продовольственный рынок сельскохозяйственной продукции и занятия там лидирующего положения, должно стать внедрение новых технологий. Так же в статье освещаются мероприятия государственной поддержки АПК в рамках разработанной программы развития до 2050г.

The article describes the main directions of development of the agroindustrial complex of Kazakhstan till 2050. The basic goals and objectives of the development of agribusiness caused President's Message "Kazakhstan-2050". Noted that the basis of the output of the RK to the world food market for agricultural products and activities leading position there should be the introduction of new technologies. Also in the article highlights the activities of state support for agribusiness in the developed program of development by 2050.

Развитие сельского хозяйства является важным приоритетом для страны. Экономическая интеграция с Россией, Беларусью и вхождение республики во Всемирную торговую организацию ставят во главу угла повышение конкурентоспособности отечественного агропромышленного комплекса.

Нурсултан Назарбаев

В своем Послании народу Казахстана Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаева Стратегия «Казахстан-2050», отметил что, в условиях растущего глобального спроса на сельхозпродукцию необходима масштабная модернизация сельского хозяйства.

В этой связи, одной из важных задач казахстанской экономики является задача развития сельскохозяйственного производства и выхода его продукции на мировой продовольственный рынок. Для того чтобы стать лидером на мировом продовольственном рынке сельскохозяйственного производства Казахстану необходимо, в первую очередь, увеличить посевные площади, а также обеспечить значительный подъем урожайности, чего можно добиться, прежде всего, за счет внедрения новых технологий.

Казахстан является перспективным, активно развивающимся государством, которое на сегодняшний день имеет большой потенциал для создания кормовой базы животноводства мирового уровня. Поэтому нам необходимо создать национальные конкурентоспособные бренды с акцентом на экологичность. А, следовательно, перед агропромышленным комплексом Казахстаном встает задача - стать глобальным игроком в области экологически чистого производства. Казахстану необходимо разработать меры, которые позволят увеличить в 5 раз долю сельскохозяйственной продукции в ВВП страны к 2050 году.

Таким образом, Правительству было поручено в 2013 году :

- 1) Принять Программу развития агропромышленного комплекса Казахстана до 2020 года;
- 2) Увеличить к 2020 году объем государственной поддержки сельского хозяйства в 4,5 раза;
- 3) Выработать систему законодательных и экономических стимулов по созданию средних и крупнотоварных сельскохозяйственных производств, ориентированных на применение новейших агротехнологий;
- 4) Ввести повышенные налоговые ставки на земли, которые не начали осваиваться в течение определенного периода после их предоставления.

На сегодня дальнейшая программа развития агропромышленной отрасли разработана. Предстоит большая работа в этой сфере. В рамках вышеуказанных поручений, государством, на сегодняшний день, оказывается всесторонняя поддержка сельского хозяйства: разрабатываются льготные программы кредитования, увеличивается объем государственного финансирования и т.д.

Основной целью агропромышленного комплекса является обеспечение до 80% внутреннего рынка собственным продовольствием и отечественными продуктами.

Как известно, зерновая отрасль – одна из стратегических отраслей Казахстана. Наша страна входит в десятку ведущих мировых экспортеров зерна и является одним из лидеров по экспорту муки. Среднегодовой объем производства зерна за последние 5 лет составил более 19 миллионов тонн и вырос к уровню предыдущей пятилетки на 30%. Причем объем экспорта казахстанского зерна с учетом муки увеличился на 60% и составил 7,8 миллиона тонн. Это позволило нам войти в десятку ведущих поставщиков пшеницы на мировом рынке, а по экспорту зерна занять лидирующую позицию в мире.

При этом АПК Казахстана имеет уникальные возможности по наращиванию производства и поставок зерна на мировой рынок, но делать ставки исключительно на его экспорт – недальновидно.

Перспективное, но проблемное сельское хозяйство Казахстана ожидают большие перемены. В отличие от действующей программы, благодаря которой повышены производительность труда и доля экспорта, а достигнутые объемы производства позволяют полностью обеспечить потребность внутреннего рынка, в новой акцент сделан на создание условий для повышения конкурентоспособности субъектов АПК, чтобы сделать агробизнес более прибыльным и менее рискованным. Стратегические цели по масштабной модернизации сельского хозяйства были поставлены Главой государства, эта задача выполнена, впереди – последовательная и конкретная реализация программы.

Совершенно новым направлением государственной поддержки субъектов АПК является финансовое оздоровление. Оно будет осуществляться через реструктуризацию, рефинансирование, финансирование кредитов и проектов, а также финансирование сельскохозяйственных производителей на погашение имеющихся задолженностей. Таким образом, государство сможет облегчить кредитную нагрузку и избежать финансовой неустойчивости большого количества субъектов АПК. Наряду с этим будет осуществляться субсидирование процентной ставки по займам. Общая сумма финансирования составит 375,6 млрд. тенге.

Львиную долю в бюджете программы (74%) составят мероприятия по повышению экономической доступности товаров, работ и услуг. В этих целях субсидирование отраслей АПК будет производиться дифференцированно, с учетом природно-климатических условий, наличия рынков сбыта и потенциала развития регионов. Минсельхоз уже приступил к разработке схемы специализации регионов по оптимальному использованию сельскохозяйственных угодий для производства конкретных видов продукции. Новыми механизмами, разработанными в данном направлении, станут инвестиционные субсидии, страхование и гарантирование займов субъектов АПК перед финансовыми институтами, фондирование БВУ.

В рамках третьего направления – развитие государственных систем обеспечения субъектов АПК – планируется развитие систем фитосанитарной, ветеринарной безопасности и инфраструктуры водообеспечения пастбищ. На эти цели выделяется 409 млрд. тенге. Будут разработаны нормативы для внедрения биологического метода борьбы против основных вредителей хлопчатника, овощных, плодовых, виноградника и других культур.

С 2014 года планируется удешевлять стоимость биоагентов (энтомофагов) и биопрепаратов, предназначенных для обработки хлопчатника, с 2016-го – предназначенных для обработки овощных культур открытого и закрытого грунта, бахчевых и плодовых. С международными экспертами будут проводиться гармонизация и совершенствование ветеринарного законодательства с учетом вступления в ВТО. Не обойдется без материально-технического оснащения госветлабораторий, ветстанций и пунктов, предполагается внедрить производство ветеринарных препаратов, диагностикумов и кормовых добавок, соответствующих стандарту GMP.

ЛИТЕРАТУРА

1. <http://www.kazpravda.kz>
2. Анализ хозяйственной деятельности АПК: Учебное пособие Ю.Додобаев и др. - Алматы: Экономика, 2007.-476с.

3. Рахимжанова А. Состояние и проблемы развития АПК Казахстана // Аналитическое обозрение. - 2011.-№2.

УДК 339.1

РАЗВИТИЕ МЕХАНИЗМА ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО РЫНКА

О.А. Наубаев, магистрант

ЖГУ им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

В статье рассматриваются актуальные вопросы процесса развития региональных рынков и формы и методы государственного регулирования.

Мақалада аймақтық нарықтың дамуы, мемлекеттік реттеудің әдістері мен формаларының өзекті мәселелері қарастырылған.

In the article considered topical questions of development of regional markets and the forms and methods of State regulation

Ключевые слова: потребительский рынок, региональные органы власти, методологический подход, программный подход, проблемно-целевой подход, факторы регулирования.

Потребительский рынок представляет собой важнейшую часть современной экономики. Именно здесь реализуются повседневные потребности населения, уровень удовлетворения которых в конечном счете определяет эффективность функционирования экономики в целом.

Необходимость изучения проблем функционирования и государственного регулирования регионального потребительского рынка обусловлена быстрым переходом к развитым рыночным отношениям и требует глубокого анализа экономики регионов, основных условий и факторов формирования эффективного потребительского рынка, а также механизмов его регулирования с учетом современной государственной и региональной специфики. Государственное регулирование процессов развития региональных рынков – это система экономических, административных и нормативно-законодательных мер, осуществляемых федеральными и региональными учреждениями и общественными организациями, в целях обеспечения сбалансированного и устойчивого развития системы региональных рынков и ее адаптации к изменяющимся условиям.

Содержание государственного регулирования рыночных процессов на региональном уровне, его формы и методы определяются, с одной стороны, общегосударственной экономической политикой и, с другой стороны, региональной экономической политикой, учитывающей особенности развития регионов различного типа.

Формирование региональных рынков должно осуществляться с учетом функций и особенностей различных типов субъектов региональных рыночных отношений. При этом следует отметить, что рыночные отношения являются не единственно возможным средством регулирования взаимоотношений субъектов в региональной экономике. Деятельность субъектов в новых условиях регулируется системой экономических, административных и правовых норм. Эффективному управлению на региональном уровне препятствует отсутствие четкой системы регулирования регионального

воспроизводственного процесса. Поэтому одна из главных задач в сфере управления экономикой региона на современном этапе развития – объединение имеющихся отдельных элементов в единую систему управления.

Отсутствие единой системы регулирования региональных рынков приводит ко многим негативным последствиям, связанным с нарушением нормального воспроизводства товарных и денежных ресурсов региона.

Региональный рынок - системное понятие, так как включает в себя локализованное территорией множество различных отраслевых рынков. Потребительский рынок, в наиболее общем виде, можно охарактеризовать как подсистему регионального рынка, целью которого является удовлетворение потребностей населения в товарах и услугах через механизм спроса и предложения.

Анализ литературных источников показал, что существующие, на сегодняшний день теоретические и практические исследования в области функционирования механизма государственного регулирования потребительского рынка носят не системный характер, отсутствует базис его формирования.

Отдельные вопросы оценки состояния потребительского рынка рассматриваются в работах В., Николаевой М.А., Осипова А.К., Перского Ю.К., Савкиной Р.Н., Аборневой О.И., Качуровой Л.И., Королевой С.И. и ряде других. Такие ученые, как Гутман Г.В., Гранберг А.Г., Синдяшкина Н.И., Кистанов В.В., Копылов Н.В. в основном, уделяют объективным закономерностям государственного регулирования экономики на уровне регионов, эволюции экономических функций государства, раскрываются конкретные методы, функции и инструменты государственного регулирования в рыночной экономике.

Современный период развития рыночного механизма характеризуется переходом к экономической самостоятельности региональных систем в условиях укрепления рыночных отношений и ослабления распределительных функций центральных органов управления. В связи с этим, необходимо использование системы регулирования, обеспечивающей эффективное развитие потребительского рынка в условиях демократизации управленческих функций, действия рыночных механизмов мотивации и изменения методологии регионального управления.

Вопросы повышения эффективности управления потребительским рынком региона приобретают особую значимость в условиях децентрализации и демократизации государственного управления экономикой, когда центр тяжести в принятии ряда решений перемещается с федерального на региональный уровень.

По мере развития и становления рыночных отношений, политика государства в области регулирования потребительского рынка, соответствуя общим тенденциям развития административной реформы в Казахстане, должна меняться в сторону уменьшения объема административного регулирования — государство создает условия, определяет правила функционирования рынка и задает приоритеты его развития, ограничиваясь непосредственным вмешательством только в случаях наступления существенных проблем на рынке или наличии конкретных социальных целей.

Задачей современного этапа является развитие системы управления, обеспечивающей эффективное регулирование регионального потребительского рынка в условиях децентрализации и демократизации управленческих функций, действия рыночных механизмов мотивации с учетом высокой динамичности протекающих процессов, быстрой трансформации рынка как объекта управления и необходимости оптимизации государственного вмешательства в функционирование рынка.

Потребительский рынок, с одной стороны, является одной из отраслей рыночной экономики страны, взаимодействующей с остальными отраслями по правилам, установленным государством, с другой – автономной системой, в которой отношения между участниками взаимосвязаны и регулируются, прежде всего, государственными правовыми актами. Такая система не может функционировать и развиваться на основе саморегулирования.

Государство обязано вмешиваться в рыночную экономику, создавая условия для развития предпринимательства, для цивилизованной конкуренции проектов, товаров, предприятий, для соблюдения баланса интересов участников рыночных процессов на основе принципов демократизации общества и либерализации экономики.

В современных условиях ощущается необходимость в разработке концепции регулирования и развития процессов регионального потребительского рынка на долгосрочный период с выделением основных этапов ее реализации, а также программы развития рынка. Концепция регулирования рынка как перспективный документ даст региональным органам управления долговременную стратегию и укажет возможность альтернативы ее реализации. С ее помощью можно определить пути формирования развитых рыночных отношений; определить социально-экономические, инвестиционные и экологические параметры развития регионального рынка на перспективу; обосновать систему форм и методов экономического и правового регулирования рынка.

Методологический подход к разработке стратегии развития потребительского рынка региона сформирован исходя из следующих принципов: принцип системного подхода, в рамках которого реализация стратегии рассматривается как единый алгоритм упорядоченных шагов по решению ключевых вопросов (направление развития, основное конкурентное преимущество, конкурентное поведение); принцип оптимизации решений, при котором осуществляется выбор варианта, лучшего из всех возможных; принцип вариантности управленческих решений; принцип эффективности реализации стратегии; принцип взаимосвязи целей предприятия и результатов реализации стратегии предприятия; принцип сопоставимости рассматриваемых альтернатив.

Необходимость вмешательства государства в свободное функционирование рынка можно считать допустимой в случаях наличия проблем рынка и наличия конкретной социальной цели. Под существенными проблемами, применительно к потребительскому рынку, необходимо понимать следующие: несовершенная и недостаточная конкуренция; недопроизводство товаров; низкое качество товаров; неразвитость торговой инфраструктуры и низкое качество обслуживания; завышенный уровень цен на товары.

Программный подход к регулированию потребительского рынка должен осуществляться на федеральном уровне, определяя стратегические цели, общую концепцию регулирования потребительского рынка, создавая условия для формирования и эффективного функционирования потребительского рынка.

Таким образом, основной задачей государственного регулирования на федеральном уровне должно стать обеспечение условий для формирования и развития эффективного потребительского рынка (в частности обеспечения развития конкуренции и обеспечения качества продукции).

Региональные органы власти, основываясь на делегированных им полномочиях в использовании методов регулирования рынка, должны активно участвовать в оперативном управлении потребительским рынком региона, основываясь на программно-целевом методе (ПЦМ) с учетом стратегических целей и федеральных программ развития рынка.

Таким образом, государство, создавая условия на федеральном уровне для формирования и развития эффективного потребительского рынка, делегирует

полномочия по его регулированию на региональный уровень с одной стороны, и ограничивает вмешательство региональных властей в функционирование рынка случаями наступления существенных проблем или наличия социальных целей, с другой.

Совместное применение проблемно-целевого и программного подходов может повысить общую эффективность системы государственного регулирования потребительского рынка, за счет использования следующего двухуровневого подхода к процессу управления:

- долгосрочная перспектива - применение программно-ориентированного подхода обеспечивает разработку программ развития и установку стратегических целей развития рынка (в т.ч. социальных), а на этапе развития и становления рынка - целей по созданию условий формирования эффективного потребительского рынка;

- краткосрочная и среднесрочная перспектива - применение ПЦМ в рамках оперативного управления, ограничивая государственное вмешательство случаями возникновения существенных проблем в развитии потребительского рынка и отклонения от целевых показателей в случае реализации социальных программ

Региональные органы власти, основываясь на делегированных им полномочиях в использовании методов регулирования рынка, должны активно участвовать в оперативном управлении потребительским рынком региона, основываясь на проблемно-целевом методе с учетом стратегических целей и программ развития рынка. Применение проблемно-целевого метода в рамках регулирования потребительского рынка на уровне региона должно способствовать более эффективному управлению рынком за счет минимизации вмешательства и своевременного реагирования на существенные проблемы с учетом региональных особенностей за счет делегированных региональным органам власти полномочий в части использования регулирования рынка.

Разработка программы и системы мер по развитию потребительского рынка позволит региональным органам управления осуществлять единую, экономическую и научно-техническую политику в преобразовании рыночной инфраструктуры, обеспечить комплексный подход к развитию всех элементов регионального потребительского рынка, а также эффективное взаимодействие и согласование экономических интересов хозяйствующих субъектов, участвующих в формировании и развитии потребительского рынка.

Для решения вопросов развития устойчивого и цивилизованного потребительского рынка необходимо также решение общегосударственных экономических и социальных задач, обеспечивающих подъем отечественных товаропроизводителей, снижение инфляции, повышение занятости населения и его жизненного уровня. Государственная поддержка субъектов потребительского рынка региона должна осуществляться на следующих принципах:

- развитие конкурентной среды на рынке товаров, работ и услуг;
- сочетание государственных интересов субъектов потребительского рынка;
- сочетание финансовых и нефинансовых мер государственной поддержки;
- привлечение внебюджетных источников финансирования отраслевых программ развития потребительского рынка.

Таким образом, региональный потребительский рынок находится в непосредственной зависимости от других рынков региона, влияет на денежные доходы, платежеспособность населения, регулирует товарно-денежные отношения, способствует развитию конкурентоспособности отечественных товаров и всего рыночного механизма. Поэтому проблеме эффективного развития потребительского рынка его регулированию должно отводиться одно из главнейших мест. И только благодаря государственной

поддержке и его активному вмешательству в экономику региона будет обеспечиваться положительная тенденция в развитии регионального потребительского рынка.

Учитывая тенденции развития экономики Казахстана, следует отметить, что за последние годы все отчетливее прослеживается переориентация экономики с «модели спроса» на «модель предложения», которая в первую очередь нацелена на качество экономического роста. При этом основными элементами развития перспективного направления экономики применительно к отечественному потребительскому рынку должны стать: открытость экономики как важнейшее условие стимулирования внутренней конкуренции, развитие таможенного союза, единого экономического пространства, нейтрализация конъюнктурных доходов, последовательное проведение приватизации с доминированием в ней социальных и политических задач, формирование широкого слоя среднего и крупного бизнеса, привлечение стратегических инвесторов [1].

Анализ литературы по проблеме конкуренции позволяет сделать вывод, что существует множество подходов к пониманию конкуренции, которые можно считать равноправными и обоснованными, а использование того или иного подхода зависит от целей исследования и управленческих задач (стратегий). Авторы в дальнейших рассуждениях под конкуренцией понимают соперничество экономических субъектов за лучшие условия производства, купли и продажи товаров, потребления и предоставления услуг с целью получения наибольших экономических выгод, преимуществ при общих рыночных, постоянно изменяющихся условиях хозяйствования, поведения отдельных участников рынка [2,3,4].

Результаты проведенных исследований позволяют сделать вывод, что в качестве базовых составляющих конкурентоспособности потребительского рынка региона целесообразно выделить: ресурсный потенциал (трудовой, имущественный, информационный, финансовый, материально-технический), эффективность деятельности предприятия (реализация конкурентного потенциала, показатели платежеспособности, финансовой устойчивости, оборачиваемости, рентабельности, экономичность затрат), инвестиционную привлекательность, маркетинговый потенциал (конкурентоспособность товара, управление ассортиментом товара, соотношения спрос/предложение и цена/качество, доля рынка), стратегический потенциал (эффективность конкурентных стратегий, формы, методы и инструменты стратегического управления).

Государственное регулирование регионального потребительского рынка следует рассматривать в качестве необходимого условия положительной тенденции его развития, развития предпринимательства, соблюдения прав и интересов всех участников рынка, улучшения социально-экономического положения региона. Стратегическая цель регулирования государством потребительского рынка определяется созданием необходимых условий, при которых можно своевременно контролировать насыщение потребительского рынка и его стратегическую безопасность.

Государственное регулирование потребительского рынка создает оптимальную среду взаимодействия всех сфер экономики, что основано на аналитических данных влияния факторов рыночного саморегулирования.

Факторы, определяющие государственную политику регулирования регионального потребительского рынка, предлагается классифицировать по признакам [5]:

- по экономическим интересам участников рынка (государственные институты, бизнес-структуры, общество), что позволяет сформировать перечень проблем с учетом интересов и потребностей каждой группы, необходимый для разработки альтернативных сценариев развития потребительского рынка;

- по потенциалу конкурентоспособности региона (привлекательность рынка, возможности и угрозы рынка, емкость рынка, интенсивность конкуренции, уровень жизни населения, инвестиционная привлекательность, экономические перспективы, инновационное развитие), что позволяет сформировать матрицу «эффективность - надежность», которая поможет определить оптимальную стратегию развития потребительского рынка и региона в целом;

- по масштабам государственного влияния (уровень потребительского рынка, уровень регионального потребительского рынка, уровень торговых предприятий региона), что позволит сформировать перечень инструментов государственно-частного партнерства и выбрать наиболее эффективные из них в соответствии со стратегией развития потребительского рынка.

В свою очередь, государственное регулирование регионального потребительского рынка является необходимым условием развития предпринимательства, цивилизованной конкуренции с присущими ей разнообразными формами собственности, соблюдения прав и интересов всех участников рынка, улучшения социально-экономического положения региона, создания необходимого правового комплекса, подразумевающего общезаконодательное законодательство и нормативно-правовую базу регулирования деятельности всех субъектов экономики, включая и защиту прав потребителей, что особенно актуально

ЛИТЕРАТУРА

1. Атаманчук Г.В. Государственное управление. — М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000.
2. Инструментальное обеспечение управления развитием региональных потребительских рынков / И.В. Скопина, Ю.О. Бакланова, А.О. Скопин. — Н. Новгород, 2005.
3. Направления и реформы государственного регулирования рыночной экономики / Под науч. ред. д-ра экон. наук, проф. О.И. Боткина, Э.Н. Кузьбожева, К.В. Павлова. — Ижевск, 2002.
4. Новоселов А.С. Теория региональных рынков. — Ростов н/Д: Феникс, 2002.
5. Шамхалов Ф.И. Государство и экономика: основы взаимодействия. — М.: Экономика, 2000.

УДК 389.6

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

С.Ш. Оралова, М.И. Касеинова

ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдыкорган

kass.meruyert@mail.ru , saltanat_oralova@mail.ru

This article discusses the development of foreign trade of Kazakhstan and its participation in the world economy. And the prospects for the development of foreign economic relations of the Republic of Kazakhstan.

Осы мақалада Қазақстанның сыртқы экономикалық қызметінің дамуы және оның әлемдік шаруашылықта қатысу орны қарастырылған. Сонымен қатар, Қазақстан

Республикасының сыртқы экономикалық байланыстардың дамуының перспективасы баяндалған.

В данной статье рассмотрены развитие и участие внешнеэкономической деятельности Казахстана в мировом хозяйстве. Также рассмотрено современное состояние и перспективы развития внешнеэкономических связей Республики Казахстан.

В период после обретения независимости Республика Казахстан стала активным участником общемировых экономических процессов. Международное экономическое сотрудничество и интеграция в мировую экономику служат, в том числе, цели повышения конкурентоспособности национальной экономики Республики Казахстан.

Не секрет, что сегодня только создание эффективных механизмов взаимодействия национальных экономик в рамках международного сотрудничества позволяет давать адекватные ответы на вызовы глобализации мировой экономической системы.

В настоящий момент в Казахстане созданы благоприятные предпосылки для успешного развития внешнеэкономических связей. К этим предпосылкам относятся: политическая стабильность, большие природные богатства, развитая промышленность, высокая квалификация рабочей силы, удачное геополитическое положение, разветвленные хозяйственные связи с большинством стран СНГ.

В Республике на основе международных правовых норм создана и постоянно совершенствуется законодательная база системы регулирования внешнеэкономической деятельности.

Главная задача внешнеэкономической деятельности Казахстана в условиях рыночной экономики - это активное участие экономики республики в международном разделении труда с целью совершенствования структуры народного хозяйства, ускоренного развития экономики и повышения ее значимости на международной арене.

С учетом существующих внешнеэкономических приоритетов Республики Казахстан, к ее основным международным партнерам можно отнести Российскую Федерацию, КНР, центральноазиатские страны, государства ЕС и др.

Российско-казахстанское экономическое сотрудничество является важным фактором устойчивого роста экономик двух государств. Основными стратегическими направлениями двухстороннего сотрудничества России и Казахстана является взаимодействие в сфере энергетики, торговли, транспорта, промышленности. Товарооборот между странами достиг рекордной цифры в 24 миллиарда долларов. Реализуются сотни совместных проектов. Это совместное использование нефтяных месторождений Каспия, развитие транспортных коммуникаций, транспортировка энергоносителей через Россию на мировые рынки, общие программы в промышленности, энергетике, инфраструктурной сфере. Действует свыше 3500 казахстанско-российских предприятий в различных отраслях. Двустороннее сотрудничество развивается на плановой основе: в декабре 2012 года в Москве подписан План совместных действий Республики Казахстан и Российской Федерации на 2013-2015 годы. В последние годы получило развитие сотрудничество между Россией и Казахстаном на региональном уровне. Из 89 регионов РФ 76 имеют налаженные торгово-экономические связи с Казахстаном.

Говоря об участии Казахстана в мировой экономике, нельзя обойти вниманием тот факт, что именно Казахстан стал инициатором создания Таможенного союза Белоруссии, Казахстана и России. Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев, преодолевая скептическое отношение к идее, в основании которой заложен значительный потенциал, на деле показал все плюсы и дальнейшие перспективы

развития выдвигаемых им предложений. По прошествии ряда лет многие политические лидеры стран СНГ осознали в полной мере важность интеграционных процессов на постсоветском пространстве. Как показало время, создание Таможенного союза (ТС) положительно повлияло на торговый баланс Казахстана со странами – членами ТС, а также придала устойчивость развитию основных отраслей экономики. Развивая интеграцию, страны ТС запустили в начале 2012 года трехсторонний интеграционный проект - Единое экономическое пространство. Таким образом, сформирован общий рынок с населением свыше 170 миллионов человек. Появилось широкое поле для совместной деятельности, создаются условия для свободного движения капиталов, товаров, трудовых ресурсов. Население и бизнес-сообщество уже почувствовали эти удобства[1].

Товарооборот трех стран Таможенного союза с внешним миром в 2013 году, по предварительным данным, превысит 1 триллион долларов.

Сейчас наступает качественно новый этап интеграции. К 2015 году планируется создать Евразийский экономический союз. Этот принципиальный курс был обозначен президентом Казахстана Нурсултаном Назарбаевым в новом Послании "Стратегия: "Казахстан-2050". Так, в числе основных приоритетов реализации внешней политики глава государства особо отметил: "Мы будем укреплять Таможенный союз и Единое экономическое пространство. Наша ближайшая цель - создать Евразийский экономический союз".

Но Казахстан не ограничивает себя пределами ТС. Экономические и географические особенности страны делают ее экономику одной из наиболее грузоемких в мире и обуславливают ее высокую зависимость от транспортной системы. Правительством Казахстана была разработана и утверждена Стратегия развития транспортной отрасли государства до 2015 года, предусматривающая инвестирование в размере 26 млрд. долларов США в создании инфраструктуры в течение ближайших 10 лет. Целью данной Стратегии является достижение опережающего развития транспортно-коммуникационного комплекса Казахстана в соответствии с задачами экономической стратегии государства.

Особую значимость в связи с этим приобретает казахстано-российское сотрудничество в транспортной сфере. Наиболее взаимозависимы друг от друга железнодорожные системы двух стран.

По территории Казахстана проходят и формируются на основе существующей в республике транспортной инфраструктуры четыре международных транспортных коридоров, в числе которых:

Северный коридор Трансазиатской железнодорожной магистрали (ТАЖМ):

Западная Европа-Китай, Корейский полуостров и Япония через Россию и Казахстан

ТРАСЕКА: Восточная Европа-Центральная Азия через Черное море, Кавказ и Каспийское море (на участке Достык-Алматы-Актау).

Север-Юг: Северная Европа - страны Персидского залива через Россию и Иран, с участием Казахстана на участках морской порт Актау-уральские регионы России и Актау-Атырау [2].

Помимо России, важным внешнеэкономическим партнером Казахстана является Китайская Народная Республика. За десятилетний период двустороннего сотрудничества эти страны прошли практически через все формы внешнеэкономического взаимодействия – от бартерной торговли вплоть до создания совместных предприятий.

Традиционно крепкие экономические связи существуют у Казахстана с государствами Центральной Азии. Основное взаимодействие РК с Киргизией и Узбекистаном осуществляется в рамках региональной организации “Центральноазиатское сотрудничество”. Более глубокой интеграции экономик стран региона и повышению их конкурентоспособности призваны служить активно разрабатываемые сейчас инициативы по формированию Центральноазиатского единого рынка, а также Союза Центральноазиатских государств.

Большое значение имеют и внешнеэкономические отношения Казахстана со странами Европейского Союза. В настоящее время Казахстан является крупнейшим партнером ЕС в центральноазиатском регионе и в СНГ. Так, динамично развиваются связи в области производства и поставок на европейские рынки продукции нефтегазового сектора Республики. Все большее развитие получает и сотрудничество Казахстана со странами ЕС в области транспорта, промышленности и сельского хозяйства.

Заинтересованность экономики Казахстана в получении финансовой поддержки в виде займов и кредитов для реализации крупных национальных и международных проектов делает необходимым и стратегически важным сотрудничество Республики с такими влиятельными международными организациями, как Международный Валютный Фонд, Всемирный Банк, Азиатский Банк Развития и т.д. Нельзя не отметить, что изменилась цель привлечения инвестиций. Если раньше основным критерием выбора зарубежного партнера были чисто коммерческие соображения, то теперь необходимым является и его желание участвовать в проектах по диверсификации экономики страны. Специалисты определили круг примерно из 20 стран, потенциальных инвесторов - ряд государств Европы и Америки, Китай, Индия, ОАЭ, Саудовская Аравия, Катар, Япония, Малайзия, Сингапур и ряд стран АСЕАН. Сотрудничество с ними рассматривается как один из основных инструментов выполнения долгосрочных программ развития, в частности, индустриально-инновационной программы.

Следует отметить и стремление Казахстана стать членом Всемирной торговой организации. По мнению руководства страны, участие в ВТО позволит Казахстану получить большие преимущества в торгово-экономических отношениях со странами-членами этой организации, а главное, способствует привлечению иностранных инвестиций в национальную экономику[3].

В настоящее время Казахстан пользуется репутацией надежного экспортера продукции в основном энергетического, металлургического и химического комплекса. В структуре казахстанского экспорта основная доля приходится на нефтепродукты, далее следуют цветные и черные металлы, руды, в меньшей степени продуктом экспорта являются зерновые культуры.

Среди импортируемой в Казахстан продукции следует отметить машины и производственное оборудование, продовольственные товары, химическую продукцию. По-прежнему основными торговыми партнерами Казахстана остаются страны СНГ и Балтии, на долю которых приходится около 59% экспорта и 63% импорта Республики. Однако не менее успешно развиваются внешнеэкономические связи с такими странами, как Германия, Италия, Чехия, Швейцария, Китай, США, Южная Корея и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. <http://www.kazakhstanlive.ru/economy/partnership>, Международное сотрудничество,

2. <http://forbes.kz>Послание Президента РК Н. А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия -2050», 2013г.

3. У. Акимкулова, Казахстан и ВТО: проблемы интеграции страны в мировую экономику // Евразийское сообщество, международный деловой журнал KAZAKHSTAN №1/2, 2006г.

ӨОЖ 657.372

КӘСІПОРЫННЫҢ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А.С. Садеева, магистрант

С.К. Байдыбекова, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ-сы

Ғылыми мақалада кәсіпорындағы бухгалтерлік басқару есебінің ерекшеліктері, негізгі мәселелері және ішкі есебінің қазіргі экономикалық жағдайдағы шешу жолдары қарастырылған.

В научной статье отражены особенности бухгалтерского управленческого учета на предприятиях, основные проблемы и пути совершенствования внутреннего учета в современных условиях хозяйствования.

In the scientific article features of accounting management accounting are reflected in the enterprises, the main problems and ways of improvement of the internal account in modern conditions of managing.

Кілт сөздері: Шаруашылық дербестік, қаржылық дербестік, ішкі пайдаланушылар, сегменттік есеп, түгендеу, лимиттеу жүйесі, ынталандыру.

Отандық ұйымдарда бүгінгі уақытқа дейін орталықтандырылған мемлекеттік баға белгілеу жағдайында дұрыс болып шыққан бұйымдар арасындағы қосымша шығындарды бөлу арқылы толық өзіндік құн есебі ғана қолданылады. Меншіктің әр түрлі нысаны ұйымның жекелену, мемлекеттік кәсіпорындарды жекешелендіру процесінің даму, еркін баға белгілеу мен шығарылатын өнім ассортиментін өз бетінше жоспарлау тетіктерін енгізу, нарықтық экономиканың басқа жақтарын дамыту шамасы бойынша бухгалтерлік практиканың жаңа және келешектік бағыттарының бірі - басқару есебіне деген қажеттілік бірте – бірте өсуде.

Қазір кәсіпорындарда өндірістік қызметте: өндірістік бағдарламаларды, өндірістік және әлеуметтік даму жоспарын әзірлеуде, баға саясаты саласында стратегияны белгілеуде заңды және экономикалық дербестік алған. Осыған байланысты басшылардың басқару шешімдерін қабылдау үшін жауапкершілігі өскен.

Шаруашылық дербестік – кәсіпорынның ұйымдастыру формасын, қызмет түрін, бизнес бойынша серіктерді, өткізу нарығын, бағаларды белгілеу және т.б.

Қаржылық дербестік – оның толық өзін – өзі қаржыландыруынан, қаржылық стратегияны, баға белгілеу саясатын жасаудан тұрады.

Осыған байланысты бухгалтерлік қызметтің жеке саласы ретінде басқару есебін құру қажеттілігі пайда болған[1,1986.].

Бухгалтерлік басқару есебі - шаруашылық және қаржылық іс – әрекетпен шұғылданатын әркімге қажет білім саласы.

Шаруашылық қатынастардың қандай тобы көрсетілуіне байланысты бухгалтерлік есеп екі құрамдас бөлікке бөлінеді: қаржылық есеп пен басқару есебі.

Қаржылық есептің мәліметтері салыстырмалы және кәсіпорынның қаржылық жағдайына, оның төлемге және несиеге қабілеттілігіне, оған инвестиция салудың пайдалылығына әділетті баға беру үшін ішкі пайдаланушыларға, инвесторларға, кредиторларға және басқа пайдаланушыларға қажетті ақпарат бөлуге тиіс.

Нарықты экономика кезінде бухгалтерлік ақпаратты пайдаланушыларды екі топқа бөлуге болады:

1. Ұйымды басқаратын ішкі, яғни есепті жүзеге асыратын кәсіпорын құрамындағы пайдаланушылар;

2. Сыртқы, ұйымды басқаратындар, яғни кәсіпорын құрамына кірмейтін пайдаланушылар.

Ішкі пайдаланушылар – жоспарлау, бақылау және шешім қабылдау кезінде есептік ақпаратты барлық деңгейде қолданатын ректорлар кеңесі, менеджерлер, басшылар және бөлімше мамандары болатын әкімшілік.

Ақпаратты сыртқы пайдаланушылар - тікелей және жанама қаржылық мүддесі бар басқа жақтағы сыртқы пайдаланушылар. Олар ұйымның басқару қызметкерлері дайындалуы мен ұсынылуы үшін жауапкершілік көтеретін ұйымның қаржылық бухгалтерлік есебінен есептік ақпарат алады.

Сонымен қатар, басқару есебі әдетті бухгалтерлік есептен мәліметтері сыртқы пайдаланушыларға арналмағандығымен, ішкі «қолданыс» үшін екендігімен айрықшаланады. Басқару есебінің мақсаты - басшының дұрыс шешім қабылдауына көмектесу. Басқару есебі – жоспарлау, бақылау, шешім қабылдау сияқты түйінді салада менеджерлерге көмектесу мақсатымен қаржылық ақпарат беру, басқаруды ақпараттық қолдау жүйесінен басқа ештеңе емес.

Қаржылық есептің басым міндеті - алғашқы бірінші топтағы есептерді жасау. Олардың ақпараты ішкі пайдаланушыларға арналған.

Бухгалтерлік басқару есебінің міндеті – екінші және үшінші топтағы есептерді жасау. Олардың ақпараты ішкі пайдаланушыларға арналған, тікелей өдіріс ауқымындағы істердің жайы туралы нақты ақпарат болуы тиіс.

Сонымен, басқару есебі есептеу, жоспарлау, бақылау, кіріс, шығыстарды жолдау жүйесі мен талдаушылық тұрғыдан қажетті шаруашылық іс – әрекеттің қорытындыларын, қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді келешекте кәсіпорын қызметінің қаржылық нәтижелерін оңтайлындыру мақсатымен әр-түрлі басқару шешімдерін шұғыл қабылдау жүйесін көрсетеді.

Басқару есебінің объектілері, тәсілдері мен міндеттері

Басқару есебінің объектілері ұйым мен оның бөлімшелерінің шаруашылық қызметінің қорытындылары мен шығындары, баға белгілеу, бюджеттеу және ішкі есеп беру болып табылады.

Құнды қағаздармен қаржылық операциялар, мүлікті сату мен сатып алу, жол және лизинг операциялары, еншілес және тәуелді қоғамдарға инвестициялар және т.с.с. басқару есебінің шеңберінен шығады.

Бұрын атап көрсетілгендей, басқару есебінің өрісі - есеп беру орталықтарының (ұйым сегментінің) өндірістік іс-әрекеті, сондықтан басқару есебін кейде жауапкершілік орталықтары жөніндегі есеп немесе сегменттік есеп деп те атайды.

Сегменттік есеп - ұйымның жеке құрылымдық бөлімшелерінің қызметі туралы ақпаратты жинау, көрсету және жинақты қорыту жүйесі.

Сегменттік есептің ақпараты фирмашілік басқаруда, сегменттік есепті құрастыруда, басқарудың әр түрлі деңгейіндегі шығындар мен нәтижелері басқарушылық бақылау жүйесін құру, сондай-ақ қабылданған шешімдерді орындауды бақылау үшін қолданылады.

Басқарушылық бақылау жеке құрылымдық бөлімшелер бойынша кірістер мен шығыстарды реттеу мен бақылау үшін менеджерлер қолданатын ережелер мен олардың бірқатарын өзіне алады. Сегменттік есептің нақты мәліметтері мен жоспарды экономикалық талдау негізінде олар жауапкершілік орталықтарының қызмет нәтижелерін өлшейді және жоспарланған көрсеткіштерге мәліметтері сәйкес келетіндігі анықтайды.

Басқарушылық бақылау жүйесін ұйымдастыруда сегменттік жоспарлау - құрылымдық бөлімшелер үшін смета (бюджеттердің) Өзірлеу қалыптасу негізі болып қызмет етеді. Басқаша айтсақ сегменттік жоспарлау басқарушылық бақылауды ақпаратпен қамтамасыз ету жүйесінің құрамдас бөлігінің бірі болып табылады. Басқа екі құрамдас бөлігі болып сегменттік есеп пен сегменттік есеп берушілік шығады[2,93б.].

Ақпаратпен қамтамасыз ету - жүйелі, уактылы, сыйымды, нысаны мен қабылдануы қарапайым және берілген бөлімшелердің іс-әрекеті барысын жоспарлау мен бақылау үшін менеджерлер қолданатын, қаржылық және қаржылық емес ақпаратты жинау, өңдеу мен беру.

Сегменттік жоспарлау, есептеу мен есеп беруді жүргізу бухгалтер-жолдаушының қызметтік міндеттеріне кіреді.

Сегменттік есептеу жүйесінде жиналған және жинақтап қорытылған ақпарат сегменттік есеп беру түрінде мүдделі пайдаланушыларға жеткізіледі, оны жүргізу тәртібін ұйымның өзі дербес (бұған сыртқы қолданушылар үшін осындай есеп беруді ұсыну жағдайлары көрмейді) белгілейді және көбіне кәсіпорынның ұйымдық құрылымына байланысты болады.

Кәсіпорынның ақпараттық жүйесіндегі басқару есебінің объектілері көрсетілетін әр түрлі әдістер мен амалдар басқару есебінің тәсілдері деп аталады. Ол мынадай элементтерден тұрады.

Құжаттама – кәсіпорынның өндірістік қызметін жеткілікті дәрежеде толық көрсететін алғашқы құжаттар мен ақпараттық машиналық атқарушылары.. Кәсіпорын ерекшелігіне сәйкес бастапқы есеп қаржылық және басқару есебіне арналған ақпараттың негізгі көзі болып табылады.

Түгендеу - объектінің іс жүзіндегі жағдайын, сондай-ақ есептік мәліметтерден ауытқушылықты, есепке алынбаған құндылықтарды, шығындарды, кем шығуды, ұрлықты анықтау тәсілі.

Топтастыру мен жинақтап қорыту, бақылаушы шоттарды пайдалану - белгілі бір белгілер бойынша объекті туралы ақпаратты жинақтауға және жүйелендіруге мүмкіндік беретін тәсіл. Топтастырылған ақпарат іс-әрекет нәтижелерін бағалау мен шұғыл және стратегиялық шешімдер қабылдау үшін тиімді пайдаланады.

Бақылаушы шоттар - сол кезең, операцияларының жиынтық сомасы бойынша жазбалар жасалатын жиынтық шоттар. Бақылаушы шоттар жүйесі қаржылық және басқару есебі арасын байланыстыратын буын болып шығады және есептік жазбалардың толықтығы мен дұрыстығын анықтауға жол ашады.

Мөлшерлеу (нормалау) – ресурстардың барлық түрлерін тиімді пайдалану мен шығындарды өнімге айналдыратын ең өнімді жолдарды іздестіруді қамтамасыз ететін оңтайлы нормалар мен нормативтерді ғылыми негізделген есептеу процесі. Мөлшерлеусіз қорлар мен іс-жүзіндегі шығындар жағдайын бақылау мен басқару есебі жүйесін ұйымдастыру мүмкін емес. Мөлшерлер бақылау жүйесінің негізгі ретінде жауапкершілік, азық-түлік және операциялар орталықтары бойынша жіктеледі және топтастырылады.

Ынталандыру – кәсіпорының мақсаты мен міндеттерін анықтауға, осы мақсаттарға сәйкес шешімдер қабылдауға жетелейтін өндірістік процеске қатысушылардың дәлелдеу (мотивация) құралы. Бұл ретте сметалар мен оларды орындау туралы атқару есептері алға шығады.

Сметаларда тенгерімдірілген жоспарлық көрсеткіш болады және олар менеджерлерді кәсіпорын қызметінің түпкілікті мақсатарын орындауға бейімдейді. Атқару есептері жоспарланғандарға қатысты нақты нәтижелерді түзетудің негізділігін дәлелдейді және кәсіпорын жеке құралын болашақта болуы ықтимал мәселелерді анықтауға не болмаса ауытқушылықтарды жою жөніндегі шараларды қабылдауға ынталандырады. Ішкі есеп беру менеджерлер жүзеге асыратын бақылау мен реттеу жүйесінің тиімділігін арттыру үшін негіз жасайды.

Жоспарлау – кәсіпорын мүмкіншіліктерін нарық жағдайына сәйкестікке келтіруге бағытталған үздіксіз циклды процесс.

Жоспарлау шаруашылық іс-әрекетінің нәтижелеріне талдау мен статистикалық зерттеуге негізделген кезде ғана тиімді. Талдау басқару есебінің мақсаттарына сай топтасып, өңделген ақпарат мәліметтері бойынша жүргізіледі[3,158б.].

Лимиттеу - қор мен шығындар мөлшері жүйесіне негізделген материалдық шығындарды бақылаудың бірінші дәрежесі. Лимит - технологиялық құжаттамамен белгіленген және өндірудің нақтылы ассортиментіне негізделіп, әрбір өндірістік бағдарламасымен жоспарланған өнім арналған ресурстарды жұмсау мөлшері.

Лимиттеу жүйесі - цехқа материалдар босату лимиті есебінен ғана емес, есептік және бақылау операцияларынан да құралуы тиіс. Сондықтан басқару есебінде лимиттеуге материалдық шығыстарды қалыптастыруға белсенді әсер етуге мүмкіндік беретін оперативті ақпарат рөлін береді.

Талдау - басқару есебі тәсілінің бұл элементі арнайы ерекшеліктеріне қарай іс жүзінде оның барлық құрамдастарымен өзара әрекеттеседі. Талдауға барлық кәсіпорынның да, жеке бөлімшелердің де, экономикалық көрсеткіштермен көрсетілген өндірістік қызметі тартылады.

Көрсеткіштерді таңдау басқару жүйесінің мақсаттары мен мүмкіншіліктері анықталады. Талдау процесінде белгіленген жоспарлы тапсырмаларды орындау, тиісті басқару шешімдерін қабылдау үшін өндіріс нәтижелерін өзгертуді тудырған ауытқушылық пен себептер бойынша бөлімшелер арасындағы өзара тәуелділік пен өзара байланыс айқындалады.

Бақылау - пайда болған ауытқуларды ашу мен жоюға мүмкіндік беретін, кәсіпорын қызметін бұрын белгіленген тапсырмаларды орындауға бағыттайтын жоспарлау мен талдауды аяқтау процесі.

Басқару есебінің ақпараты оперативті басқаруда бухгалтерлік мәліметтермен нығайтылады және кейде толықтырады. Өз кезегінде қаржылық есеп мәліметтері жан-жақты қарастырылады; басқару есебінен түсетін ақпаратпен толықтырылады.

Бағалау - шешім қабылдаудың барлық жүйесін талдаудың соңғы процесі; қойылған мақсатқа (кері байланыс) жету анықталады; ауытқу себептері: жоспарлау кемшіліктері; оперативті шешімдер санын көбейтуге әкелген іс-қимылдың қолайсыз жақтары; бақылау жүйесінің басқару талаптарына сәйкессіздігі; қате мақсатты таңдау айқындалады.

Тәсілдің барлық элементтері бір-бірнен алшақ емес, басқару міндеттерін шешуге бағытталған ішкі шаруашылық байланыстарын ұйымдастыру жүйесінде әрекет етеді.

Бухгалтерлік басқару есебінде қолданылатын тәсілдер сан алуан:

- бухгалтерлік қаржылық есептің жұмыс әдістері (шоттар

мен екі жақты жазу, түгендеу мен құжаттама, байланысты қорыту мен есеп беру);

- индекстік тәсіл (статистикада қолданылады);
- экономикалық талдау әдістері (нормативті, тізбекті ұластыру т.б.)
- математикалық тәсілдер (корреляция, желілі бағдарламалау, ең аз шаршы әдісі және т.б.)

Олардың барлығы біртұтас жүйеге бірігіп-кіріктіріледі және кәсіпорынды басқару мақсатында қолданылады.

Қаржылық есеп пайданы анықтау үшін шығындарды Кірістермен салыстыруды көздейді. Үлкен ассортиментті тауарлар шығаратын немесе көп өндірістік жұмыс тізбесі бар кәсіпорындағы әрбір орындаған жұмыстың құнын бағалағанда әрбір орындалған жұмыстың құнын ескеру қажет. Жасалған жұмыстардың, өндіріс сатысындағы жұмыстың құнынан және пайдаланылмаған шикізат құнынан құралатын жалпы сома ағымдағы кезең шығындарының сомасынан шегерілуге тиісті пайданы анықтағанда, өнім қорының құнын бағалау үшін негіз болады. Бұл жалпы сома балансқа енгізу үшін өнім қоры құнын есептегенде де негіз болып қызмет етеді. Сондықтан құн жасалған жұмыстың немесе өнімнің әрбір түрі бойынша есептеледі, осылайша, қаржылық есептері жасау үшін қажет ақпарат дайындалады. Өндірістік есеп (өндірістік шығын есебі) жүйесі осындай ақпаратты дайындау мен беру үшін құрылған болатын[4,2016.].

Басқару есебі ұйымның өз шегіндегі басқару үшін қажет есептік ақпараттың барлық түрін қамтиды. Басқару есебінің, жалпы өрісінің бөлігін өнім бірлігінен түсетін түсім мен өндіріске жұмсалған шығындарды анықтау мақсатымен бұрын дамыған өндірістік есеп алады. Өндірістік есеп қазіргі заманғы жағдайларда өндіріс шығындары есебін алдын-ала болжап қана қоймай, үнем туралы мәліметтерді немесе өткен кезендердегі мәліметтер немесе болжамдарды, стандарттармен салыстырғанда артық жұмсауды талдауды және шығындарды азайтудың мүмкін болатын резервтерін айқындауды көздейді.

Қазіргі өндірістік есеп үшін шығындардың түрлері; пайда болу орындары; шығарушылар бойынша есептеу негіз болып қызмет етеді.

Түрлері бойынша шығындар есебі есепті кезеңде өнім өндіру (жұмыс орындау, қызмет көрсету) процесінде кәсіпорында шығындардың қандай тобы пайда болғанын көрсетеді.

Шығындарды пайда болған орны бойынша есептеу олар жасалған кәсіпорынның, жеке бөлімшелері (жауапкершілік орталығы) арасында бөлуге мүмкіндік береді.

Шығынды шығарушылар бойынша есептеу қайсыбір нақтылы өнім бірлігін өндіруге немесе белгілі бір тапсырысты орындауға байланысты барлық шығындарды анықтауды көздейді.

Осылайша, бірлігінің өзіндік құнын, оған түсетін пайда мен тиімділік деңгейін өндірістік есеп аясында ғана есептеуге болады.

Уақыт өте келе кәсіпорынды басқару процесі міндеттерді қою тұрғысынан да, оларды шешу жағынан да елеулі өзгерістерге ұшырады. Қазіргі уақытта өндірістік есеп аясы тар мақсат емес. Оның ақпараты жедел өндірістік шешімдер қабылдау үшін менеджерге керек.

Бухгалтерлік басқару есебіне өндірістік есеп пен қаржылық есептің бөлігі (өнім өндірісіне жұмсалған шығын туралы есепті жасау бойынша) көреді.

Сонымен, басқару есебінің негізгі мақсаттары мен міндеттерін осылайша тұжырымдауға болады:

- шығындар мен кірістердің біріккен есеп жүйесін құру;
- шығындарды мөлшерлеу (нормалау);
- шығындарды жоспарлау, бақылау және талдау;
- бюджеттеу;
- баға белгілеу үшін негізді қамтамасыз ету;
- жедел басқару шешімдерін қабылдауда қаржылық менеджерлерге ақпараттық көмек беру;
- кәсіпорын қызметінің және жауапкершілік орталығының экономикалық шешімділігін бақылау, жоспарлау және болжау;
- кәсіпорын дамуының ең тиімді жолдарын таңдау.

Кәсіпорынның басқару жүйелерінің жетілдірілуіне байланысты арнайы әдебиетте және өмірде "контроллинг" (басқару дегенді білдіреді) ұғымы жиі-жиі кездесе бастады. Бұл басқарудың барлық саласы мен деңгейін қамтитын шаралар кешені арқылы көрсетілетін, ақпаратты өңдеу, талдау, шаруашылық жоспарлау және тиісті бақылау процестерін біріктіретін тәсілдердің бірі.

Кәсіпкердің, маманның, ақпаратты ішкі пайдаланушының қай-қайсысына қажетті ақпараттық база қалыптастыратын негізде шот жүргізу контроллингтің іргетасы болып қызмет етеді.

Контроллингті енгізерде шот қызметкерлерінің басқару құрамының кәсіпкерлердің ділін ескеру керек. Кәсіпорында контроллинг бойынша жекелеген бөлімшенің бар екендігі қолайлы құрылым болып табылады.

Контроллинг жүйесінде есеп пен шығындарды, шаруашылық және қаржылық қызмет нәтижелерін жолдау мәселерімен айналысатын оралымды бақылау көзге айқын түседі[5,127б.].

Талдау бухгалтерлік есеп беру мәліметтеріне негізделеді. Жоспарлы қызмет статистикалық есептерді; көрсеткіштердің нақты мәнін салыстыратын қорытындылар мен жоспарлы мәліметтер ұсынылады. Тексерушінің міндеті-талдау негізінде өндіріс пен өткізудің пайдалылығын (рентабельділігін) ұлғайту мен шығындарды қысқарту жөнінде басшыға ұсыныс жасау.

Күрделі өндірісте контроллинг технологиялық тізбек бойынша бөлінеді. Осылайша, еншілес кәсіпорындар барда оралымды басқарудың міндеті іс-қызметінің түпкілікті қаржылық қорытындылары үшін жауапкершілік еншілес кәсіпорындарға жіберілмеуі, ал пайда ішкі бөлімшелер (ішкі шаруашылық есеп) бойынша бөлінеді. Шығындар орталығының қарауында ақша түсімдері, инвестициялар және бөлімшелер өздерінің іс-әрекетімен бас кәсіпорынның стратегиялық міндеттерінен бөліктенетіндіктен, кәсіпорынның стратегиялық мақсаттарын бақылау болады.

Контроллинг жауапкершілік орталықтары бөлімшелердің өндірістік өткізу шығындарын талдаудан басталады.

Бухгалтер-тексеруші жаңа инвестициялар, жаңа тауарлар мен бұйымдарды сатып алу мен өндіру; өндірістік ассортименттік ҚҰрылымды қалыптастыру, бағаларды негіздеу сияқты көптеген басқару шешімдерін қабылдауға "вето" салу құқығына ие.

Басшыға ақпарат, қаржылық жоспардың (бюджет) елеулі көрсеткіштері мен берілген мақсатты жүзеге асыруға арналған шараларды әзірлеуге маңызды көңіл бөлінеді.

Контроллинг - кәсіпорынның түпкілікті мақсатын жүзеге асыратын процесс бақылау. "Контроллинг"- өте кең ұғым. Ол тек кәсіпорынның, ғана емес, бизнестің де іс-әрекетін реттеуші түрінде алға шығады, сондықтан арнайы ерекшеленген міндетті іс-қызмет саясын атқарады:

- ақпараттық - шешімдерді қабылдау мен оны үйлестірудің методологиясын қамтамасыз ететін ақпарат қалыптасады;

- басқарушылық - кәсіпінның түпкілікті мақсатына жету міндеттері мен әдіс-тәсілдерін үйлестіру үшін қолданылатын, кәсіпорын мен оның құрылымдық бөлімшелері бойынша анықталған ауытқулар, нормативтік, жоспарлық және нақты мәліметтер жиналады;

- бақылаушылық - кәсіпорын мен оның бөлімшелерінің жұмысының үнемділігіне бақылау жүргізеді.

Контроллингтің міндетті іс-қызмет саясы оның басқару есебі мен тексеруден айрықшылықтарын айқындауға мүмкіндік береді. Басқару есебінің барлық құрамдас бөліктері өзара байланысты, оларда түзілетін ақпарат кәсіпорындағы және тұтастай басқару жүйесіндегі басқару есебінің жетілдіру мен ұйымдастыру деңгейін сипаттайды[6, 227б.].

Осылайша кәсіпорынды басқаруға қажетті барлық ақпаратты бухгалтерлер дайындайды, ал мұнымен байланысты кәсіби Қызмет контроллинг деп аталады. Бұған кәсіпорынның есеп беруін, қаржылық көрсеткіштерді талдау жасау бойынша жұмыс, жоспарлы жұмыс, сондай-ақ кәсіпорын қызметін бақылаумен байланыстының бәрі кіреді.

Әр түрлі мемлекеттердің экономикалық кеңістігінің қосылуы салдарынан "басқару есебі", "өндірістік есеп", "контроллинг" сияқты ұғымдар мен, терминдерді әр қилы түсіндіру проблемасы пайда болды. Басқару тәсілдері сомасындағы бір елдің мамандарының да олардың мәні жайлы көзқарастары бірдей болмауы мүмкін. Осыған байланысты ұғымдар мен терминдерді ұлттық негізінен ажыратуға болмайды. Басқару есебі, есеп немесе контроллинг жайлы әр елде, әр түрлі құбылысты бір терминмен атауы мүмкін болғандықтан, оларды қайсыбір есептік жүйеге жатқызбай тұрып, айту қиын[7,183б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарова В.Л., М.С. Жапбарханова, Фурсов Д.А., Фурсова С.Д. Басқару есебі. – Алматы, 2005.-198 б.
2. Әбдіманапов Ә.Ә. «Бухгалтерлік есеп теориясы және принциптері» /Ә. Ә. Әбдіманапов. - Алматы: АЙАН, 2001- 93 б.
3. Хорнгрен Ч. Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект: Пер. с англ./Под ред. Я.В.Соколова. — М.: Финансы и статистика, 2009-158б.
4. Кеулімжаев Қ.К. Бухгалтерлік есеп теориясы және негіздері [Мәтін]: Оқулық / Қ. К. Кеулімжаев, Н.А. Құдайбергенов.- Алматы: Экономика, 2006.- 201б.
5. Назарова В.Л. Шаруашылық жүргізуші субъектілердегі бухгалтерлік есеп [Мәтін]: Оқулық / В.Л. Назарова; Жалпы редакциясын басқарған Н.Қ.Мамыров.- Алматы: Экономика, 2005.-87б.
6. Карпова Т.А. Управленческий учет: Учебник для вузов. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 2008.- 227с.
7. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет: Учебн. пособие для вузов/Пер. с англ. под ред. Н.Д.Эриашвили; Предисловие проф. П. С. Безруких. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Аудит, ЮНИТИ, 2008. - 183с.

УДК 351.71

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Ә.Б. Саурамбеков, магистрант

ЖГУ имени И. Жансүгірова, г.Талдықорған, www.saurambekov@mail.ru

Мақалада Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқаруының қалыптасу процессімен дамуы қарастырылған. Қазақстандағы мемлекеттік билік заң шығарушы, атқарушы және сот билігіне бөлінуі арқылы атқарыла бастады. Сонымен бірге мемлекеттік басқару жүйе дамуының заңнамалық актілері қарастырылған.

В данной статье были рассмотрены процессы становления и развития государственного управления в Республике Казахстан. Государственная власть в Казахстане стала осуществляться по принципу разделения на законодательную, исполнительную и судебную. Так же были рассмотрены законодательные акты развития системы государственного управления.

In this article were considered process of formation and development of public administration of Republic of Kazakhstan. Government began to be implemented on principles of separation of legislative, executive and judicial. And also were considered legislative acts of public administration system.

Ключевые слова: *Государственное управление, система развития, этапы становления, законодательные акты, власть, материально-финансовая база, законы, государственная власть, местное управление, самоуправление, политическая реформа, конституция.*

Процесс становления и развития системы государственного управления в Казахстане с момента обретения им своей независимости можно разделить на несколько этапов.

Первый этап становления и развития системы государственного управления пришелся на 1990-1993 годы и проходил под знаком перехода Казахстана к самостоятельному развитию, появления в стране основ суверенной государственно-административной системы. Главной характеристикой данного этапа было то, что основные изменения были направлены не столько на создание новой системы, сколько на разрушение существовавшей. Таким образом, суть произошедших тогда важнейших событий заключалась в сломе существовавшей тогда тоталитарной системы и коренной реформе всей системы общественных отношений.

С самого начала проведения сложных преобразований в Казахстане стало понятным, что их успех может быть гарантирован только при выстраивании эффективной системы управления на всех уровнях государственной власти. При этом взаимоотношения различных уровней власти должны базироваться на общегосударственной стратегии, имеющей четкие цели и задачи.

Первым концептуальным документом, позволившим осуществлять собственное государственное строительство, стала «Декларация о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики», принятая 25 октября 1990 года. Именно с этого исторического акта был сделан первый существенный шаг в сторону создания нового, суверенного и самостоятельного государства.

С этого момента государственная власть в Казахстане стала осуществляться по принципу разделения на законодательную, исполнительную и судебную ветви власти. Главой республики стал президент, который обладал высшей распорядительно - исполнительной властью. Законодательная власть стала осуществляться Верховным

Советом Казахской ССР. Высшая судебная власть стала принадлежать Верховному суду.

Пост президента был учрежден Законом Казахской ССР от 24 апреля 1990 года. В нем указывалось, что президент является главой Казахской Советской Социалистической Республики. Президент не относится к исполнительной власти. Он имел право предоставлять Верховному Совету Казахской ССР кандидатуру на пост Председателя Совета Министров Казахской ССР, а также ставить перед Верховным Советом КазССР вопрос об отставке либо о принятии отставки Совета Министров. В тот период президент был главой Казахской ССР, являющейся частью Советского Союза, поэтому его статус отражал особенности взаимоотношений Союзного государства с его частью - союзной республикой.

20 ноября 1990 года был подписан Закон «О совершенствовании структуры государственной власти и управления в Казахской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Казахской ССР», согласно которому было установлено, что президент Казахской ССР является главой высшей исполнительной и распорядительной власти. Кроме того, была учреждена должность вице-президента Казахской ССР, который избирался Верховным Советом по представлению президента, Совет Министров был преобразован в Кабинет Министров, были образованы посты премьер-министра, министров, председателей государственных комитетов Казахской ССР. Изменения в структуре органов государственной власти обусловили принятие соответствующих изменений и дополнений в Конституцию страны.

В заключительном пункте Декларации было оговорено, что она является основой для разработки новой Конституции. Таким образом, Декларация послужила политическим актом, ставшим основой для создания реально независимого государства.

Провозглашение государственного суверенитета Казахской ССР стало шагом, открывшим для Казахстана возможность самостоятельно определять пути развития своей системы государственного управления. В Декларации была установлена юридическая норма, согласно которой Казахстан получил возможность разработки новой Конституции и других законодательно-правовых актов, реализующих статус Республики как суверенного государства [1].

Одним из важных законодательных актов, создавших правовую основу для развития системы государственного управления Казахстана накануне развала бывшего СССР, стал Закон Казахской ССР «О местном самоуправлении и местных Советах народных депутатов Казахской ССР», согласно которому главным местным представительным органом государственной власти являлся Совет народных депутатов.

На своей территории поселковые, сельские, аульные, районные, городские Советы объединяли и координировали деятельность всей системы местного самоуправления. Местные Советы имели ряд полномочий для решения вопросов местного значения: образовывать свои органы для управления на своей территории экономическим, социальным, национально-культурным сегментом, обеспечивать комплексное социально-экономическое развитие территорий, то есть осуществлять социально-экономическую государственную политику на местах.

Одним из главных недостатков Закона «О местном самоуправлении и местных Советах народных депутатов Казахской ССР» было то, что в нем конкретно не различались органы местного государственного управления и органы местного самоуправления, которые на самом деле олицетворяют два различных института

управления. По данной причине в эти годы органы местного самоуправления автоматически олицетворялись с местными Советами, которые формировались путем выборов.

В юрисдикцию местных Советов входило владение, пользование и распоряжение от имени местного населения коммунальным имуществом. При этом собственная материально-финансовая база местных Советов конкретизировалась по каждому уровню самоуправления. Однако, несмотря на все это, местные Советы не могли заменить местные органы самоуправления в их классическом варианте.

16 декабря 1991 года был принят конституционный Закон «О государственной независимости Республики Казахстан». Данный законодательный акт может быть классифицирован как «малая Конституция», создавшая правовую основу для формирования высших органов государственной власти независимого Казахстана. В данном Законе был закреплён статус Казахстана как независимого, демократического правового государства, обладающего на своей территории всей полнотой власти и самостоятельно определяющего и осуществляющего внешнюю и внутреннюю политику.

После юридического обретения своей государственной независимости, в начале 1990-х годов, Казахстан был вынужден приступить к активному поиску собственной модели государственно-политического устройства. Одним из центральных направлений реформирования постсоветского казахстанского общества стало совершенствование и изменение механизмов государственного управления всех уровней в целях обеспечения продуктивного и конструктивного взаимодействия всех ветвей и уровней государственной власти уже в новых условиях [2, с. 33].

По мнению ряда исследователей, по крайней мере, три источника послужили в качестве основы для создания органов государственной власти нового независимого государства Казахстан: 1) опыт организации и принципы деятельности органов Советского государства; 2) опыт передовых государств Запада, их нормотворческой деятельности; 3) собственное национальное творчество организации государственных органов [3, с. 15].

В целом, процесс поиска Казахстаном собственной модели государственно-политического устройства, прежде всего, включал в себя: выбор между президентской и парламентской формами правления; решение проблемы разделения ветвей власти; децентрализацию власти, то есть распределение полномочий между ее центральными и местными уровнями. Это был перманентный и неоднозначный процесс, порой происходивший в сложных социально-политических условиях.

В процессе дальнейшего реформирования был введен и законодательно закреплён институт едино-начального главы местной администрации, подотчётный президенту страны либо главе областной администрации и подконтрольный соответствующему Совету народных депутатов, полномочия которого все больше стали приобретать декоративный характер. Во многом причиной этого стало то, что в этот момент в Казахстане впервые была закреплена единая система исполнительно-распорядительных органов от президента до глав местных администраций.

Таким образом, в первые годы независимости вплоть до принятия первой Конституции в Казахстане складывалась уникальная ситуация, когда местные Советы и вновь образованные местные администрации находились в конкурентном положении по многим вопросам местного значения. Более того, в этот период между Советами и местными администрациями наблюдалось дублирование полномочий. В такой ситуации говорить о каком-либо внедрении местного самоуправления в стране было бессмысленно. Дело в том, что введение должностей глав администраций привело к

тому, что в дальнейшем они в лице акимов стали обладать все большей властью. На этом фоне Советы, которые по логике должны были выполнять функции органов местного самоуправления, превратились в придаток местного государственного механизма. В такой ситуации перспектива реализации местного самоуправления в Казахстане даже в лице местных Советов, которые не имели реальных рычагов и механизмов влияния на принятие экономических и управленческих решений, выглядела довольно туманной.

В целом надо сказать, что у существовавшей тогда системы местного государственного управления, параллельно олицетворявшей систему местного самоуправления, имелись серьезные изъяны.

- Во-первых, на тот момент персональный состав местных Советов был в своем большинстве консервативным, что отрицательно сказывалось на проведении политики реформ на местах.

- Во-вторых, с введением в феврале 1992 года института глав местных администраций власть Советов на местах была сильно ограничена. Если раньше Советы имели собственные, образуемые ими и подотчетные им исполнительно-распорядительные органы, то теперь они лишались контроля над исполнительной властью. В распоряжение последней была передана и коммунальная собственность. В результате у местных Советов остались только полномочия по утверждению бюджета.

- В-третьих, институт местного самоуправления не был закреплен в принятой 28 января 1993 года первой Конституции РК. Вместо этого, в ней было отражено только наличие местных представительных и исполнительных органов. При этом никаких разграничений между местным государственным управлением и самоуправлением не было.

- В-четвертых, не получили своего должного развития институты общественного территориального самоуправления. В основном, это было связано с тем, что они не имели финансово-экономической базы для своей деятельности, поскольку управление коммунальной собственностью осуществлялось главами администраций.

В целом, имевшаяся на этом этапе система государственного управления Казахстана была очень сильно централизованной. Это было обусловлено объективными обстоятельствами. В тот исторический период приоритетными задачами были построение основ государственности и проведение широкомасштабных рыночных преобразований.

Что касается системы государственного устройства в целом, то на данном этапе, по мнению некоторых исследователей, произошла трансформация от квазипарламентской республики советского типа к «переходной» парламентской республике.

Здесь необходимо оговориться, что в достаточно короткий промежуток времени, с декабря 1991 года по октябрь 1993 года, Верховный Совет юридически выступал в качестве высшего органа власти и реально располагал возможностью оказывать влияние на законодательство, внутреннюю и внешнюю политику, контролировать Правительство. Данное обстоятельство дает повод ряду казахстанских исследователей утверждать о существовании в этот период парламентской республики [4, с. 11].

Таким образом, можно констатировать, что на первом этапе развития системы государственного управления в Казахстане, осуществлявшемся на фоне системной либерализации общественной жизни, были заложены основы развития этой системы. Принятые в тот исторический период нормативно-правовые акты стимулировали формирование системы государственного управления в Казахстане. Но при этом

следует отметить, что построение новой системы государственного управления в тот период было достаточно ограниченным.

Второй этап развития системы государственного управления, пришедшийся на 1993-1995 годы, характеризуется изменениями в политической системе общества в связи с принятием первой Конституции независимого Казахстана 28 января 1993 года. В этот период был законодательно закреплён базовый принцип разделения ветвей власти. Согласно Основному Закону, представительные, исполнительные и судебные органы страны были определены как самостоятельные ветви государственной власти.

Следует отметить, что разработка и обсуждение первой Конституции Казахстана сопровождалась политическими баталиями, связанными с основополагающими принципами государственно - политического устройства страны. Ситуация усложнялась крайне болезненной и стремительной трансформацией страны в постсоциалистическое общество. В силу этого, окончательный вариант Основного Закона отличался излишней универсальностью.

Несмотря на это, Конституция 1993 года сыграла огромную роль на втором этапе развития системы государственного управления в Казахстане. Она заложила не только основу строительства национально-государственной независимости, но и начало структурной реформе государственно - управленческой системы.

Данная Конституция существенно укрепила позиции Президента, который с ее принятием стал не только главой государства, но и возглавил единую систему исполнительной власти страны.

Наряду с этим, Конституция 1993 года установила, что Верховный Совет является единственным законодательным и высшим представительным органом Республики Казахстан.

Положение о том, что Верховный Совет и местные Советы составляют единую систему представительных органов, уже отсутствовало в Конституции. Связь между Верховным Советом и местными представительными органами сохранялась лишь по вопросу досрочного прекращения полномочий местных Советов по представлению Верховного Совета.

Кроме того, 10 декабря 1993 года был принят Закон «О местных исполнительных и представительных органах в Республике Казахстан», который внес коренные изменения в название, структуру и полномочия местных органов исполнительной власти.

- Во-первых, было отменено название «исполнительные комитеты» всех уровней местных органов исполнительной власти, которые трансформировались в местные администрации - акиматы во главе с акимом.

- Во-вторых, отказ от советской теории и практики выразился в том, что местные представительные органы перестали избирать местные исполнительные структуры.

- В-третьих, и представительные органы, и исполнительно-распорядительные вошли в систему местного государственного управления, в отличие от периода СССР, когда первые считались органами государственной власти, а вторые - исполнительные комитеты - таковыми не являлись, выполняя исполнительно-распорядительные функции.

Законом «О местных исполнительных и представительных органах в Республике Казахстан» определялась система местного самоуправления в РК, компетенция местных представительных и исполнительных органов а также порядок их деятельности. Местными представительными органами стали маслихаты - собрания депутатов, основной функцией которых определялось выражение и реализация воли населения соответствующей административно-территориальной единицы с учетом

интересов государства. Согласно Закону, маслихаты в пределах своей компетенции осуществляли самостоятельную деятельность и не были связаны отношениями соподчиненности по вертикали.

Взаимоотношения маслихатов и местных администраций строились на основе принципа разделения их функций и самостоятельного осуществления ими собственных полномочий и, главное, подконтрольности местной администрации маслихату по вопросам, установленным в данном Законе. В целом, представительные и исполнительные органы обеспечивали выполнение территориальных программ социально-экономического развития.

Однако в Законе «О местных исполнительных и представительных органах в Республике Казахстан» не было понятия «местное самоуправление». Вместо него появилось другое понятие: «собрание представителей граждан поселка, аула (села), аульного (сельского) округа». Законом было зафиксировано, что решения данного собрания в пределах его полномочий обязательны для исполнения всеми гражданами, проживающими на соответствующей территории.

Необходимо отметить, что собрание имело некоторые признаки самоуправления, так как жители улиц, домов и микрорайонов, получив нормы представительства, делегировали своих представителей на него. Однако последующая практика показала, что, несмотря на свою кажущуюся демократичность, собрание явилось аморфным образованием. В Законе не были оговорены сроки созыва собрания, а его полномочия готовились и решались главой администрации. Более того, Закон сузил понятие местного самоуправления до уровня села. Это обусловило постепенное «отмирание» местного самоуправления, поскольку на деле все органы выше сельского уровня оставались тесно «вплетены» во властную вертикаль.

Что касалось центрального сегмента системы государственного управления, то тут шел процесс разделения власти на три ветви и приспособления Верховного Совета к новой системе государственного устройства. В связи с этим, был упразднен такой орган, как Президиум Верховного Совета. То есть Верховный Совет стал исключительно законодательным органом. Тем не менее, полномочия Верховного Совета оставались достаточно широкими, в частности, он имел право вмешательства в деятельность президента и исполнительной власти.

Естественно, что такое положение не соответствовало принципу разделения властей и было обусловлено некоторой размытостью рамок полномочий Верховного Совета в Конституции образца 1993 года. В дополнение к этому, однопалатный верховный Совет не справлялся с огромным объемом законотворческой работы, необходимой для становления и развития государства. Это привело к тому, что в конце 1993 года Верховный Совет самораспустился, после чего законодательные полномочия перешли к президенту.

В 1994 году состоялись выборы нового состава Верховного Совета, однако спустя год, в марте 1995 года, новый состав главного законодательного органа был признан Верховным судом нелегитимным, и Верховный Совет был распущен. В этих условиях, которые могут характеризоваться как парламентский кризис, весной 1995 года началась разработка новой Конституции.

В целом, по мнению ряда исследователей, этот этап по всем формальным признакам можно отнести к смешанной (полупрезидентской) форме правления, так как именно в этот период представительные органы Казахстана формально и фактически стали ограничиваться в своих властных полномочиях. Конституцией 1993 года было установлено четкое подчинение правительства президенту, ставшему одновременно главой государства и лицом, возглавляющим единую систему исполнительной власти.

Таким образом, в указанной Конституции не говорилось об установлении президентской формы правления, однако в ней все же были закреплены важные начала президентской республики [5].

Третий этап реформирования системы государственного управления в Казахстане охватывает период с 1995 по 2001 годы. Его основной характеристикой стали продолжение реформ в системе государственных институтов и процесс создания сегодняшнего стержня государственно-политического устройства Казахстана.

Наступление третьего этапа в реформировании системы государственного управления было ознаменовано принятием 30 августа 1995 года на республиканском референдуме новой Конституции Республики Казахстан, подготовка которой была начата в апреле того же года.

Работа над проектом новой Конституции происходила под непосредственным контролем президента Н.А. Назарбаева. В проект были заложены идеи о двухпалатном Парламенте, который признавался единственным законодательным органом.

Конституция 1995 года юридически закрепила переход страны к президентской форме правления, в соответствии с которой произошел кардинальный пересмотр существовавшей в Казахстане схемы распределения властных полномочий. Основным Законом выступил в качестве инструмента сосредоточения власти в исполнительной ветви. Она существенно усилила президентскую власть, что нашло свое выражение в определенной централизации властных полномочий.

По мнению ряда исследователей, Конституция 1995 года «окончательно установила в Казахстане президентскую республику со всеми вытекающими отсюда политическими последствиями. Здесь важным стало то, что, согласно новой Конституции, Президент, не являясь главой исполнительной власти, сохранил конституционные полномочия осуществлять согласование действий всех трех ветвей власти в стране» [5].

Такая ситуация была оправданной по многим причинам. Так, по мнению исследователей, практика транзитных стран наглядно свидетельствует, что «президентская власть необходима для организации и налаживания сложной системы общественных связей в экономической, социально-культурной, административно-политической сферах; созидательной, интегративной и охранительной деятельности. Другие ветви власти не в состоянии взять на себя данную совокупность функций в полном объеме, учитывая многообразие общественных отношений, обретающих особую динамику изменений в переходный период» [6, с. 444]. Это обстоятельство во многом предопределило трансформацию государственного устройства Казахстана от квазипарламентской республики в сторону президентской.

По мнению одного из казахстанских исследователей В.Ч. Чжан, в структурно-функциональном плане формирование казахстанской модели президентской системы правления условно соответствовало логике модернизации «сверху», когда осуществлялся переход от административно-командной системы государственного управления к новой, соответствующей реалиям формируемых рыночной экономики и гражданского общества [7, с. 18].

Конституция Республики Казахстан 1995 года в общих чертах характеризовала исполнительные органы как составную часть единой системы исполнительных органов страны, обеспечивающих проведение общегосударственной политики в сочетании с интересами и потребностями развития соответствующих территорий. В этот же период произошло формирование новых органов представительной власти на местах - маслихатов, статус которых был законодательно закреплен в Основном Законе. Также в данной Конституции существовало еще одно законодательное новшество. Так,

согласно ей, местные представительные и исполнительные органы стали относиться к местному государственному управлению.

К слову будет сказано, что в этот период, во избежание чрезмерной «автономизации» регионов, в Казахстане был принят курс на построение системы государственного управления, сконцентрированной вокруг устойчивой вертикали власти. В соответствии с Конституцией 1995 года, исполнительные органы Казахстана составили единую систему органов государственной власти сверху донизу.

Следует подчеркнуть, что в Конституции страны лишь в общих чертах было дано разграничение предметов ведения и полномочий правительства и местных исполнительных органов. Поэтому в заключительных положениях Конституции было предусмотрено, что в течение двух лет действующее законодательство должно быть приведено в соответствие с ней. Для этого необходимо было принять Закон «О местном государственном управлении», который разграничивал бы полномочия между высшими и местными исполнительными органами власти. Однако решение этого вопроса неоправданно затянулось, так как законопроект «О местном государственном управлении» обсуждался на протяжении шести лет, в ходе которых сменилось три правительства.

С 1997 года акцент в институциональной и правовой реформе в Казахстане был перенесен на качественное наполнение и повышение эффективности всей системы государственного управления в целях достижения устойчивого развития. Как заявил президент Н.А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана в октябре 1996 года, «После завершения формирования основ государства нам предстоит кропотливая работа по отлаживанию механизмов управления. Приводным ремнем этих механизмов должны стать только законы. В противном случае говорить о демократической государственности нет смысла» [8].

На этом этапе были обозначены первостепенные направления дальнейшего реформирования системы государственного управления. Всего было принято семь основных векторов развития. В их числе выделялись необходимость реформирования системы исполнительных органов в центре и на местах, создание более упрощенной, экономичной, управляемой системы административно-территориального устройства, а также преодоление множественности и противоречий в системе законодательства, приведение в течение двух лет (то есть до августа 1997 года) в соответствие с Конституцией всего действующего законодательства.

Следующим стратегическим документом, определившим четкие направления реформирования системы государственной власти, стала Стратегия долгосрочного развития Казахстана до 2030 года «Казахстан-2030». Этой программой была предусмотрена широкомасштабная реформа, имеющая своей целью дальнейшую демократизацию и построение эффективного государства в Казахстане.

При этом акцент был сделан на создание «профессионального государства», подразумевающего эффективный и современный корпус государственных служащих, преданных делу и способных выступать представителями народа в достижении приоритетных целей страны. Всего было определено семь основных принципов создания эффективной системы государственной власти.

- Первым принципом была обозначена необходимость создания компактного и профессионального правительства, сконцентрированного на выполнении лишь нескольких наиболее важных функций.

- Вторым принципом стала необходимость работы органов власти по программам действий на основе стратегий.

- Третий принцип — необходимость создания четко налаженной системы межведомственной координации.
- Четвертый принцип - повышение полномочий и ответственности министров, их подотчетность и стратегический контроль за их деятельностью.
- Пятый принцип - децентрализация внутри министерств, от центра к регионам и от государства в частный сектор.
- Шестой принцип - создание эффективной системы противодействия коррупции.
- Седьмой принцип - улучшение системы найма, подготовки и продвижения кадров.

Таким образом, была поставлена стратегическая задача «создать для Казахстана эффективную, современную государственную службу и структуру управления, которая была бы оптимальной для рыночной экономики; сформировать правительство, способное реализовать приоритетные цели; построить государство, стоящее на страже национальных интересов» [9].

Эта задача была востребована временем, поскольку государственное управление сложными системными преобразованиями, происходившими в обществе и экономике, само должно было стать системным. Для этого и был выработан согласованный и последовательный план долгосрочного реформирования функций государства.

Следующие шаги по развитию системы государственного управления проводились в соответствии с предложенной президентом Н.А. Назарбаевым программой демократизации и политических реформ, озвученной в Послании народу Казахстана от 30 сентября 1998 года. Среди «семи основополагающих элементов демократизации и политической либерализации» были усиление роли Парламента страны, а также развитие и усиление роли неправительственных организаций.

Усиление роли Парламента страны, а также обеспечение устойчивости и преемственности власти в Казахстане было решено осуществить посредством введения подотчетности Премьер-министра и членов Правительства перед представительным органом, то есть субъекты исполнительной власти стали ответственны перед Парламентом. С этого момента в их обязанности входит на регулярной основе выступать перед депутатами и комиссиями Парламента. Помимо этого, в комиссиях Сената и Мажилиса обсуждаются кандидатуры отдельных членов Правительства и послов.

Кроме того, было предложено обеспечить более широкое представительство в Парламенте этнических и религиозных меньшинств. Для этого часть сенаторов, которых назначает в Парламент Президент, должны отбираться из числа кандидатов, рекомендованных Ассамблеей народов Казахстана. Также Парламент 80-ю процентов голосов каждой из палат может вносить изменения в Конституцию страны, которые должны получить одобрение народом на референдуме, при этом необходима поддержка большинства избирателей при явке граждан на голосование не менее 50-ти процентов.

Необходимость укрепления роли неправительственных организаций была обусловлена пониманием того, что демократия опирается на сложный механизм частных институтов, через которые граждане участвуют в политической жизни, выражая и отстаивая свои интересы. В целях обеспечения свободы институтов «третьего сектора» было предложено упростить порядок регистрации и надзора за деятельностью неправительственных организаций, поощрять формирование и активную деятельность таких организаций.

Следует отметить, что в ходе реализации обозначенных в данном Послании мер, направленных на демократизацию общества, был достигнут значительный прогресс. В частности, в законодательство о выборах были внесены существенные поправки, расширившие избирательные права и возможности граждан. После проведения выборов 1999 года в Парламенте страны появились партийные фракции, а также ряд целевых депутатских групп. Была упрощена процедура регистрации и контроля над деятельностью неправительственных организаций, что способствовало активизации деятельности НПО и увеличению их числа. Большая работа была проведена по борьбе с коррупцией, принят Закон «О борьбе с коррупцией».

К 1999-2000 годам основные реформы в экономике были завершены, и в целом в Казахстане была создана рыночная экономика с соответствующей инфраструктурой. Параллельно в стране шло создание среднего класса, начали появляться более или менее высокодоходные страты. В этих условиях сильная централизация государственной власти начала играть роль сдерживающего фактора в дальнейшем развитии страны.

Причиной этого стало то, что за более чем десятилетний период независимого развития так и не удалось до конца избавиться от рецидивов советской административной практики. Отдельные представители центральных органов власти, в силу своей неискоренимой инерции, продолжали настойчиво препятствовать попыткам усиления административного потенциала местных и региональных органов власти. В результате органы государственной власти на местах часто оказывались в безвыходном положении, ощущая временами дефицит властных полномочий, что не самым лучшим образом сказывалось на эффективности системы государственного управления.

В такой ситуации Казахстан перешел к реализации нынешнего, четвертого, этапа реформирования своей системы государственного управления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Декларация о государственном суверенитете КазССР от 25.10.1990 года.// СПС «Юрист».
2. Кульжанова Г. Некоторые аспекты проблемы политической модернизации местного государственного управления. / Г. Кульжанова. // Казахстан-Спектр. – 2005. - №2. – С.33.
3. Абуева Н. А. Способы и приемы повышения эффективности государственного управления [Текст] / Н. А. Абуева // Вестник университета "Кайнар". - 2007. – N 1/2. - С. 14-18.
4. Малиновский В.А. Президентская или парламентская республика. Какая форма правления преопределена суверенному Казахстану? / В.А. Малиновский // Мысль. - 1993. - №9. - С. 11
5. Ашимбаев М.С. Формирование института президентства в ходе политического транзита в Казахстане. / М.С. Ашимбаев // Интернет-ресурс <http://centrasia.org/newsA.php4?st=1027888740>
6. Майлыбаев Б.А. Становление и эволюция института Президента Республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования). / Б.А. Майлыбаев. - Алматы: Арыс, 2001.-С. 444.
7. Чжан Б.Ч. Трансформация политической системы обществ переходного типа: мировой опыт и Казахстан. Автореферат. / Б.Ч. Чжан. - Алматы, 1998. - С. 18.
8. Назарбаев Н.А. О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики на 1997 год / Н.А. Назарбаев // Послание народу и Парламенту Казахстана. - Алматы, октябрь 1996 года.

9. Назарбаев Н.А. Казахстан-2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев/ Н.А. Назарбаев // Послание народу Казахстана. - Октябрь 1997 года.

УДК 316.35.

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ҚОНАҚ ҮЙ БИЗНЕСІН ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Д.С. Хусаинова

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,Талдықорған қ.

Бүгінгі таңда отандық нарық потенциалды клиенттерге көптүрлі орналасу орындарын ұсына алады, оның ішінде ұжымдық, жеке және мамандырылған орналасу орындары. Мамандырылған орналасу орындарына келетін болсақ, оларға ротельдер, кемпинг, ботельдер және флотельдер жатады, осы орналасу орындары отандық нарымызға кіргізілген десе де болады, және барлық жаңашыл мен экзотикалық сияқты айтарлықтай қызығушылық тудырады.

Қазақстанда ай сайын түрлі категориядағы орналасу орындары тіркеліп, ашылууда. Қонақ үй бизнесі экономиканың өтпелі кезеңінде орны мен «ойын ережелерін» айтарлықтай кеңейтіп, жаңа сапа шекаралары мен өзінің даму импульстарын тудыра отырып, дамып келе жатыр. Қонақ үй бизнесіне ақырында өзінің мамандығы мен өмірлік бағдарын түбірінен ауыстыратын өте көп жаңа тапқыр адамдар келуде. Ол қонақ үй бизнесін дамуына үлкен үлес қосатын фактор[1].

Ең негізгісі ол – біздің қонақ үйлеріміз ұсынатын қызмет,сервис сапасы. Өкінішке қарай, көптеген кәсіпкерлер ұжымдық болсын, жеке болсын кәсіпорындарды ұйымдастырып, ондағы қызмет түрлері көп болса, жеткілікті деп санайды. Бірақ осы бизнесте «жақсырақ аз жақсы». Қонақ үй бизнесінде кішігірім тәжірибе, интуиция мен таза еске сенген аз. Әр жерден бәсекелестік күннен күнге өсуде.

Қонақ үй нарықтағы өз позициясын сақтап қалуы үшін, қонақ үй көрсеткіші болып табылатын сервис сапасын жоғарлату және сервисті жүзеге асыратын персоналдар мен қызметкерлердің мамандырылуын, жұмысқа деген қатынасын жақсарту қажет. Қазіргі жағдайда бәсекеге қабілетті болу үшін басқару жүйесі жәй және бейімді болуы тиіс, олай ету бәсекелестік қабілетті болуы үшін жасалады[2].

Қонақ үй дегеніміз - қызмет ету саласы. Яғни сапалы қызмет көрсету. Егер қонаққа сапасыз қызмет көрсетілсе тек қонақ үйді ғана емес, тіпті қаланы да жек көріп кетеді және екінші рет бұл жерге қайтып келуден бас тартады. Отелдік бизнес - ол сервис. Егер сервистік қызмет жоғары сапалы және әр түрлі қызметтерді ұсынатын болса, туристер бұл отелге жиі келіп тұруды армандайды. Сондықтан қонақ үй персоналы жоғары квалификациялы мамандар, жақсы психологтар болуы, отель персоналы халықаралық этикет негіздерінің, кем дегенде 2 шет тілін меңгеруі керек. Қонақтармен қарым-қатынас барысында сыпайы, аса мәдениетті, тәртіпті, нақты және тартымды болуы қажет. Өйткені кез келген адам қонақ үйге демалу мақсатында келеді. Қызметкерлердің жұмысы қонақтардың жақсы демалуына және демалысын көңілді өткізуіне тікелей әсер етеді. Сондықтан көптеген қонақ үйлердің қызметтік бөлімдерінде «Жүзіңіз күліп тұрсын» (Keep smiling) деген ескертулер тұрады[3].

Жақсы қатынаспен қатар, персонал ең алдымен, жоғары квалификацияланған, маман болуы тиіс. Көп жағдайларда қолбасшылар жас мамандарды қашқақтап, «стажы бар» қызметкерлерді алуға тырысады. Бірақ олардың «өткен экономикада» алынған іс-

тәжірибе мен білімдері көбінесе жаңа шаруашылық шарттары мен коммерциялық мүмкіндіктерге сәйкес келмей, қазіргі кездегі нарық тәжірибесімен қарсылыққа кеп тіреледі. Яғни жаңартуды қажет етеді. Себебі, қонақ үй бизнес қызметінің барлық аспектілеріндегі өзінің терең және жан-жақты білімдер негізін білуді қажет ететін бәсекелестік өсуде.

Қазіргі кезде көптеген жоғары оқу орындарында мейрамхана мен қонақ үй бизнесі аймағының белсенді мамандардың дайындай алатын мамандықтар ашылууда. Яғни негізгі білімі қажетті. Әрине, бұл жақта өзінің менеджмент, маркетинг, қонақ үй шаруашылығы мен сервистегі қызмет көрсету технологиясы туралы мәліметтер мен әдебиеттермен байланысты өз проблемалары бар. Бірақ, дамыған экономика жағдайы кейбір шетелдік әдебиеттерді пайдалануға мүмкіндік береді. Мүмкін ол тек жағымды жақ – шетел тәжірибесіндегі мысал бойынша білім алу. Қалай болса да, жаңа дайындалған мамандардың қазіргі экономика жағдайы туралы негізгі білімі бар, сәйкесінше, қазіргі кездегі нарық талаптарын зерттеу оңайға түседі.

Қонақтардың көзқарасы бойынша, қызмет көрсету қажетті орын алады. Себебі, персоналдар клиенттермен тікелей қарым-қатынас жасап, клиенттердің барлық сұранысына қызметін көрсетеді. Қызмет көрсету жұмысын менеджер басқарады.

Менеджер адамгершілік тұрғысынан қарағанда өте ақылды, жоғарғы мәдениетті, өз ісінің шебер маманы болуға тиіс. Ол өзіне басты мақсат етіп жеке басына табыс табуды қоймауға тиіс, оның басты мақсаты қонақ үйдің клиенттеріне жәрдемдесу. Оған жоғарғы сапалы қызмет көрсету менеджердің негізгі міндеті. Себебі қонақ үйдің негізгі табысы клиенттерден түседі. Егер клиент көп болса, табыс та көп болады. Ол үшін қонақүй қызметкерлері клиентке сапалы қызмет көрсетуге тиіс.

Менеджердің қызметі басқару қызметіне жатады. Ол үнемі қонақүй қызметкерлерінің жұмысын жоғарғы сапада ұйымдастыруға тиіс. Қонақүй қызметкерлері менеджердің ой пікірін толық түсінгенде ғана онымен бірлесіп жұмыс істей алады. Қонақүй қызметкерлері тұтас бір командаға айналып жұмыс істесе, сонда табысқа жете алады. Менеджерлердің барлығы бірдей мұндай команда құра алмайды. Менеджердің қызметін бірнеше саладан талдап көрелік. Олардың қызметіне еш уақытта қонақ үйдің типі және келіп жатқан клиенттердің немесе қонақтардың түрлері тікелей әсер етпегенге тиіс.

Қонақ үйдегі келіссөздер мен конфликтерді болдырмау үшін, қонақ үй басшылығы мен тұрғындар арасындағы қарым- қатынасты реттейтін басты заңды құжат – «Қонақүйдегі ішкі тәртіп пен қолдану ережелері» болуы шарт. Бұл құжаттағы ережелердің орындалуы міндетті болып саналады. Бұл қонақ үй басшылығы тарапынан шығарылады. Ондағы ережелерді тұрғындар да, қонақ үй қызметкерлері де бұлжытпай орындауы тиіс.

«Қонақ үйдегі ішкі тәртіп пен қолдану» ережелерінде қонақ үйдегі қалу уақыты, қонақ үйге тұру рұхсаты, төлем ақы мөлшері және де төлеу жолдары, бөлмелерді брондау шарттары, қонақ үй әкімшілігінің тұрғындар алдындағы , тұрғындардың қонақ үй әкімшілігі алдындағы міндеттері мен құқықтары көрсетілуі қажет.

Қонақ үй әр түрлі заман талабына сай технологиялық жетістіктер мен инженерлік жабдықтармен қамтамасыз етілуі тиіс.

Қазіргі таңда республикамызда технологияның дамуы да прогрессивті. Бұрын қолжетімсіз болып көрінген мүмкіншіліктер қолымызда.

Соңғы он жылдықта қонақжайлық индустриясына жаңа компьютерлік технологияны енгізуден кәсіпорынның өнімділігі, ұйымдастырушылық жағдайы мен кәсібилігі көтеріліп, қонақ үй бизнесі түбірімен өзгерілді, кәсіпорын иелері бір қатар проблемаларын шешіп, клиенттерге көп ыңғайлы жағдай жасай алды.

Қолданушылардың түрлі қажеттілігін икеміне келтіріп, қолданбалы бағдарлама пакетін өңдеуге ынталануы тұтынушылардың сұранысын қанағаттандырылуы стимул болды. Осындай бағдарламаның бірі «Қонақ үй» бағдарламасы болып табылады. Ол Қазақстандағы ең кең тараған бағдарлама. Бұл туристерді қабылдау, орналастыру, тамақтандыру және қосымша қызметтерді технологиялық процесспен локальды автоматизациялануына арналған.

Сонымен қатар кейбір қонақ үйлерде келушілер үшін, іскер адамдарға арнап бизнес орталық ұйымдастырылады. Ол тұтынушының жұмысы мен кәсіптік араласуы үшін жағдай жасайды. Бұл жерде аудару, құжаттарды қағазға басу, компьютерлік қызмет жасалады. Осындай орталық теле және проекциялық аппаратурасымен жабдықталған болуы тиіс. Тұтынушының номеріне оған келіп жатқан құжаттар мен түрлі қағаздар корреспонденция жеткізіп тұру қажет.

Қонақ үй бизнесінде басқа да кез келген бизнесте сияқты имидж негізгі мәселелер қатарында тұруы қажет.

Қазіргі кезде мәселе негізінде қонақ үй экстерьерінде. Қонақ үйлер үшін олардың жұлдыздық санатына байланысты емес халықаралық стандарттар бар. Бірақ біздің көптеген қонақ үй кәсіпорындары бұл ережелерді ұстанбайды. Мысалы, қонақ үйдің қай санатқа жататынына қарамастан, оның атауы мен санаты фасадта көрсетілуі және түнгі уақыт кезінде жарықтандырылу қажет. Сонымен қатар кіру есігінің үстінде жауын-шашыннан қорғайтын шатырдың, және бір ғана автобус әрекет жасай алатын қатты жамылғысы бар территорияның болуы шарт. Ал бізде көбінесе аты мсен санаты көрсетілмей, жай ғана «қонақ үй» деген жазуды көре аламыз. Не болмаса, тек аты ғана жазылып тұрады. Көптеген қонақ үй ғимараттары тұрғын үйлерде арендаға алынатындықтан, түссіз, келбетсіз және монотонды көрінеді. Қонақ үй кәсіпорнын басқалардан ерекшелеп тұратын архитектуралық стильдің болғаны дұрыс. Ол тек барлық қажетті, бірақ жүзеге асырылмайтын талаптардың ең аз бөлігі ғана.

Келесі кезекті мамандырылған қонақ үйлерге бергім келеді.

Қазақстанымызда мотель сияқты мамандырылған қонақ үйлер өте аз. Әсіресе, республикамыздағы тұрғын орталықтары мен қалалары бір-бірінен алшақ орналасқанын ескеретін болсақ, мотельдер құрылысына көңіл аударғанымыз жөн. Тіпті қажет.

Мотель – автотранспортпен жүретін туристер үшін арналған. Автотрассалардың қасында орналасқан, кішігірім персонал штаты бар, заман талабына сай, жақсы жабдықталған, саны 150-ден 400-ге дейін номерлер болғанымен, жоғары емес бағаларды ұсынады. Тамақтандыру қызметі жоқ. Көбінесе бұл бір немесе екі этажды ғимараттар.

Егер де қонақ үйдің осындай түрлерінің құрылысы қолға алынатын болса, ол туристердің автотранспортпен саяхаттауға мүмкіндік жасайды. Ал ол өз кезегінде, осылай демалуды қалайтындардың санын көбейтеді. Сәйкесінше, республикамыздағы қонақ үй бизнесінің тағы бір бөлігі дами бастаған еді.

Мотельдермен қатар, жұмыс тағайындағы қонақ үйлерге көңіл бөлген жөн. Мұндай қонақ үйлер жұмыс бабымен келіп, тоқталатын адамдарға арналады. Осындай қонақ үйлерде де қойылған талаптар ескерілмейді. Ондай қонақ үйлер жұмыс үшін толық жабдықталған, бизнес-центрлері бар болуы тиіс. Ішіндегі көрсетілетін қызметтері мен жұмыс кестесі жұмыс істейтін, қолдары бос емес адамдар үшін ыңғайлы жасалуы тиіс. Мұндай қонақ үйлерді бизнес-класс қонақ үйлері деп атайды. Қонақ үйдің осы түрін дамыту қажеттілігін айтқан кезде, қонақ үй саны ең көп бизнес орталақтары болып саналатын Астана мен миллионер Алматы қаласында екенін естен

шығармаған жөн. Сонымен қатар қонақ үйдің осы түрлерін, соңғы кезде бизнесмендерді тартатын Ақтау, Атырау, Теміртау қалаларында дамытуға болады.

Сонымен қатар, қонақ үйлердің жаңашылдық туралы да айтып өткен жөн. Көптеген қонақ үйлерде трансфер қызметі, қала бойынша экскурсия, жұмыс үшін бизнес-орталық, ал демалыс үшін сауна мен джакуззи қызметі, және тағы да басқа қосымша қызметтер бар. Бірақ қонақ үйлердегі қосымша қызметті жетілдіру ғана аз. Қонақ үй бизнесіне жаңашылдық қажет. Мысалы, қонақ үй автокөлік арендасымен айналысуы мүмкін.

Қонақ үй бизнесі – ел экономикасының секторы мен туризмнің маңызды саласы бола отырып, халықаралық туризмнің негізі болып табылады. Қонақ үй бизнесін жетілдіру бағыттарын табу және оларды қолдану шаралары ел экономикасын жақсартып, жаңа сатыға көтеретін баспалдақтай. Сондықтан әр елдің экономикалық саясатында қонақ үй бизнесі экономиканың ерекше секторы ретінде орын алуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Данияров Т. А. «Туризмдегі сервистік қызмет көрсетудің ерекшеліктері мен болашағы», - Түркістан: ТҰРАН, 2011
2. Кусков А.С. , «Гостиничное дело», - М.: «ДАШКОВ И К'», 2009
3. Мазбаев О.Б, Омаров Қ.М., «Қонақ үй шаруашылығы» - Алматы: ҚазҰПУ, 2007

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

ӘОЖ 81'33

АУДАРМАШЫНЫҢ КӨМЕГІН ПАЙДАЛАНУ ҚҰҚЫҒЫ

А.К. Абдрешов - магистрант

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ., aidos_771@mail.ru

Мақалда аудармашы құқығын пайдалануда кездесетін кемшіліктер мен қиыншылықтары көрсетілген. Аудармашылардың психологиялық ерекшеліктерінің аударма материалдарына әсер ету мәселелері қарастырылған.

В статье раскрыты недостатки и трудности использование услуг прав переводчика. Рассмотрены влияние психологических особенностей переводчика к переводимым материалам.

The article reveals the weaknesses and difficulties in using the services of a translator. Examined the influence of psychological features to the interpreter translated materials.

Кілттік сөздер: аудармашы, делдал, тәжірибе, сала, аударма, зияткерлік.

Айта кетерлік жай, ілеспе аударманы ұйымдастыру, кей кезде, әсіресе, оның бірнеше тілде жасалуы кезінде күрделі жабдықтардың пайдалануын, талап етеді.

Ілеспе аударманың дамуына қатысты аудармашылар алдында үлкен міндеттер тұр. Екі тілді меңгерген адамның өзі ілеспе аударманы жасай алмайды. Олардың көбісі басқа тілде естіген сөздердің мазмұнын ғана жеткізе алады (мысалы, заңгер). Аудармашының дайындығы, біліктілігі ауызша аудармаға қойылатын талаптарға сай болу үшін, ол тілдерді ғана жетік білмей, ілеспе аударманың қыр-сырын жақсы меңгеруі, дағдылары, ең бастысы ерекше қабілеті болуы қажет.

Байқағанымыздай, толыққанды ілеспе аударма үшін, аудармашы, өзінің қызметтерін орындау барысында, өз орнының дұрыс орналасуын анықтау қажет. Біріншіден, ол түпнұсқаны естіп, қабылдау үшін қолайлы болатын жайғасымды таңдау және осы жөнінде тергеудегі жауап алушыға немесе сот талқылауының төрағасына хабарлауы қажет. Аудармашы келіссөздегі тараптар арасындағы делдал болып табылады, барлық қатысушыларға жүгінуге, көпшіліктің және іс жүргізудің қатысушылары тараптарынан қойылатын сұрақтары мен пікірлеріне уақытында жауап бере алатын шеберлікке ие болуы тиіс.

Осы саладағы әртүрлі тәжірибе жүргізулер (эксперименттер), маман-психологтар ынтасы, ақыл-ойы, сөйлеген сөзді қабылдауға икемділігі, оны табыстау және т. б. жөнінде жаңа мәліметтерді алуға мүмкіндік береді. Адамның ілеспе аударма жасау барысындағы жағдайына қараулар, оны пайдалану мүмкіндіктерін және жұмыстың дәлдігін бағалау үшін қажетті болады. Арнайы әдебиетте көрсеткендей, аудармашының «есту» назары, сөйлеуді қабылдау (кей кезде аудиторияның реакциясы, сот төрағасының пікірлері және т. б.) мен өзінің сөзін өзі бақылаумен бөлінген; көру назары — шешеннің, залдың және мәтінді оқу үшін байқау арасында; оның есінде дәл осы кезде естілген және айтылған сөздің бір бөлігі орын табуда. Айтатын болсақ, ол есінде, түпнұсқаның жалпы мазмұнын және және жеке, үстірт элементтерін және жағдайдың барысында пайда болатын өзінің реакциясын сақтайды. Сонымен бірге, оның ой-сезімі, негізінде аударма жасаумен толы болады.

Тәжірибе көрсеткеніндей, ілеспе аударма жасаушы жұмыстан кейін баяндалғандардың мазмұнын айтып беруге киналады және өзі айтқан, аяқталған ойды қайталауға мүмкіндігі жоқ. Негізінде, осы ережелерді, сот ісін жүргізуде аудармашының қызметін байқаған кезде қарастыру керек, яғни, ол ілеспе аударма жасаған кезде, кейбір сздер мен түгел сөз орамын жібереді. Осындай жіберулер және дәлдік еместіктер, ілеспе аударма теориясында өз түсінігін тапқан. Аудармашы, сот

ісін жүргізудің нақты қатысушысының интонациялық құрастыруына көңіл аударатын болса, ол автоматты тұрғыда, өзіне есеп бермей, сөйлемнің аударма құрылымына кіретін нақты шешімдер таңдайды.

Процессуалист-ғалым Е. Г. Беляевскаяның пікірінше, ілеспе аударманың теориясы мен тәжірибесін талдап шығып, аудармашының жұмыс барысында аударылатын мәтіннің мағыналық мазмұнына және осы кезеңде шешенмен айтылатын нақты сөйлемге қатысты, гипотеза қалыптасады. Осы ойды жалғастыра отырып, гипотезаның қалыптасқан кезінде, аудармашы айтылғанды белсенді тыңдауды қояды және гипотеза бойынша жұмыс істей бастайды, яғни, ол тыңдауға көшіп, оның дұрыстылығын тексереді де өз гипотезаның мазмұнын баяндайды. Егер гипотеза расталатын болса, аудармашы өз жұмысын жалғастырады. Егер гипотеза расталмайтын болса, аудармашы аудармадан шеттеп, шығыс мәтінді ықыласпен тыңдайды да, содан соң ғана аударма жасауды жалғастырады. Байқағанымыздай, бұл жерде, аудармашыда, гипотезамен қатар, тірек орындарының мәселесі, яғни гипотезаны растау немесе теріске шығару үшін, белсенді тұрғыда тыңдауға қажетті болатын мәтіннің сол бөлшектерінің мәселесі болуда.

Процессуалист-ғалым Е. Г. Беляевскаяның және басқалардың жоғарыда аталған гипотезалары мен тірек орындары жөнінде пікірлерімен келіспеуге болады, бірақ аудармалық қызметінен оларды толығымен шығаруға да болмайды. Негізінде, гипотезаға қарсы келесі дәлелдер келтіріледі:

- біріншіден, аудармашы бөтен саладан келіп түскен белгісіз ойды болжай алмайды;
- екіншіден, аудармашы өзінің жорамалдарын баяндауға құқылы емес;
- үшіншіден, аудармашылық этикасы бойынша аудармашы белгілі болған ойын шешеннен бұрын айтуына болмайды;
- төртіншіден, аудармашының бөтен ойды дұрыс түсіндіруін растауға мүмкін тірек орны логикалық құрылымнан кейін пайда болады, яғни, абзацтің немесе тараудың аяқталуынан бұрын емес, ал ілеспе аудармасы күтпейді.

Бұл дәлелдер, өте салмақтылықты талап етеді және оларды естен шығармау керек. Аудармашылар, болжам жасаумен айналыспайды, «ойларына келгенді айтпайды», ал шешенмен айтылғанның барлығын адал тұрғыда жеткізуі тиіс. Осының барлығы, адамның тағдырын әр сөз орамы шешуі мүмкін, тергеу-соттық іс жүргізулерде аударма жұмысын жасағанда ерекше маңызды болады.

Ілеспе аударма нәтижесінде алынатын ақпараттар сапасы жөніндегі кейбір жеке көзқарастар пайда болады. Себебі, оны жүзеге асыру тетігі нашар әзірленген және зерттейтін заттың шегі анық айқындалмаған .

В. Штайердің пікірінше, ілеспе аударманың нақты тетігін түсіну үшін, деректі, мінсіз ілеспе аударманы зерттеу қажет. Осыны растау үшін, аударманың келесідей қалыптарына жүгінуіміз керек.

Аудармаларының ішіндегі дәйекті аударма — аудармашының, шешеннің ойын айқындаудан кейін орындалатын ауызша аударма. Ілеспе аудармамен қатар, ол сот ісін жүргізуде ерекше мәнге ие болады. Егер, біріншісі негізінен соттық жарыссөздерде қолданылса, екіншісі, қылмыстық іс жүргізудің барлық сатыларында жүзеге асырылады. Дәйекті аударма — бұл, мәтінді тыңдап шыққаннан кейін, басқа тілдің құралдарымен ауызша қайта шығаруы болып табылады [5, 3-б.].

Байқағанымыздай, осындай аударма жүзінде, аудармашының ақыл-ойы маңызды рөл атқарады. Аударма, зияткерлікті және ерікті ойлауларды талап етеді, себебі, басқа тілде аударылуға келетін мәтін үзінділерінің артуымен, аудармашы ой өрісі

кеңейтіледі. Қазіргі кезде, ауызша аударма жасайтын тұлғалардың жағдайы тым қауырт болып қалуда. Себебі, аударма затының барлық маңыздылығына қарамастан, ауызша аударма жасаудың мәселелері, әдебиеттерде жеткілікті түсіндіріле қоймаған. Нақтырақ айтқанда, жазбаша жасалған дәйекті аудармаға байланысты мәселелер жалпы тұрғыдан қарастырылмаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Гофман Е. К. К истории синхронного перевода // Тетради переводчика. Ученые записки. — 1963. — № 1. — 20-23-б.

2 Цвиллинг М. Синхронный перевод как объект экспериментального исследования // Тетради переводчика. Ученые записки. — 1966. — № 3. — 91-93-б.

3 Беляевская Е. Г., Бритвин В. Г., Мухин Н. К., Рюмина Н. А. Опорные пункты и формирование гипотезы у переводчика // Тетради переводчика. Ученые записки. — 1973. — № 10. — 28-31-б.

4 Мосьяков А. Е. О роли штампов в синхронном переводе // Тетради переводчика. Ученые записки. — 1987. — № 22. — 74-79-б.

5 Миньяр-Белоручев Р. К. Пособие по устному переводу. — М., 1969. — 107-б.

ӘОЖ 37.013.42

МЕМЛЕКЕТІМІЗДЕ КӨПТІЛДІЛІК ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

М.Ж. Бельгибаева, магистрант

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., аға оқытушы А.С. Стамбекова

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қаласы, belgibayeva.m@mail.ru*

Бүгінгі инновациялық-технологиялық заманда еларалық қатынастардың дамуына сәйкес бірнеше тілді жетік меңгеру заман талабына айналып отыр. Қазақстан үшін үш тұғырлы тіл – елдің бәсекеге қабілетті мемлекеттердің қатарында табылудың алғашқы қадамы. Мақалада еліміздегі жоғары оқу орындарына білім берудің жаңа моделін ендіруге арналған алғашқы қадамдар туралы айтылған.

С развитием межнациональных отношений в современной инновационно-технологической эпохе знание нескольких языков является требованием нашего времени. Для Казахстана трехязычное знание – это первый шаг на пути становления в ряд конкурентоспособных государств. В статье рассматривается внедрение новых моделей обучения иностранным языкам в вузовскую систему образования.

Due to the development of international relations in the modern era of technological innovation and knowledge of several languages is a requirement of our time. Kazakhstan Trilingual knowledge - is the first step on the way to becoming competitive in a number of states. This article discusses the introduction of new models of teaching foreign languages in high school education.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев 2006 жылдың қазан айында өткен Қазақстан халқы ассамблеясының XII құрылтайында «Үш тұғырлы тіл» туралы идеяны жария етті. Сондай-ақ «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында көптілділікті оқытудың өзектілігі көрсетілген, өйткені «біздің еліміздің ең маңызды және негізгі басымдығы көпұлттылық және көптілділік болып табылады»[1].

Бұл идеяның негізі – Қазақстанды бүкіл әлем халқы үш тілді бірдей пайдаланатын жоғары білімді мемлекет ретінде тануы. Олар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға интеграциялану тілі. Яғни мемлекеттік тілді дамытамыз, орыс тілін қолдаймыз және ағылшын тілін үйренеміз.

ҚР Президентінің ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының және «Үш тұғырлы тіл» мәдени бағдарламасының алдына қойылған міндеттеріне сәйкес 2020 жылы барлық қазақстандықтар қазақ тілін, 95%-ы – орыс тілін, 25%-ы – ағылшын тілін меңгерулері керек.

Кез келген дәуірде, кез келген қоғамда бірнеше тілді меңгерген халықтар өзінің коммуникациялық және интеграциялық қабілетін кеңейтіп отырған. Әсіресе, бүгінгі инновациялық-технологиялық заманда еларалық қатынастардың дамуына сәйкес бірнеше тілді жетік меңгеру заман талабына айналып отыр. Сондай-ақ, бүгінгі Еуропада да көп тілді меңгерушілік жалпыға ортақ норма болып саналады. Үш тұғырлы тіл өмірлік қажеттіліктен туындаған идея. Яғни, бүгінгі таңда Қазақстан үшін үш тұғырлы тіл – елдің бәсекеге қабілетті мемлекеттердің қатарында табылудың алғашқы қадамы. Өйткені, бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін қазақстандықтар өз отанында де, шетелдерде де бәсекеге қабілетті тұлға айналады.

“Үш тұғырлы тіл” идеясының қазақстандықтар үшін ең негізгі компоненті – ағылшын тілін үйрену. Себебі, қазақ тілін былай қоя тұрғанда, біздің қоғамда көп жағдайда орыс тілін білмеу ұят саналады. Аталған екі тілді тек қаратласа алып жүріп дамыту көзделсе, ал үшінші тілге келер болсақ, бүгінгі таңда ағылшын тілін меңгеру – ғаламдық ақпараттар мен инновациялардың ағынынан қалыс қалмау деген мағынаны білдіреді. Қазақстанның барлық оқу орындарында білім беру екі тілде жүзеге асырылып келсе, бұдан былай үшінші тіл – ағылшын тілі олармен параллельді оқытылатын болады. Ағылшын тілі әлемнің 12 мемлекетінде тұратын 400 млн адамның туған тілі, ол мемлекеттің қатарында АҚШ, Канада, Англия, Австралия, Жаңа Зеландия және т.б. бар. Сондай-ақ, әлемнің 30-дан астам, мысалы, Үндістан, Сингапур, Филиппин, Малайзия, Бирма және т.б. сияқты мемлекеттерінде ол мемлекеттік дәрежеде ұлттық тілдерімен тең деңгейде пайдалынлады. Ағылшын тілі әлемде орта және жоғары мектептерде, сонымен қатар білім жүйесінің түрлі курстарында оқытылатын шет тілдерінің ішінде 1 орынға ие. Мысалға, Қазақстанда ағылшын тілін орта және жоғары оқу орындарының оқушылары мен білімгерлерінің 70%-ы оқиды. Көптеген дамыған мемлекеттердің ғылыми-техникалық зиялылары үшін ағылшын тілін меңгергендік нормаға айналуда. Ол барлық континенттерде шетелдік туристтер мен қызмет көрсету персоналының қарым-қатынасқа түсуінің негізгі құралы болып отыр. Бүгінгі күні 1 млрд адам, яғни біздің планетамыздағы халықтың 1/5-і белгілі бір деңгейде ағылшын тілін меңгерген деп есептеледі. Біздің заманда аталмыш тіл адам қызметінің ғылым, техника, экономика, сауда, спорт, туризм сияқты салаларында аса маңызды рол атқарады. Швед, неміс, тіпті жапон ғалымдары шетелдік әріптестеріне өз жаңалықтарын хабарлағысы немесе өз зерттеулерінің қызықты нәтижелерімен бөліскісі келгенде, олар ағылшын тілінде жарық көретін журналдарға ғылыми мақалаларын жариялайды. Бұл тіл авиация мен теңізде жүзуде халықаралық тілге айналды. Ағылшын тілі айтарлықтай көптеген халықаралық ғылыми, техникалық саяси және кәсіби халықаралық конференцияларда, симпозиумдарда және семинарларда жұмыс тілі ретінде қолданылады. Қорыта айтсақ, қазіргі заманда ағылшын тілі орта ғасырларда Еуропадағы латын тілі сияқты аса маңызды ролге ие.

Соңғы уақытта адамдар интернет жүйесінің қызметінсіз өз өмірлерін елестете алмайтын болды. Ол бірыңғай жалпыадамзаттық ақпараттық кеңістікті қамтамасыз етеді. Сондықтан оның өзі де кез келген адамды бірнеше тілді меңгеруге бағыттауда. Қазіргі қарқынды дамыған ғылым мен техника, интернет пен компьютер, автоматика мен кибернетика, ғарыштық технология заманы кәсіби мамандардың болуын талап етеді. Қазақстандықтардың ағылшын және басқа да шет тілдерін оқып-үйренуге жәрдемдесу үшін колледждер мен жоғары оқу орындарында шет тілінің болашақ оқытушыларын оқыту жүйесі мен процесіне қойылатын талаптарды күшейту керек. Мемлекетаралық байланыстардың жандануы көптілділіктің қажеттілігін айқындай түсуде және қазіргі таңда мемлекетіміздің көркейіп-дамуымен, шет мемлекеттерімен тығыз саяси-мәдени, экономикалық және сауда қарым-қатынас орнатуына орай, елімізде білікті көптілділікті оқыта алатын мамандарды дайындау ісі аса өзекті мәселе болып отыр. Алайда, қазіргі таңда елімізде қазақ-орыс-ағылшын тілдерін оқытуды даярлауға арналған әдебиеттер, оқулықтар тапшы, сол себепті ауызша және жазбаша жаттығулар кешенін құрастыру және оны эксперименттен өткізу өзекті мәселелердің бірі.

Елімізде бірнеше жылдардан бері жоғары оқу орындарында білім берудің жаңа моделін ендіруге алғашқы қадамдар жасалуда: білім стандарттары құрастырылуда, жоғары оқу орындарында оқыту үш тілде жүргізілетін арнайы бөлімдер ашылған. Қазақстанда ендіріліп отырған көптілділік оқыту бағдарламасы бірегей болып табылады және батыстық үлгілерден айырмашылығы – параллельді және бір уақытта үш тілде оқытуды білдіреді.

Көптілділік, мультилингвизм, полилингвизм – нақтылы коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш, одан да көп тілде сөйлей білушілік. Мұның өзі жеке адамның (индивидуумның) көптілділігі және ұлт пен ұлыстың көптілділігі болып бөлінеді. Көптілділіктің үш тілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүтіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірі, тұрмыс-тіршілігі секілді көптеген факторларға байланысты. Ұлттық құрамы бірыңғай, бір ғана этнос мекендейтін мемлекетте көптілділік сирек. Онда жеке адамның ғана көптілділігі ұшырасады (Жапонияда, Кореяда, Германияда, Исландияда). Көптілділік – АҚШ, Ресей Федерациясы, Үндістан, Нигерия сияқты жүздеген ұлт пен ұлыс мекендейтін мемлекеттерге тән құбылыс. Көптілділік: жаппай көптілділік, ішінара көптілділік болып бөлінеді. Жаулап алу, халықтардың қоныс аударуы, көрші елдермен тығыз қарым-қатынас секілді тарихи себептерден кейбір халық өкілдерінің жаппай көптілділігі қалыптасқан. Сондықтан да көптілділік көп ұлтты географиялық кеңістікте кең тараған. Мәселен, жаппай көптілділік Кавказдағы армян, аджар, осетин, күрд, грек, т.б. халықтар арасында, сондай-ақ, Дағыстан халықтары арасында жиі кездеседі. Қазіргі Қазақстан Республикасындағы қалыптасқан жағдай да осыған ұқсас. Мұндағы славян тектес халықтардың дені – негізінен бір тілде ғана сөйлейтіндер, қазақтардың көпшілігі екі тілде сөйлейді. Ал ұйғыр, өзбек, дүнген, күрд, түрік, әзербайжан, тәжік, татар, т.б. ұлт өкілдері арасында көптілділік кең тараған. Неміс, корей, шешен ұлттарында да көптілділік едәуір жиі ұшырасады. Кейінгі кезде шет тілін үйренуге ден қойыла бастағандықтан, қазақтар арасында да көптілділік көбейіп келеді. Бүтіндей ұлт пен ұлыстың көптілділігі – социолингвистердің зерттеу нысаны боларлық күрделі құбылыс. Жаппай көптілділік жағдайында коммуникативтік формалар (диалектілер, говорлар, әр алуан жаргондар, жеке тілдер) өте күрделі қолдану иерархиясын құрайды. Мысалы, 1) тар жергілікті шағын топ арасындағы қатынас (үй-ішілік тіл); 2) топаралық тұрмыспен байланысты жергілікті қатынас құралы (мысалы, Азия мен Африканың көп ұлтты

елдеріндегі “базар” тілі); 3) билік жүргізетін әкімшілік (немесе ұлт) тілі; 4) көп ұлтты аймақтың ресми тілі; 5) мемлекеттік тіл (немесе халықаралық байланыс тілі). Егер бастапқы екеуі ресми қатынас құралы болмай, тек ауызекі сөйлесу тіліне жатса, соңғы үшеуінің атқарар қызметі жан-жақты. Олар – жалпы халыққа ортақ қарым-қатынас құралы, білім мен ғылымның, ақпарат пен баспасөздің, әдебиет пен мәдениеттің тілі. Көптілділік билингвизмнен (көптілділіктен) бастау алады. Көптілділік сирек кездеседі. 1989 ж. мәлімет бойынша, бұрынғы Кеңестер Одағындағы 73 млн. қос тілділердің (23,4%), 61 млн-ының екінші тілі орыс тілі болған. Олардың шағын ғана тобы көптілділерге (полиглотқа) жатқан. Көптілділік үшін тілдің қолдану мәртебесінің жан-жақты болуы, қажеттіліктің қалыптасуы, сондай-ақ тілдердің туыстығы (генетикалық және типологиялық жақындығы) шешуші рөл атқарады[2].

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі жылдарда республикадағы тілдік жағдаят, тіл саясаты, көптілділік, көптілділік біршама зерттелді. Бұл бағытта Б.Хасанұлы, А.Е.Карлинский, М.К.Исаев, З.К.Ахметжанова, С.Т.Саина, Э.Д.Сүлейменова сынды ғалымдармен қатар, А.М.Құмарова, Г.А.Досмұхамбетова, А.М.Абасилов, Г.С.Суянова, С.А.Асанбаева т.б. сияқты ғалымдардың еңбектерін атап өтуге болады.

Б.Хасанұлының «Языки народов Казахстана и их взаимодействие» атты 1976 жылы жарық көрген еңбегінде көпұлтты Қазақстандағы тілдік жағдаятқа мінездеме берілген. Ол Қазақстан халқы тілдерінің араласуын, орыс, ұйғыр, қырғыз, өзбек, тәжік, корей, неміс т.б. елімізде тұратын өзге ұлттардың ауызша және жазбаша тіліндегі қазақшылықтың кездесуіне талдау жасады. Сонымен қатар, Кеңес кезіндегі орыс, ұйғыр, дүнген, корей және неміс тілдерінің Қазақстандағы қызметіне тоқталды [3,172].

Ғалымның жоғарыда аталған еңбегінен кейін 1987 жылы «Казахско-русское двуязычие (социально-лингвистический аспект)», 1989 жылы «Национальные языки: поиски и перспективы» еңбектері жарық көрді. Бұларда орыс-қазақ көптілділігінің шығу жолдары, қазақтардың екі тілді еркін меңгеру ерекшелігі нақты сөз болады. Сондай-ақ Қазақстандағы халықтардың тіл меңгеру тәжірибелері нақты статистикалық зерттеулерге сүйене отырып беріледі. Мұнда біртілділік, көптілділік, үштілділік, төрттілділік ұғымдары сипатталып, осындай құбылыстардың әлеуметтік лингвистикалық сипаттамасы көрсетілген. Көптілді, үштілді және төрттілді ұлт өкілдерін нақты мысалдармен дәлелдеп береді.

1990 жылы жарық көрген А.Е.Карлинскийдің «Основы теории взаимодействия языков» еңбегінде тілдердің бір-біріне әсер ету мәселесі, көптілділік, оның пайда болуы және қоғамдағы орны, табиғи және жасанды билингвизм, тілдік бірлік, интерференция, оның типтері, интеркаляция типологиясы т.б. мәселелер қамтылған [4, 5-22].

XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап Қазақстандағы тілдік жағдаят мәселесіне қатысты бірқатар докторлық, кандидаттық диссертациялар жазылып, қорғалды. Б.Хасанұлының «Социально-лингвистические проблемы функционирования казахского языка в Республике Казахстан» тақырыбындағы докторлық диссертациясында қазақ тілінің Қазақстандағы қызметінің әлеуметтік лингвистикалық мәселелері, тілдік жағдаят, тіл мен қоғамның байланысы, көпұлтты мемлекеттердегі тілдердің қарым-қатынасы мен дамуының жалпы теориясы, Қазақстандағы көптілділік және көптілділік мәселелері қаралды. С.Т.Саина «Казахско-русское двуязычие в городах Казахстана (социально-лингвистическое исследование)», Г.С.Суянова «Речевое поведение казахов-билингвов», Б.Ж. Құрманова «Социально-лингвистические проблемы функционирования государственного языка в западном регионе Республики Казахстан» тақырыптарында кандидаттық диссертациялар қорғады.

Осы уақытқа дейін Республикада көптеген орта білім беретін оқу орындарында көптілділік оқыту жүзеге асырылуда. Мысалы, қазақ-түрік лицейлері, «Назарбаев

зияткерлік мектептері» жәнедарынды балаларға арналған мамандандырылған «Мұрагер» мектеп-интернаты ҚР БҒМ-нің 2004 жылғы 22 сәуірдегі № 346-бұйрығы бойынша «Үш тілде оқытуды және халықаралық білім кеңістігіне кірігуді енгізу» эксперименттік бағдарламасы бойынша қызмет жасауда. 2006-2007 оқу жылында ДБAM «Мұрагердің» көп тілді оқыту бойынша экспериментальдық жұмыс тәжірибесі жинақталып, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2007 жылғы 7 тамыздағы №387-бұйрығына сәйкес Қазақстан Республикасы мектептеріне таратылды. 2007-2008 оқу жылының басынан бастап ҚР дарынды балаларға арналған мамандандырылған 28 мектебі «Мұрагердің» жаңа білім беру жобасы бойынша жұмыс істей бастады.

Көптілділік оқытуды жүзеге асыру білім кеңістігінің кеңеюін, тәжірибе алмасуды, қазақстандықтардың лингвистикалық қорларының дамуын және жаһандық пен плюралистік демократиялық қоғам шарттарына сәйкес қарқынды қызмет жасайтын полимәдениетті тұлғаның қалыптасуын талап етеді. Сол тұлғаның қалыптасуының негізі – оны бастауыш сыныптан бастап көптілділік оқытуға бейімдеу. Бастауыш сыныптарда көптілділік оқытудың бағдарламасын, оқу құралдарын, жаттығулар кешенін құрастыру керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты»
2. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы, Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 1998ж., 5-том
3. Хасанұлы Б. Языки народов Казахстана: от молчания к стратегии развития (социопсихоллингвистические аспекты).- Алматы: Арда, 2007.-384б.
4. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. - Алма-Ата: Ғылым, 1990., 181б.

УДК: 378.02:372.8:81373:811.161.1.

ТЕКСТОБРАЗУЮЩИЕ ФУНКЦИИ УСЛОВНО-ВРЕМЕННОГО СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Б.Н. Есимкулов, кандидат филологических наук, доцент
ЖГУ им. И. Жансугурова, Талдықорған, Esimkulov63@mail.ru

Шартты бағыныңқылы құрмалас сөйлемнің кейбір семантикалық ерекшеліктеріне мәтін құрастырушы қызметі жатады. Ол оны түрлі жақтан талдауға қызығушылық тудырады. Сонымен қоса, аталған конструкциялар мәтіннің құрылымдық –семантикалық жүйесінде коммуникативтік негіз болып табылады.

Интерес к анализу условного сложноподчиненного предложения вызван тем, что некоторые семантические разновидности данной конструкции обладают ярко выраженной текстообразующей функцией и выполняют роль коммуникативного центра определенных текстовых фрагментов, во многом предопределяя их структурно-семантическую организацию.

Interest in the analysis of conditional complex sentence is due to the fact that some semantic variations of this construction have a pronounced text-forming function and act as a communicative center for specific text fragments, largely predetermining their structural and semantic organization.

Ключевые слова: *сложноподчиненное предложение, придаточное условное, синсемантическая, автосемантическая, сегментация, интеграция, кореференция.*

Сложноподчиненное условное предложение в аспекте его текстовой реализации не было еще предметом специального рассмотрения.

Между тем ориентация на текст представляется весьма перспективной, поскольку именно в тексте наиболее полно реализуется коммуникативно-прагматическая функция языка в ее реальном воплощении. Интерес же к функционированию условного СПП вызван тем, что некоторые семантические разновидности данной конструкции обладают ярко выраженной текстообразующей функцией и выполняют роль коммуникативного центра определенных текстовых фрагментов, во многом предопределяя их структурно-семантическую организацию.

Так, обобщенное значение условно-временного СПП создает весьма существенные предпосылки для его использования в тексте, одной из важнейших категорий которого является интеграция. Текстовая интеграция, выполняемая условным СПП, требует, с одной стороны, определения «семантического радиуса» действия этого предложения, а с другой - раскрытия его роли в композиционном строении текстового фрагмента.

В системе условного СПП, если иметь в виду его функциональный аспект, особое место занимают условно-временные предложения, поскольку все они (правда, в разной степени) обладают обобщенной семантикой и способны реализовать категорию обобщения не только на синтаксическом, но и на сверхфразовом уровне.

Основываясь на идее Т. П. Ломтева [1] о том, что обобщение выступает в качестве грамматической (синтаксической) категории предложения, актуализированной в определенных синтаксических моделях, можно выделить два способа создания обобщенной семантики. Первый из них связан с собственно-грамматической структурой условно-временного СПП, второй - с его лексико-семантической организацией. Собственно-грамматической структурой обобщение создается в том случае, если предикаты главной и придаточной части выражены определенной морфологической формой глагола, а именно: формой несовершенного вида, настоящего времени 2 лица единственного и 3 лица множественного числа в обобщенном значении: Когда *хочешь* себя оправдать, всегда *найдешь* чем (М. Смирнова. За окнами сентябрь); Когда в старости *отнимают* привычку, чувствуешь себя так, как будто *ампутировали*, болезненно и грубо, самый нужный орган (Б. Лавренев. Мир в стеклышке).

Лексико-семантической организацией обобщение создается за счет особенностей лексико-грамматического наполнения субъекта условно-временного СПП. Для лексического наполнения субъекта используются определенные лексико-грамматические разряды имен существительных и местоимений: 1) одушевленные существительные со значением обобщенного лица (типа «человек», «люди» и под.): Когда человек чувствует свою жизнь полной, - он истинно счастлив (Д. Мамин-Сибиряк. Зеленые горы); 2) одушевленные существительные со значением квалификационной характеристики лица, с текстовым значением единственного обобщенного (типа: друг, трус, враг, противник и др.): Каждый подчиненный работает лучше, если он видит, что начальник его замечает (В. Токарева. Рубль шестьдесят - не деньги); 3) неодушевленные существительные отвлеченной семантики со значением

«вечных» общечеловеческих категорий (типа: добро, зло, жизнь, смерть, красота, любовь, счастье, сомнение и под.): Радость сильнее, когда она неожиданна (С. Дангулов. Нана); 4) местоимения следующих разрядов: неопределенные с обобщенно-предметной семантикой (кто-нибудь, что-нибудь, кто-то и под.), определительные с обобщенно-качественной семантикой (каждый, любой, другой и под.), личные (вы, мы, ты) в транспозитивном значении: Если мы с нетерпением чего-то ждем, минуты невыносимо тягучи, а если боимся опоздать, они тают мгновенно (А. Алексин. Сердечная недостаточность). В ряде случаев обобщение возникает благодаря совокупности названных кванторов всеобщности.

В силу своих формально-структурных и более всего содержательных особенностей анализируемые предложения, как правило, автосемантичны. Первый слой своей семантики они раскрывают в рамках собственного предложения. Это обобщение человеческого опыта, типических ситуаций. Второй слой их семантики, конкретизация содержания реализуется в условиях конкретного микротекста.

Функционируя в тексте, условно-временные СПП никогда не выступают в качестве «автономных», свободных единиц, а всегда ориентированы на контекст и участвуют в механизме создания первоначальных текстовых ячеек. Семантическая «иррадиация», обеспечивающая смысловую цельность данного предложения, может быть правосторонней (1), левосторонней (2) и двухсторонней (3) в зависимости от позиции условной конструкции в пределах текстового фрагмента:

1) *Когда крысы бегут с тонущего корабля, то на спасительный берег первой выбирается не самая крупная крыса, а наиболее трусливая и потому наделенная сверхострым инстинктом самосохранения.*

Управляющий Николаев открыто, демонстративно, чтобы знали «наверху», пересадил зятя Карцева из тесной комнаты с табличкой «Отдел новой техники» в кабинет заместителя главного инженера, (...) прозрачно намекал, что в случае ухода Валентинова на пенсию - только Гольцов и никто другой ... Самая трусливая крыса теперь судорожно нюхала воздух дрожащей мордой, соображая, куда бежать и когда бежать (В. Липатов. Игорь Саввович).

2) *Мика на цыпочках пошла на кухню. Я двинулся следом.*

Тожже на цыпочках.

- Есть хочешь? - шепотом спросила она.

- А почему мы шепчем?

- Спят, - неопределенно ответила она.

Кто?

- Муж.

- Чей?

- Мой.

Когда петуху отрубают голову, он еще некоторое время бежит по двору и, наверное, думает о себе, что он в прекрасной форме (В. Токарева. Ехал грека).

3) *.... Домик убежал. А Бим, как ни старался, как ни напрягался изо всех сил, все отставал и отставал.*

Потом он бежал некоторое время за последним домиком, пока тот не скрылся из виду, бежал и дальше, по той же дороге, потому что она никуда не сворачивала. И наконец, пал между рельсами, задыхаясь и тихонько скуля. Надежды не оставалось никакой (...).

Когда собаки теряют надежду, они умирают естественно-тихо, без ропота, в страданиях, не известных миру. Не дело Бима и не в его способностях понять, что если бы не было надежды совсем ни одной капли на земле, то все люди тожже умерли

бы от отчаяния. Для Бима все было проще: очень больно внутри, а друга нет, и все тут (Г. Троепольский. Белый Бим Черное ухо).

Анализируемые сентенции одновременно и изолированы от контекста и теснейшим образом вплетены в его содержательную ткань. Главной особенностью функционирования условно-временного СПП является то, что оно обнаруживает сходство с сегментированными конструкциями. Явление сегментации в отечественной лингвистике уже было предметом всестороннего рассмотрения (Л. Ф. Шильникова [2], Л. С. Ширина [3], А. С. Попов [4] и др.). Сегментация понимается как текстовое по природе явление, находящее свое полное и естественное выражение в синтаксических единицах, более протяженных, чем одно предложение, а сегментированные тексты рассматриваются как тексты расчлененного типа. Для фрагментов, в состав которых входит условно-временное СПП, характерны следующие признаки сегментированных текстов: 1) бинарность структуры; 2) монотематичность с двойным обозначением темы; 3) 3 различные формы существования обобщенного сегмента.

В бинарной структуре фрагмента своеобразным маркером темы является условно-временное СПП. Самое его использование в роли микротемы является сигналом собственно-грамматическим. Смысловое же согласование между условно-временным СПП и второй частью фрагмента может быть охарактеризовано как соотносительность общего и конкретного. Вначале микротема, пронизывающая весь фрагмент, дается в виде обобщения (часто экспрессивного), сжато, без надлежащего комментирования и заключается в отвлеченном и обобщенном по содержанию сегменте: Когда человеку хорошо, он становится добрее и желает счастья другим (обобщенный сегмент). Это концептуальная информация. Конкретизация же, «расшифровка» этой темы осуществляется во второй части фрагмента: Дима желал счастья всем, кого он знал и кого не знал. Ему хотелось носить это счастье в своем кожаном чемоданчике и оставлять в каждом доме, куда его вызывали с неотложной помощью (В. Токарева. О том, чего не было). Подобное расчленение (смысловая сегментация) является одним из основных семантических средств формирования конкретно-обобщенных фрагментов, являющихся базой, «переходной зоной» от свободного соположения самостоятельных предложений к ССЦ.

Другую особенность описываемых фрагментов составляет кореференция общего и конкретного смыслов, то есть постоянство смыслового строения частей фрагмента, «отнесенность элементов текста к одному и тому же факту действительности, денотату» Т. М. Николаева [5].

Кореференция смыслов выражается в том, что в одном из сегментов субтекста всякий раз называется его микротема в общем виде, а во втором сегменте осуществляется раскрытие и развитие этой темы на базе конкретного, фактологического материала: *Можно просидеть несколько часов, поджав ноги в одном и том же положении, если знаешь, что ничто не мешает переменить положение; но если человек знает, что он должен сидеть так с поджатыми ногами, то сделаются судороги, ноги будут дергаться и тискаться в то место, куда бы он хотел вытянуть их. Это самое испытывал Вронский относительно света. Хотя он в глубине души знал, что свет закрыт для них, он пробовал, не изменится ли теперь свет и 'не примут ли их. Но он очень скоро заметил, что хотя свет был открыт для него лично, он был закрыт для Анны. Как в игре в кошку-мышку, руки, поднятые для него, тотчас же опускались перед Анной (Л. Толстой. Анна Каренина).*

Конкретно-фактологическая часть фрагмента несет содержательно-фактуальную информацию и обозначается первичной номинацией. Под первичной номинацией,

вслед за В.Г.Гаком, мы понимаем первое прямое наименование предмета (лица, события, явления) в тексте [6].

Обобщающая часть фрагмента передает содержательно-концептуальную информацию и обозначается повторной номинацией. Под повторной номинацией понимается обозначение того же, упомянутого ранее явления (предмета, события, лица), но иными средствами [6].

Таким образом, обобщающая часть - это своего рода смысловая модификация конкретно-фактологической части. Поскольку налицо обозначение вторичное, постольку возникает возможность без искажения смысла изменить способ его выражения и в аллегорической форме соотнести конкретный факт человеческого бытия с обобщенным опытом человечества.

По степени абстрагированности концептуальной информации можно выделить две семантические разновидности обобщения: 1) собственно-обобщение и 2) обобщение со сравнением:

1. *Можно просидеть несколько часов, поджав ноги в одном и том же положении, если знаешь, что никто не помешает переменить положение; но если человек знает, что он должен сидеть так с поджатыми ногами, то сделаются судороги, ноги будут дергаться и тискаться в то место, куда бы он хотел вытянуть их. Это самое испытывал Вронский относительно света. Хотя в глубине души он знал, что свет закрыт для них, он пробовал, не изменится ли теперь свет и не примут ли их (Л. Толстой. Анна. Каренина).*

2. *Дни напоминают ожерелье - бусинка за бусинкой, и когда рассыпаются бусы, значит, в дом человека вошла беда.*

В то горячее зеленое лето рассыпалось ожерелье народа: вчерашний день стал далеким и непонятным. Давно ли Сергей спорил с Бельчевым, защищая свой проект; Нина Георгиевна восхищалась учеником, который декламирует Гюго; Лукутин сидел над описаниями нового строительного материала! (...)

Давно ли жизнь, несмотря на тысячи огорчений, обид, трудностей, казалась крепко налаженной, прочной? И кто-то разрезал шелковинку - дни, годы, жизнь распались (И. Эренбург. Буря).

Тематическая спаянность конкретного и обобщенного сегментов выражается в средствах связи. Это прежде всего два вида связи: 1) причинная импликация; 2) параллельное синонимическое включение.

Структурной особенностью обобщенного сегмента является то, что он может быть представлен тремя основными формами: 1) в виде одной самостоятельной минимальной полипредикативной единицы; при этом концептуальная информация не выходит за рамки условного СПП; 2) в виде части многокомпонентного сложного предложения, в состав которого включено условное СПП, в результате чего граница между конкретной и обобщенной частями проходит по данной полипредикативной единице; 3) в виде обобщенного ССЦ, в состав которого в качестве базовой входит условная синтаксическая модель.

1. *И вместе с тем я уже понимал, что командиру бригады действительно невозможно звонить. В личном разговоре я бы убедил его. Человека легко убедить, если смотришь ему в глаза и ты прав. (Г. Бакланов. Пядь земли).*

2. *В Николае Матвейче именно не было той зависти, которая разъедает жизнь других людей. Он никогда не завидовал никому,- по крайней мере я не слышал ничего подобного. А это - великое дело, когда человек чувствует свою жизнь полной,- он истинно счастлив; (Д. Мамин-Сибиряк. Зеленые горы).*

3. Для того, чтобы предпринять что-нибудь в семейной жизни, необходимы или совершенный раздор между супругами, или любовное согласие. Когда же отношения супругов неопределены и нет ни того ни другого, никакое дело не может быть предпринято.

Многие семьи по годам остаются на старых местах, постылых обоим супругам, только потому; что нет ни полного раздора, ни согласия.

И Вронскому и Анне московская жизнь в жару и в пылу, когда солнце светило уже не по-весеннему, а по-летнему, и все деревья на бульварах уже давно были в листьях, и листья уже были покрыты пылью, была невыносима; но они, не переезжая в Воздвиженское, как это было давно решено, продолжали жить в опостылевшей им обоим Москве, потому что в последнее время согласия не было между ними. Раздражение, разделявшее их, не имело никакой внешней причины, и все попытки объяснения не только не устраняли, но увеличивали его. Это было раздражение внутреннее, имевшее для нее основанием уменьшение его любви, для него раскаяние в том, что он поставил себя ради нее в тяжелое положение, которое она, вместо того чтоб облегчить, делает еще более тяжелым. Ни тот, ни другой не высказывали причины своего раздражения, но они считали друг друга неправыми и при каждом предлоге старались доказать это друг другу (Л. Н. Толстой. Анна Каренина).

Рассматриваемые предложения играют значительную роль в интеграции текста. Термин «интеграция» достаточно многозначен. Под интеграцией понимают как процесс перехода от единичного к общему на основе выявления наиболее общих признаков предметов, так и результат этого процесса. В данном случае интеграция рассматривается во втором значении - как результат процесса обобщения. Условное СПП, обладающее интеграционной функцией, оказалось очень удобной моделью для выражения категории обобщения. С его помощью передаются так называемые общечеловеческие истины и сентенции. Степень интеграции зависит от общего смысла высказывания и реализуется благодаря взаимодействию лексических, морфологических, синтаксических (и даже экстралингвистических) средств. При функционировании условного СПП обобщенной семантики нами выделено три степени интеграции текста.

Интеграция 1 (низшей) степени наблюдается в том случае, когда условно-временное СПП формирует ССЦ, то есть состоит из 2-3-х предложений и имеет минимальный «радиус семантического воздействия»:

Петрова недавно видели с красивой блондинкой. Я понимаю, что обижаться - мещанство и чистейший эгоизм. Если любишь человека, надо жить его интересами (В. Токарева. Инструкторно плаванию).

Кроме книг, Леля любит часами глядеть в хрустальный шарик пробки граненого флакона, постоянно стоящего у постели (...).

Когда Леля глядится в скрещения опаловых арок и дуг, она думает о любви. О своей любви. Но не к молчаливому Генриху - к другому. Тяжка последняя земная любовь, когда нужно таить ее радости, чтобы не выдать ни словом, ни делом, ни помышлением, не ранить смертной обидой Генриха (Б. Лавренев. Мир в стеклышке).

Интеграция 2 (средней) степени возникает тогда, когда «радиусом смыслового воздействия» условно-временного СПП охватывается более объемная по замыслу единица речи - коммуникативно-смысловой фрагмент, включающий в свой состав несколько ССЦ и отдельные свободные предложения:

Если человек в темноте наткнется на препятствие, ему трудно сделать шаг вперед - надо хоть на мгновение осветить дорогу. Подобную потребность испытывает командующий фронтом или армией, если войска не смогли осуществить

его замысел. В эту короткую июльскую ночь маршал Тимошенко побывал на командных пунктах генералов Конева и Курочкина, чтобы на месте разобраться, почему в минувший день контрудар их армий на Витебском направлении не был развит. // Впрочем, маршал понимал почему: враг имел огромное преимущество в силах, особенно в танках и самолетах. Но маршалу нужны были не только арифметические данные неравенства сил, он испытывал острую потребность вникнуть в тяжкие условия противоборства не одной мыслью, а всеми чувствами, чтобы острее ощутить атмосферу, в которой действуют армии, осязательно проверить способность штабных рычагов приводить в движение непростые механизмы войсковых соединений, убедиться, в какой мере командирам корпусов и дивизий удастся влиять в столь сложной и изменчивой обстановке на ход боевых операций. Только после этого, как ему мыслилось, он, главнокомандующий Западного направления, мог в своих очередных решениях опираться хоть на какую-нибудь реальность (И. Стаднюк. Война).

Приведенный коммуникативно-смысловой фрагмент состоит из двух ССЦ, находящихся в пределах одного абзаца. Первое ССЦ - это конкретно-обобщенное ССЦ, включающее в свой состав условно-временное СПП. Сопряжение обобщенной и конкретной информации происходит за счет промежуточного синсемантического предложения: Подобную потребность испытывает командующий фронтом или армией, если войска не могли осуществить его замысел.

Связь осуществляется по типу «подлежащее» - «подлежащее», при этом конкретизация имени собственного идет постепенно, по принципу сужения семантики: человек - командующий фронтом - Тимошенко (индивидуализирующее имя). Второе ССЦ присоединяется к первому также за счет синсемантического предложения: Впрочем, маршал понимал почему ... и т. д. Следующее предложение присоединяется текстовым противительным союзом «Но». И далее снова идет синсемантическое предложение: Только после этого ... и т. д.

Линия когезии осуществляется за счет подлежащих и одного дополнения: человек, командующий фронтом, Тимошенко, маршал, маршалу, он, главнокомандующий Западного направления. Эти модификаторы осуществляют цельность текста.

Интеграция III (высшей) степени обнаруживается в том случае, если «радиус смыслового воздействия» условного СПП распространяется на целое произведение малого жанра (детский рассказ, философское эссе, басню, стихотворение и под.).

Интеграция III степени создается за счет автосемантических условных СПП, которые самостоятельно передают основной тезис произведения. Такое предложение одно несет груз глобального обобщения, отрывая высказывание от конкретного места, времени, ситуации. Автосемантия в данном случае прямо пропорциональна интеграции. Автосемантическое условное СПП, как правило, препозиционно в пределах произведений. Причем идее интеграции в этом случае служит и его абзацирование, то есть вынесение в отдельный, самостоятельный абзац.

«Когда рисуешь животных зоосаду, тогда видишь гораздо больше» - так начинается один из детских рассказов Е. Чарушина «Цапля». Условно-временное предложение одно вынесено в абзац. В дальнейшем весь рассказ подчинен развитию этой основной идеи. Нагляднее всего эта функция проявляется в произведениях малого жанра (философской миниатюре, басне, стихотворении): Если хочешь смеяться до слез, до коллик, доупаду, то над чем же больше смеяться, как не над самим собой, потому что исподняя, смешная сторона всех поступков тут налицо ... Но мы не смеемся над самим собой - это невозможно. Есть один выход из этого: свое смешное увидеть в

другом, показывать на это, глядеть и хохотать. Первым мастером такого смеха был у нас Гоголь. (М. Пришвин. Глаза земли. Мастер смеха).

Таким образом, III (высшая) степень интеграции состоит в том, что условное предложение одно несет функцию обобщения и обеспечивает не только связность, но и целостность текста.

В большинстве случаев форма существования обобщенного сегмента стремится к своему идеальному выражению - минимальной конструкции условно-временного типа. Но встречаются примеры, когда условно-временное СПП входит в состав более крупной единицы - многокомпонентного сложного предложения. В этом случае сопряжение конкретной и обобщенной информации происходит в пределах предложения («шов» проходит по предложению, а не между ними).

Кроме языковых средств, интеграция на сверхфразовом уровне обуславливается также собственно текстовыми факторами. К текстовым факторам создания интеграции нужно отнести, прежде всего, роль личности автора в создании целостности текста. Так, по убеждению Гете, художник всегда носит в самом себе смысловое предвосхищение мира,- даже в пору, когда он не обладает еще житейским опытом, потому что любое творчество немислимо без способности предвосхищать. «Искусство абсолютно обусловлено личностью художника, его природным даром. В искусстве и поэзии личность - это все» [7, с. 36]. Правда, с другой стороны, этот тезис у Гете уравнивается далеко идущим антитезисом, утверждающим громадное значение традиции, общественных условий, усвоенного мастерства - словом, всяческих «воздействий извне», не одолев и не усвоив которые художник никогда не поднимается до истинных высот искусства [7, с. 36]. Что бы ни изображал писатель, мы ищем в его творчестве только чувства и мысли самого художника, его личность, его способность осветить жизнь с новой стороны, увидеть ее в другом ракурсе, внезапно ему открывшемся под влиянием «вдохновения», к безотчетному подчинению которого предрасположен, художник, его впечатлительный организм - «демоническое начало» его души [7, с. 37].

Сходные мысли находим у М. Пришвина (да, впрочем, и у других художников): «Содержание художественного произведения определяется только поведением самого художника, содержание есть сам художник, есть собственная душа, заключенная в форму» [8, с. 152]. Мысль самого М. Пришвина очень часто отливается в форму афоризма. Любую его книгу можно открыть на любой странице, начать чтение с любого абзаца, потому что каждое высказывание в ней в определенном смысле автономно. Но в то же время «все они - части единой и цельной системы пришвинского миропонимания, где все так же взаимосвязано, как в реальной жизни» [8, с. 188]. Интегрирующим моментом здесь является вся система пришвинского миропонимания. Однако текст создается автором, но воспринимается читателем. «Декодирование является творческим интеллектуальным процессом» (Новиков [9, с. 107]). Эта мысль удачно выражена М. Цветаевой: «А что есть чтение - как не разгадывание, извлечение тайного, оставшегося за строками, за пределами слов ... Чтение - прежде всего сотворчество» (цит. по ст. И. Р. Гальперина :10, с. 526).

Обобщенное контекстуальное значение условного СПП иногда возникает не только потому, что координируются и взаимодействуют лексико-грамматические средства наполнения предложения, но и потому, что декодирование зависит от сотворчества реципиента. А поскольку сама форма условно-временной сентенции информативна и «поддается разной интерпретации, постольку содержание сентенции может быть бездонным» [11]

В заключении заметим и то, что употребление условно-временных предложений обобщенной семантики (связанные с ССЦ рассуждения) являются приметой индивидуальной манеры письма. Так ССЦ - рассуждения чаще встречаются в произведениях философского жанра, «требующих» от авторов афористического мышления. К таким «афористически мыслящим писателям» можно отнести: И. А. Крылова, М. Ю. Лермонтова, И. С. Тургенева, Л. Н. Толстого, М. М. Пришвина, А. Г. Алексина, А. Крона и некоторых др.

Напротив, в текстах повествовательно-описательного типа анализируемых примеров очень мало. Так, на 500 страниц текста А. Платонова приходится 1-2 примера условно-временного предложения обобщенной семантики. То же самое можно сказать о таких романах, как «Чапаев» Д. Фурманова, «Поднятая целина» и «Тихий Дон» М. Шолохова, «Молодая гвардия» А. Фадеева, «Петр 1» А. Толстого хотя «неафористическими» этих авторов не назовешь и произведения эти вовсе не лишены философских обобщений.

Итак, особенностью функционирования условно-временного СПП является то, что оно обнаруживает сходство с сегментированными конструкциями. Это сходство проявляется в бинарности структуры с позиционной противопоставленностью двух частей и в единстве темы в отчлененной и основной части фрагмента.

Условно-временное СПП в бинарной структуре текстового фрагмента является своеобразным маркером темы. Самое использование данной, синтаксической модели в роли микротемы является сигналом собственно-грамматическим. Смысловое же согласование между условно-временным СПП и второй частью фрагмента может быть охарактеризовано как соотношенность общего и конкретного. При этом одна часть фрагмента заключает в себе обобщенную, концептуальную информацию, а другая - конкретно-фактологическую.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ломтев Т. П. Основы синтаксиса современного русского языка. - М.: Учпедгиз, 1958.
2. Шильников Л. Ф. Принципы организации сегментированных текстов в современном русском языке. АКД. - М., 1976.
3. Ширина Л. С. Именные сказуемые предложения в структуре сложных синтаксических единств. АКД. - Ростов-н а-Дону, 1972.
4. Попов А. С. Изменения в употреблении номинативных предложений. // Развитие синтаксиса современного русского языка. - М.: Наука, 1966, С. 95-126.
5. Николаева Т. М. Актуальное членение - категория грамматики текста. // Вопросы языкознания, 1972, С. 48-54.
6. Гак В. Г. О семантической организации повествовательного текста. // Лингвистика текста. - М., 1976, С. 5-14.
7. Кузнецова Э. М. Интеграция предложения в СФЕ. АКД. - М., 1981, 19 С.
8. Гулыга Е. В. Реализация категории обобщения на синтаксическом уровне. // Вопросы русского языкознания. - М.: МГУ, 1979, С. 29-39.
9. Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация. - М.: Наука, 1983.
10. Гальперин И. Р. Грамматические категории текста. // Известия АН СССР. Сер. лит. и языка, Т. 36, 1977, с. 522-532.
11. Гальперин И. Р. Информативность единиц языка. - М.: Высшая школа, 1974.

ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫЕ СОБЫТИЯ

ПРЕБЫВАНИЕ ДЕЛЕГАЦИИ ЖЕТЫСУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА В НАЦИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ КОНДЖУ (РЕСПУБЛИКА КОРЕЯ)

В апреле 2013 года между Жетысуским государственным университетом им. И.Жансугурова и Национальным университетом Конджу (Республика Корея) было подписано Соглашение о сотрудничестве.

28 октября по приглашению Президента Национального университета Конджу господина Манчеол Су, делегация ЖГУ им. И. Жансугурова во главе с ректором, д.ю.н., профессором, член-корр. НАН РК А.Е. Бектургановым, посетила вышеназванный университет.

Предложенная программа приглашающей стороны включала в себя знакомство с руководством университета и рассмотрение ряда предложений о партнерском взаимодействии.

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

25 октября в Жетысуском государственном университете имени И.Жансугурова прошла Международная научно-практическая конференция *«Образование – наука – общество: проблемы и перспективы взаимодействия»*.

В ходе конференции обсуждались вопросы стратегии развития образования и науки в условиях новых глобальных преобразований в мировом сообществе.

Гостями и участниками конференции стали представители Министерства образования и науки РК, эксперты Центра Болонского процесса и академической бильности МОН РК, ректора и профессорско-преподавательский состав вузов РК, СНГ и зарубежных стран.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ**

МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА, ИНФОРМАТИКА

А.А. Алдибеков, Ж.Н. Нысамбаев ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ	4
Анарбек Жанель, Ауесбай Ерлан ҒАРЫШ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА	7
Анарбек Жанель, Ауесбай Ерлан КОСМОСТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ЖӘНЕ ГРАВИТАЦИЯ	10
Анарбек Жанель, Ауесбай Ерлан ӘЛЕМНІҢ ҚОЗҒАУШЫ КҮШІ - БҮКІЛӘЛЕМДІК ТАРТЫЛЫС	12
Г. Байсалхан, Аликенова К.Н ҚАРАПАЙЫМ САНДАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІКТЕР МЕН ТАНЫМДАР.....	16
Г.К. Калжанова КАПЛЕВИДНЫЙ РЕЗЕРВУАР	19
Д.Н.Нургабыл, Ю.В.Мухина О СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫХ КРАЕВЫХ ЗАДАЧАХ ДЛЯ САМОСОПРЯЖЕННЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ ВТОРОГО ПОРЯДКА С ПОСТОЯННЫМИ КОЭФФИЦИЕНТАМИ	21
Serikkazy Akbota, Satbaeva Aluar SPACE AND ITS BIOLOGICAL EFFECTS ON HUMAN	25
М.М. Турганова ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚУ ҮРДІСІНЕ ЕНГІЗУ.....	27

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ

Г.Б. Бақауова ИННОВАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КРЕАТИВНОСТИ 35	35
Белкина В.Н., Т.Г. Шкатова КЛАССИФИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ НЕПРЕРЫВНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ	39

Г.М. Көккозова ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚУ - АҒАРТУ САЛАСЫНДАҒЫ БАСТАМАЛАРЫ.....	46
--	----

ИСТОРИЯ

А. Әмірғалиев ҚЫПШАҚ ТАЙПАЛЫҚ ОДАҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ САЯСИ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	51
--	----

Е.О. Буланов МЫРЗА МҰХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИДЫҢ АТА-БАБАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ.....	56
---	----

Р.Қ. Жұманов, З.С. Сламбеков ОЙЖАЙЛАУ ҚОРҒАНДАРЫ.....	62
---	----

Г.М. Жусанбаева АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ- ТӘРБИЕ ҮРДСІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	67
--	----

Г.М. Исакова, Н.К. Байгабатова ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ СЛАВЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ЖЕТЫСУ (к. XIX-нач. XX вв.).....	71
---	----

М.Т. Сырлыбаев АЗАМАТ СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН ҚАЗАҚТАРЫ (1945-1949 жж.)	77
--	----

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Ж.О. Абжакова БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ ЖЕМҚОРШЫ ТҰЛҒАСЫ.....	83
---	----

А.Б. Ибадилаева, К.Н. Аликенова АҚЫЛ МЕН СЕҢІМНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	87
---	----

А. Б. Кожаметов ҚОҒАМДЫҚ ҚАУПСІЗДІК ПЕН ҚОҒАМДЫҚ ТӘРТІПТІ РЕТТЕУДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ	91
---	----

Е.Л. Лепесов КЕДЕН ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУІ	95
---	----

ЭКОНОМИКА

А.М. Аскарова, С. К. Байдыбекова КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТ ЕТУІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ	105
---	-----

А.С. Ишмухамедова ИНФОРМАЦИЯ, ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ: ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ И ВЗАИМОСВЯЗЬ.....	109
Д.С. Кайрбекова АГРОПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС КАЗАХСТАНА	113
О.А. Наубаев РАЗВИТИЕ МЕХАНИЗМА ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО РЫНКА	116
С.Ш. Оралова, М.И. Касенова СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	121
А.С. Садеева, С. К.Байдыбекова КӘСПОРЫННЫҢ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	125
Ә.Б. Саурамбеков СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	132
Д.С. Хусаинова ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ҚОНАҚ ҮЙ БИЗНЕСІН ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ	142
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА	
А.К.Абдрешов АУДАРМАШЫНЫҢ КӨМЕГІН ПАЙДАЛАНУ ҚҰҚЫҒЫ	147
М.Ж. Бельгибаева, А.С. Стамбекова МЕМЛЕКЕТІМІЗДЕ КӨПТІЛДІЛІК ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ.....	149
Б.Н. Есимкулов ТЕКСТОБРАЗУЮЩИЕ ФУНКЦИИ УСЛОВНО - ВРЕМЕННОГО СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ.....	153

ЖМУ ХАБАРШЫСЫ Ғылыми журнал 1997 жылы шыға бастады. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жаңадан тіркеліп, 2003 ж. 12 қыркүйегінде №4188-Ж куәлігі берілген. ISSN 1813-1123	ВЕСТНИК ЖГУ Научный журнал Издается с 1997 г. Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство №4188-Ж от 12 сентября 2003 г. Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің хабаршысы» под номером ISSN 1813-1123
--	---

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

Общие положения

Журнал "Вестник Жетысуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей, кратких сообщений, а также обзоры (по согласованию с редакцией). Опубликованные материалы, а также материалы, представленные для публикации в других журналах, к рассмотрению не принимаются.

Для публикации статьи авторам необходимо представить в редакцию следующие материалы и документы:

- 1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами;
- 2) Резюме на казахском, русском, английском языках должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений).
- 3) ключевые слова (5-10);
- 4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе;
- 5) на отдельном листе сведения об авторах: должность, ученое звание, ученую степень, место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты.

Материалы для публикации, поступившие в редакцию, направляются на научную экспертизу. Решение экспертной комиссии оформляется протоколом и при положительном отзыве статья публикуется в ближайшем номере Вестника ЖГУ.

Статьи магистрантов должны сопровождаться отзывом научного руководителя с пометкой о рекомендации к публикации.

Статья, направленная автору на доработку, должна быть возвращена в исправленном виде вместе с ее первоначальным вариантом в максимально короткие сроки (5-7 дней). Статья, задержанная на срок более трех месяцев или требующая повторной переработки, рассматривается как вновь поступившая.

Статьи могут быть представлены на казахском, русском и английском языках.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи произведения, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций. Авторы опубликованных материалов несут ответственность за подбор и точность приведенных фактов, цитат, статистических данных и прочих сведений.

Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами.

Плагиатом считается умышленное присвоение авторства чужого произведения науки или мыслей или искусства или изобретения (или их части). Плагиат может быть нарушением авторско-правового законодательства и патентного законодательства и в качестве таковых может повлечь за собой юридическую ответственность Автора.

Требования к оформлению

Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах, совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для казахских текстов шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см, абзац – 1,25.

Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.

Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.

Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.

Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.

Список литературы для статьи не менее 5 наименований.

Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подрисуночном тексте;

Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.

Названия иностранных фирм и организаций – в транскрипции первоисточников с указанием страны.

Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются. Присланные рукописи обратно не возвращаются. Не допускается направление в редакцию работ, которые посланы в другие издания или напечатаны в них.

Структура статьи

С левого края прописными буквами УДК

Через один интервал–Название статьи прописными буквами по центру, жирным шрифтом

Через один интервал– Ф.И.О. строчными буквами по центру, жирным шрифтом, ученая степень, ученое звание

На следующей строке – место работы или учебного заведения/учреждения, город, адрес электронной почты - *курсивом*

Через один интервал – резюме на казахском языке

Через один интервал – резюме на русском языке

Через один интервал – резюме на английском языке

Через один интервал – ключевые слова

Через один интервал – текст статьи

Через один интервал – список литературы

Образец

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ

А.Б. Мукашева, к.э.н., доцент

ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдықорган, mukasheva@mail.ru

Резюме на казахском языке

Резюме на русском языке

Резюме на английском языке

Ключевые слова

Текст статьи

Список литературы

Корректоры:

М.К. Бисенкулов,
Г. Сырлыбаева

Компьютерная верстка, изготовление
оригинал-макета С.Д. Шудабаевой

Подписано в печать 21.12.2012 г.

Гарнитура Таймс. Формат 200x280. Бумага офсетная.

Печать офсетная. Тираж 550 экз. Усл.п.л.12.4.

Отпечатано в издательском центре ЖГУ им.И.Жансугурова
Заказ № 00625

040009. Талдықорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, Жансүгіров көшесі, 187а.